

Qazaqstan Respýblıkasy Zańnama jáne ququqtyq aqparat institýtynyń

JARSHYSY

gylymi-ququqtyq jýrnal №2 (77)-2024

Құрылтайшы және баспагер:

«Қазақстан Республикасының
Заңнама және құқықтық
ақпарат институты» ШЖҚ РМК
2006 жылдан бастап шығады
Журналдың материалдары
www.zqai.kz
сайтында орналастырылған
Заң ғылымдары бойынша диссертациялардың
негізгі ғылыми нәтижелерін жариялауға
арналған басылымдар тізіліміне енгізілген
(ҚР БҒМ БҒССҚК 14.02.2022 ж.
№38 бұйрығы)

Редакциялық кеңес құрамы

Сәрепек Р.Қ. – з.ғ.к., Қазақстанның еңбек
сіңірген қайраткері (Астана, Қазақстан) –
(төраға)
Абайділинов Е.М. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Абызов Р.М. – з.ғ.д. (Барнаул, Ресей)
Белых В.С. – з.ғ.д. (Екатеринбург, Ресей)
Губин Е.П. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Мельник Р.С. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Моисеев А.А. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Муромцев Г.И. – з.ғ.д. (Мәскеу, Ресей)
Рахметов С.М. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Малиновский В.А. – з.ғ.д. (Астана,
Қазақстан)
Унзила Шапақ – з.ғ.д. (Астана, Қазақстан)

Бас редактор

Құлжабаева Ж.О. – з.ғ.к.

Редакциялық алқа құрамы

Азер Алиев – PhD (Киль, Германия)
Байниязова З.С. – з.ғ.к. (Саратов, Ресей)
Жанғарашев Р.М. – LL.M. (Астана,
Қазақстан)
Ишбеков К.А. – з.ғ.д., доцент (Мәскеу, Ресей)
Қарахожаев О.С. – (Астана, Қазақстан)
Қаржаубаев С.С. – з.ғ.к. (Астана, Қазақстан)
Киязова А.Ж. – LL.M. (Астана, Қазақстан)
Мұрзабаев К.Т. – (Астана, Қазақстан)
Нұрмағамбетов Р.Ғ. – PhD (Челябинск, Ресей)
Примашев Н.М. – з.ғ.к. (Астана,
Қазақстан)
Рахымбердин К.Х. – з.ғ.д. (Өскемен,
Қазақстан)
Салықова Д.Ө. – (Астана, Қазақстан)
Тегізбекова Ж.Ч. – з.ғ.к. (Бишкек,
Қырғызстан)

Редактор – Колтубаева Г.Б.
Беттеуші – Ақылбаева С.А.
Тел.: 8 (7172) 26-61-29

Қазақстан Республикасы Ақпарат
және коммуникациялар министрлігі
Ақпарат комитетінің

БАҚ есепке қою туралы куәлігі
№ 17761-Ж 25.06.2019 ж.
(Алғашқы есепке қою кезі
№6592-Ж. 07.09.2005 ж.)

Мекен-жайы: Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қ., Жеңіс даңғ., 15А
тел.: 8(7172)26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Редакция бағанасы.....7

Мемлекет және құқық теориясы

Е.Қ. НҰРПЕЙІСОВ, А.М. АУАНАСОВА

Президент институты және атқарушы билікті
орталықсыздандыру.....13

Е.Б.АБДРАСУЛОВ, М.Ғ.ҒУБАЙДУЛЛИН

Заң тәжірибесіндегі құқық пен мемлекеттік биліктің
атқаратын рөлі.....24

Т.Т. ШИКТЫБАЕВ, Ю.В. ОЛЕЙНИК

Философиялық түсінік және құқықтық категория ретіндегі
әлсіздік тарапы.....32

Э.О. ТОЙЛЫБЕКОВА, М.К. ЖУСУПБЕКОВА,

Ж.С. ШУКЕНОВА Қазақстан Республикасындағы
конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу.....41

Конституциялық және әкімшілік құқық

Қ.К. АЙТХОЖИН, А.М. СӘТБАЕВА, А.Р. АЛИМБЕТОВА

Конституция, саясат, құқық: конституциялық реттеуді
жетілдірудің теориялық-әдіснамалық аспектілері.....53

Л.Т. ЖАНҰЗАҚОВА, Н.К. ӘМІРОВ, Б.Қ. ИЛҰСОВА

Қазақстан Республикасындағы саяси партиялардың
әкімшілік-құқықтық мәртебесі: жағдайы мен мәселелері.....63

Э.Б. АБЛАЕВА Қазақстан Республикасы сот билігі мен

Президентінің өзара әрекеттесуі.....74

Э.Б. АБЛАЕВА, С.М. МУХТАРОВА, М.М. НАРБИНОВА,

С.Б. САУТБАЕВА, М.А. УТАНОВ Конституциялық және
демократиялық өзгерістер жағдайындағы Қазақстан

Республикасының басқару нысаны.....85

З.Я. БАЛИЕВА, З.К. АЮПОВА Қазақстан Республикасы-

ның әкімшілік әділет мекемесі еститін мемлекеттің құралы
мен тірегі ретінде.....99

Э.М. ОМУРЧИЕВА, Д.Е. САУДАБАЕВА Қазақстан

Республикасының дербес деректер туралы заңнамасын
қолдану мәселелері: жұмыс беруші үшін тәуекелдер.....111

Азаматтық және азаматтық-процестік құқық

А.Ж. КИЯЗОВА Заң консультанттарының кәсіби қызметін
реттеу.....122

А.А. АМАНГЕЛДІ Жер қойнауын пайдалану тәжірибесін-

дегі интеллектуалдық меншік құқығы.....135

А.К. АРОНОВ, С.К. ИДРЫШЕВА Жасанды интеллект

көмегімен жасалған туындыларға авторлық құқықты
қорғау.....146

Ө.Ш. ЖАЛАИРИ, А.А. АМАНГЕЛДІ Детектив -

Қазақстан Республикасының авторлық құқық объектілері
жүйесіндегі әдеби жанр ретінде: қорғау қабілеттілігін
анықтау мәселелері.....158

А.К. КУРМАНОВА Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер қабылдау тұрғысынан табиғи ресурстарға меншік құқығын құқықтық реттеу.....	170
И. РЗАБАЙ, Д.Н. БЕКЕЖАНОВ, И.С. НЕСИПБАЕВА Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметін құқықтық реттеу.....	180

Қылмыстық құқық және қылмыстық процесс

Р.Қ. СӘРПЕКОВ, С.М. РАХМЕТОВ	
Жемқорлықпен күрестің тиімділігін арттыру керек.....	190
А.Н. АХПАНОВ Қылмыстық істі бас сот талқылауы сатысынан алдын ала тыңдау кезеңіне қайтару кезіндегі тараптардың тең құқылығы туралы.....	201
Қ.Х. РАХИМБЕРДИН Қазақстан Республикасында жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану: конституция мен қылмыстық заңның қайшылықтары.....	210
С.С. КАРЖАУБАЕВ Қоғамның сот жүйесіне деген сенімін арттыру туралы мәселеге.....	220
А.Б. ШАРИПОВА, А.А. АРЫН, Г.А. КУАНАЛИЕВА, А.Б. ИЗБАСОВА Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызметтің құқықтық сипаттамасы.....	227

Халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану

О.Н. ТОЛОЧКО (Минск қ., Беларусь) ЕАЭО заңының мүше-мемлекеттік энергетикалық жүйелерді карбонданудау және жасыл экономиканың тұрақты дамуындағы рөлі.....	238
А.Н. НУКУШЕВА, Б.Ж. КУАНДЫКОВ, Ж. ЖАЙЛАУ Қазіргі юрисдикцияларда мектеп жасындағы балалар арасында кибербуллингке қарсы іс-қимыл жөніндегі заңнамасына салыстырмалы-құқықтық талдау.....	247

Құқықтық мониторинг

Е.Н. КАЛИАКПЕРОВА Активтерді қайтару саласындағы заңнаманың мониторингі.....	261
М.И. ДЯЧУК, Ә.Ғ. КАЗБАЕВА Этносаралық даудағы татуластыру рәсімдерінің ерекшеліктері.....	267
Д.Б. ТЕБАЕВ Қазақстан Республикасы президентінің өкілеттік жүйесінің эволюциясы.....	278
Қ.Е. ИСМАГУЛОВ, А.М. ӘБІЛМӘЖІНА Қылмыстық процесс саласындағы адамның құқықтары мен мүделелерін қамтамасыз ету институты (ТМД елдерінің заңнамасының мониторингі).....	286

Мемлекеттік тілдегі заңшығармашылық практикасынан

Н.А. НУРБАЕВА Заң мәтіндеріндегі лингвистикалық қателер.....	297
--	-----

Жас ғалым мінбері

Ә.Т. БАЙЗАҚОВ, М.Е. САҒЫНАЕВ Антонио Гуарино еңбектеріндегі римдік көпшілік құқықтың мақсаттары мен міндеттері туралы сауалға.....	306
С.Т. ТУЛИБАЕВ Қазақстан Республикасында экоцидті анықтау мәселелері: орталық азия елдерінің заңнамасымен салыстырмалы талдау.....	314
Т.С. ҚАДЫРЖАНОВА Еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау саласындағы шетелдік тенденцияларды талдау.....	320
З.Н. АМАНЖОЛОВА Адам құқықтары мен азаматтық құқықтардың арақатынасы: Covid-19 тәжірибесі негізінде.....	327

«Жаршының» архивтегі беттері

С.С. КАРЖАУБАЕВ З.Ғ.К. Р.Қ. Сәрпек, з.ғ.д., профессор С.М. Рахметовтің «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде жаза жүйесін құру мәселелері» атты ғылыми жарияланымна қайта оралғанда.....	335
--	-----

ЗҚАИ-ның ғылыми қызметі туралы ақпарат.....	343
--	------------

ВЕСТНИК

Института законодательства и правовой
информации Республики Казахстан

научно-правовой журнал №2 (77)-2024

Учредитель и издатель:
РГП на ПХВ «Институт законодательства
и правовой информации
Республики Казахстан»
Издаётся с 2006 года
Все материалы журнала размещаются на
сайте www.zqai.kz

Включен в перечень изданий для публикации
основных научных результатов диссертаций
по юридическим наукам
(Приказ КОКСОН МОН РК №38
от 14.02.2022 г.)

Состав Редакционного совета

Сарпеков Р.К. – к.ю.н., Заслуженный
деятель Казахстана (Астана, Казахстан) –
(председатель)
Абайдылиев Е.М. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Абызов Р.М. – д.ю.н. (Барнаул, Россия)
Белых В.С. – д.ю.н. (Екатеринбург, Россия)
Губин Е.П. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Мельник Р.С. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Моисеев А.А. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Муромцев Г.И. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Рахметов С.М. – д.ю.н. (Астана, Казахстан)
Малиновский В.А. – д.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Унзила Шапак – д.ю.н. (Астана, Казахстан)

Главный редактор

Кулжабаева Ж.О. – к.ю.н.

Состав Редакционной коллегии

Азер Алиев – PhD (Киль, Германия)
Байниязова З.С. – к.ю.н. (Саратов, Россия)
Джангарашев Р.М. – LL.M. (Астана,
Казахстан)
Ишеков К.А. – д.ю.н. (Москва, Россия)
Карахожаев О.С. – (Астана, Казахстан)
Каржаубаев С.С. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Князова А.Ж. – LL.M. (Астана, Казахстан)
Мурзаев К.Т. – (Астана, Казахстан)
Нурмагамбетов Р.Г. – PhD (Челябинск,
Россия)
Примашев Н.М. – к.ю.н. (Астана,
Казахстан)
Рахимбердин К.Х. – д.ю.н. (Усть-Каменогорск,
Казахстан)
Салыкова Д.О. – (Астана, Казахстан)
Тегизбекова Ж.Ч. – к.ю.н. (Бишкек,
Кыргызстан)

Редактор – **Колтубаева Г.Б.**
Верстка – **Акылбаева С.А.**
Тел.: 8 (7172) 26-61-29

Свидетельство о постановке
на учет СМИ № 17761-Ж
от 25.06.2019 г. Комитета информации
Министерства информации и
коммуникаций Республики Казахстан
(Первичная постановка на учет №6592-
Ж. 07.09.2005 г.)

Адрес: Республика Казахстан, 010000,
г. Астана, пр. Желіс, 15А
тел.: 8 (7172) 26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Колонка редакции9

Теория государства и права

- Е.К. НУРПЕИСОВ, А.М. АУАНАСОВА** Институт прези-
дента и децентрализация исполнительной власти.....13
Е.Б. АБДРАСУЛОВ, М.Г. ГУБАЙДУЛЛИН Роль права и
государственной власти в юридической практике.....24
Т.Т. ШИКТЫБАЕВ, Ю.В. ОЛЕЙНИК Слабая сторона
как философское понятие и юридическая категория.....32
Э.О. ТОЙЛЫБЕКОВА, М.К. ЖУСУПБЕКОВА,
Ж.С. ШУКЕНОВА Правовое регулирование конфессиональ-
ных отношений в Республике Казахстан.....41

Конституционное и административное право

- К.К. АЙТХОЖИН, А.М. САТБАЕВА,**
А.Р. АЛИМБЕТОВА Конституция, политика, право: теорети-
ко-практические аспекты совершенствования конституцион-
ного регулирования.....53
Л.Т. ЖАНУЗАКОВА, Н.К. АМИРОВ, Б.К. ИЛЪЯСОВА
Административно-правовой статус политических партий
в Республике Казахстан: состояние и проблемы.....63
Э.Б. АБЛАЕВА Взаимодействие судебной власти и Прези-
дента Республики Казахстан.....74
Э.Б. АБЛАЕВА, С.М. МУХТАРОВА, М.М. НАРБИНОВА,
С.Б. САУТБАЕВА, М.А. УТАНОВ Форма правления Респу-
блики Казахстан в условиях конституционных и демократи-
ческих преобразований.....85
З.Я. БАЛИЕВА, З.К. АЮПОВА Административная юсти-
ция Республики Казахстан как инструмент и опора слыша-
щего государства.....99
Э.М. ОМУРЧИЕВА, Д.Е. САУДАБАЕВА Проблемы
применения законодательства Республики Казахстан
о персональных данных: риски для работодателя.....111

Гражданское и гражданско-процессуальное право

- А.Ж. КИЯЗОВА** Регулирование профессиональной дея-
тельности юридических консультантов.....122
А.А. АМАНГЕЛЬДЫ Право интеллектуальной собствен-
ности в практике недропользования.....135
А.К. АРОНОВ, С.К. ИДРЫШЕВА Защита авторских прав
на произведения, созданные с помощью искусственного
интеллекта.....146
Ө.Ш. ЖАЛАИРИ, А.А. АМАНГЕЛЬДЫ Детектив как
литературный жанр в системе объектов авторского права
Республики Казахстан: проблемы определения
охраноспособности.....158

А.К. КУРМАНОВА Правовое регулирование права собственности на природные ресурсы в свете принятия изменений в Конституцию Республики Казахстан.....	170
А.И. РЗАБАЙ, Д.Н. БЕКЕЖАНОВ, И.С. НЕСИПБАЕВА Правовое регулирование инновационной деятельности малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан.....	180

Уголовное право и уголовный процесс

Р.К. САРПЕКОВ, С.М. РАХМЕТОВ Необходимо повышать эффективность борьбы с коррупцией.....	190
А.Н. АХПАНОВ О равноправии сторон при возвращении уголовного дела со стадии главного судебного разбирательства на этап предварительного слушания.....	201
К.Х. РАХИМБЕРДИН Применение условно-досрочного освобождения от отбывания наказания в Республике Казахстан: коллизии конституции и уголовного закона.....	210
С.С. КАРЖАУБАЕВ К вопросу о повышении доверия общества к судебной системе.....	220
А.Б. ШАРИПОВА, А.А. АРЫН, Г.А. КУАНАЛИЕВА, А.Б. ИЗБАСОВА Правовая характеристика частной детективной деятельности в Республике Казахстан.....	227

Международное право и сравнительное правоведение

О.Н. ТОЛОЧКО (г. Минск, Беларусь) Роль права ЕАЭС в декарбонизации энергетических систем государств-членов и устойчивом развитии зеленой экономики.....	238
А.Н. НУКУШЕВА, Б.Ж. КУАНДЫКОВ, Ж. ЖАЙЛАУ Сравнительно-правовой анализ развития законодательства по противодействию кибербуллингу среди детей школьного возраста в современных юрисдикциях.....	247

Правовой мониторинг

Е.Е. КАЛИАКПЕРОВА Мониторинг законодательства в сфере возврата активов.....	261
М.И. ДЯЧУК, А.Г. КАЗБАЕВА Особенности примирительных процедур в межэтническом споре.....	267
Д.Б. ТЕБАЕВ Эволюция системы полномочий Президента Республики Казахстан.....	278
К.Е. ИСМАГУЛОВ, А.М. АБИЛМАЖИНА Институт обеспечения прав и интересов личности в сфере уголовного судопроизводства (мониторинг законодательства стран СНГ).....	286

Из практики законодотворчества на государственном языке

Н.А. НУРБАЕВА Лингвистические ошибки в текстах законов.....	297
---	-----

Трибуна молодого ученого

А.Т. БАЙЗАКОВ, М.Е. САГИНАЕВ К вопросу о целях и задачах римского публичного права в трудах Антонио Гуарино.....	306
С.Т. ТУЛИБАЕВ Вопросы определения экоцида в Республике Казахстан: сравнительный анализ с законодательством стран Центральной Азии.....	314
Т.С. ҚАДЫРЖАНОВА Анализ зарубежных тенденций в сфере безопасности и охраны труда.....	320
З.Н. АМАНЖОЛОВА Соотношение прав человека и гражданских прав: на примере Covid-19.....	327

Архивные страницы «Вестника»

С.С. КАРЖАУБАЕВ Возвращаясь к научной публикации к.ю.н. Сарпекова Р.К. и д.ю.н., профессора Рахметова С.М. «Проблемы построения системы наказаний в Уголовном кодексе Республики Казахстан».....	335
--	-----

Информация о научной деятельности ИЗПИ.....

346

Bulletin of Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan

JARSHYSY

scientific and legal journal №2 (77)-2024

Founder and publisher:
RSE on the REM «Institute of Legislation and Legal information of the Republic of Kazakhstan»
Published since 2006
All journal materials are placed on the website
www.zqai.kz
Included in the list of publications of basic scientific results of dissertations on legal sciences (Order CCES MES RK №38 from 14.02.2022)

Editorial Council members

Sarpekov R.K. – c.j.s., *Honored Worker of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan) – (Chairman)*
Abayeldinov E.M. – d.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Abyzov R.M. – d.j.s. (Barnaul, Russian)
Belih V.S. – d.j.s. (Ekaterinburg, Russian)
Gubin E.P. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Melnik R.S. – d.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Moiseev A.A. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Muromcev G.I. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Rahmetov S.M. – d.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Malinovskiy V.A. – d.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Unzila Shapak – d.j.s. (Astana, Kazakhstan)

Chief Editor

Kulzhabayeva Zh.O. – c.j.s.

Editorial Board members

Azer Aliyev – PhD (Kiel, Germany)
Bainiyazova Z.S. – c.j.s. (Saratov, Russian)
Dzhangarashev R.M. – LLM (Astana, Kazakhstan)
Ishekov K.A. – d.j.s. (Moscow, Russian)
Karakhozhaev O.S. – (Astana, Kazakhstan)
Karzhubaev S.S. – c.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Kiyazova A.Zh. – LLM (Astana, Kazakhstan)
Murzashvili K.T. – (Astana, Kazakhstan)
Nurmagambetov R.G. – PhD (Chelyabinsk, Russian)
Primashev N.M. – c.j.s. (Astana, Kazakhstan)
Rakhimberdin K.H. – d.j.s. (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)
Salykova D.O. – (Astana, Kazakhstan)
Tegizbekova Zh.Ch. – c.j.s. (Bishkek, Kyrgyzstan)

Editor – **Koltubaeva G.B.**
Layout – **Akylbaeva S.A.**
Tel.: 8 (7172) 26-61-29

The certificate of registration of mass media №17761-G from 25.06.2019 from the Information Committee of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan (Number and date of primary registration №6592-Zh.07.09.2005.)

Address: The Republic of Kazakhstan, 010000, Astana, Zhenis ave., 15A,
tel.: 8(7172) 26-61-22
www.zqai.kz, e-mail: instzak-kz@mail.ru
institutzakonodatelstva@gmail.com

Editorial.....11

Theory of State and law

- E.K. NURPEISOV, A.M. AUANASOVA**
Concentration of the presidential government and decentralization of executive bodies.....13
E B. ABDRASULOV, M.G. GUBAIDULLIN The role of law and government in legal practice.....24
T.T. SHIKTYBAYEV, Y.V. OLEINIK Weakness as a philosophical concept and legal category.....32
E.J. TOYLYBEKOVA, M.R. ZHUSUPBEKOVA, ZH.S. SHUKENOVA Legal regulation of confessional relations in the Republic of Kazakhstan.....41

Constitutional and Administrative Law

- K.K. AITKHOZHIN, A.M. SATBAYEVA, A.R. ALIMBETOVA** Constitution, politics, law: theoretical and methodological aspects of improving constitutional regulation.....53
L.T. ZHANUZAKOVA, N.K. AMIROV, B.K. ILYASSOVA Administrative-legal status of political parties in the Republic of Kazakhstan: state and issues.....63
E.B. ABLAEVA Interaction of the judiciary and the President of the Republic of Kazakhstan.....74
E.B. ABLAEVA, S.M. MUKHTAROVA, M.M. NARBINOVA, S.B. SAUTBAYEVA, M.A. UTANOV The form of government of the Republic of Kazakhstan in the context of constitutional and democratic reforms.....85
Z.Y. BALIEVA, Z.K. AYUPOVA The administrative justice of the republic of Kazakhstan as an instrument and support of the hearing state.....99
E.M. OMURCHIEVA, D.E. SAUDABAYEVA Problems of execution of the legislation of the republic of Kazakhstan on personal data: risks for the employer.....111

Civil and Civil Procedure Law

- A.ZH. KIYAZOVA** Regulation of the professional activity of legal consultants.....122
A.A. AMANGELDY Intellectual property law in the practice of subsurface use.....135
A.K. ARONOV, S.K. IDRY SHEVA Copyright protection on works generated by artificial intelligence.....146
O.SH. ZHALAIRI, A.A. AMANGELDY Detective as a literary genre in the system of copyright objects of the Republic of Kazakhstan: problems of determining the protection capacity.....158

A.K. KURMANOVA Legal regulation of the right of ownership of natural resources in the adoption of amendments to the constitution of the Republic of Kazakhstan.....	170
A.I. RZABAY, D.N. BEKEZHANOV, I.S. NESSIPBAYEVA Legal regulation of innovative activities of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan.....	180

Criminal law and Criminal procedure

R.K. SARPEKOV, S.M. RAKHMETOV It is necessary to increase the effectiveness of the fight with corruption.....	190
A.N. AHPANOV On equality of the parties when returning a criminal case from the main trial stage to the preliminary hearing stage.....	201
K.KH. RAKHIMBERDIN Application of conditional and early release from serving a punishment in the Republic of Kazakhstan: collisions of the constitution and criminal law.....	210
S.S. KARZHAUBAYEV On the issue of increasing public confidence in the judicial system.....	220
A.B. SHARIPOVA, A.A. ARYN, G.A. KUANALIYEVA, A.B. IZBASSOVA Legal characteristics of private detective activity in the Republic of Kazakhstan.....	227

International law and Comparative law

O.N. TOLOCHKO (Minsk, Belarus) The role of EAEU law in the decarbonization of energy systems of the member states and sustainable development of the green economy.....	238
A.A. NUKUSHEVA, B.ZH. KUANDYKOV, ZH. ZHAILAU Comparative legal analysis of the development of legislation on countering cyberbullying among school-age children in modern jurisdictions.....	247

Legal monitoring

E.N. KALIAKPEROVA Monitoring legislation in the field of asset recovery.....	261
M.I. DYACHUK, A.G. KAZBAYEVA Particular qualities of reconciliation procedures in the interethnic conflict.....	267
D.B. TEBAYEV Evolution of the system of powers of the president of the Republic of Kazakhstan.....	278
K.E. ISMAGULOV, A.M. ABILMAZHINA Institute of ensuring the rights and interests of the individual in the field of criminal proceedings (monitoring the legislation of the cis countries).....	286

From the lawmaking practice in the official language

N.A. NURBAYEVA Linguistic errors in legal texts.....	297
--	-----

Young researchers' tribune

A.T. BAIZAKOV, M.E. SAGINAEV To the question of goals and objectives roman public law in the writings of Antonio Guarino.....	306
S.T. TULIVAYEV Issues of ecocide definition in the republic of Kazakhstan: comparative analysis with the legislation of Central Asian countries.....	314
T.S. KADYRZHANOVA Analysis of foreign trends in the field of occupational safety and health.....	320
Z.N. AMANZHLOVA The interplay between human rights and civil liberties: insights from Covid-19 practices.....	327

The archive pages of the «Bulletin»

S.S. KARZHAUBAYEV Returning to the scientific publication of Candidate of Legal Sciences Sarpekov R.K. and Doctor of Legal Sciences, Professor Rakhmetov S.M. «The problems of building the system of punishments in the Criminal code of the Republic of Kazakhstan».....	335
--	-----

Information about the scientific activities of ILII RK.....	346
--	------------

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАНДАР!

Сіздердің назарларыңызға «Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жарияшысы» ғылыми-құқықтық журналының кезекті шығарылымын қуана ұсынамыз. Осы нөмірде жарияланған ғылыми мақалалар ұлттық заңнама мен халықаралық құқықтың теориялық және практикалық сипатындағы ең өзекті мәселелерді қарастырады.

«Мемлекет және құқық теориясы» айдарындағы алғашқы басылым президенттік институттың және атқарушы билікті орталықсыздандырудың аспектілерін зерттейді. З.ғ.д. Е.Б. Абдрасулов пен з.ғ.к. М. Г. Губайдуллин заң практикасындағы құқық пен мемлекеттік биліктің рөлі туралы іргелі сұрақ қояды. Әрі қарай, авторлар тобы философиялық тұжырымдама және құқықтық категория ретінде «әлсіз тұс» туралы өздерінің ғылыми пікірлерін ұсынады. Айдарды Қазақстан Республикасындағы конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу туралы мақала аяқтайды.

«Конституциялық және әкімшілік құқық» айдарын конституциялық реттеуді жетілдірудің теориялық-практикалық аспектілерін ашатын мақала жалғастырады. Келесі жарияланымда авторлар ұжымы Қазақстан Республикасындағы саяси партиялардың әкімшілік-құқықтық мәртебесінің проблемаларын жариялайды. Бұл шығарылымда ғалымдар биліктің бөліну принципін (сот билігі мен Қазақстан Республикасы Президентінің өзара іс-қимылы), сондай-ақ конституциялық және демократиялық қайта құру жағдайындағы Қазақстан Республикасының басқару нысанына аса назар аударады. Әкімшілік құқық блогында әкімшілік юстиция туралы мақала халық үніне құлақ асатын мемлекеттің құралы және тірегі ретінде берілген. Авторлардың дербес деректер туралы заңнаманы қолдану кезінде жұмыс беруші үшін проблемалар мен тәуекелдер баяндалған айдардың қорытынды мақаласы оқырман қызығушылығын оятады.

«Азаматтық құқық және процесс» айдарында ұсынылған мақалалар өркениеттің өзекті мәселелерін көрсетеді. Бірінші мақала Қазақстан Республикасындағы заң консультанттарының кәсіби қызметін құқықтық реттеу туралы тұтас түсінік береді. Әсіресе, зияткерлік меншікті реттеу саласында үнемі жаңа қиындықтар тап болады. Осыған байланысты осы шығарылымның үш мақаласы зияткерлік меншікті қорғау мәселелеріне, оның ішінде жер қойнауын пайдалану, жасанды интеллектті пайдалану, сондай-ақ детективтің Қазақстан Республикасының авторлық құқық объектілері жүйесінде әдеби жанр ретінде қорғалуын айқындау сұрақтарына арналған. Келесі жарияланым Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер қабылдау тұрғысынан табиғи ресурстарға меншік құқығын құқықтық реттеудің ерекшеліктерін айқындайды. Айдардың қорытынды мақаласы оқырмандарды Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық қызметін құқықтық реттеумен танысуға шақырады.

«Қылмыстық құқық және қылмыстық процесс» айдары сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің тиімділігін арттыру туралы үндеуден басталады. Авторлар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің қолданыстағы жүйесіне өзгерістер енгізу қажеттігін көрсетеді. Әрі қарай ғалымдар қылмыстық процестің мәселелерін зерттейді. З.ғ.д. А.Н. Ахпановтың мақаласында қылмыстық істі негізгі сот талқылауы сатысынан алдын ала тыңдау кезеңіне қайтару кезінде тараптардың тең құқығының проблематикасы қозғалады. З.ғ.д. К.Х. Рахимбердин жазған мақалада Қазақстан Республикасында жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдану талданады, атап айтқанда, Конституция мен қылмыстық заңның коллизиялары көрсетіледі. Келесі ғылыми мақала оқырманға қоғамның сот жүйесіне деген сенімін арттыру жолдарын ұсынады. Айдарды Қазақстан Республикасындағы жеке детективтік қызметке құқықтық сипаттама беретін авторлар ұжымының мақаласы аяқтайды.

«Халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану» айдарында з.ғ.д. О.Н. Толочко ЕАЭО құқығының мүше мемлекеттердің энергетикалық жүйелерін декарбонизациялауға және жасыл экономиканың тұрақты дамуына әсерін зерттейді. Әрі қарай оқырман қазіргі юрисдикциялардағы мектеп жасындағы балалар арасында кибербуллингке қарсы іс-қимылды реттеудің шетелдік тәжірибесімен таныса алады.

«Құқықтық мониторинг» айдары дәстүрлі түрде қолданыстағы заңдарды талдауды қамтитын және құқық қолдану проблемаларын көрсететін басылымдардан тұрады. З.ғ.д. Е.Н. Калиакперованың мақаласында активтерді қайтару саласындағы заңнама

мониторингінің нәтижелері қамтылған. Келесі басылымда этносаралық дау-дамайдағы татуласу рәсімдерінің ерекшеліктері зерттеледі. Заңнаманың мониторингі шеңберінде Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктері жүйесінің, сондай-ақ ТМД елдерінің заңнамасының мониторингі негізінде қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы жеке тұлғаның құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету институтының эволюциясы бойынша талдау жүргізілді.

«Мемлекеттік тілдегі заң шығару практикасынан» айдары Н.А. Нурбаеваның заң мәтіндеріндегі лингвистикалық қателіктерге арналған мақаласымен ұсынылған.

«Жас ғалым трибунасы» айдары аясында оқырман жас ғалымдардың ғылыми қызығушылықтарының кең ауқымымен таныса алады: Антонио Гуарино еңбектеріндегі римдік жария құқықтың мақсаттары мен міндеттері; Қазақстан Республикасындағы экоцидті анықтау (Орталық Азия елдерінің заңнамасымен салыстырмалы талдау); шет елдердегі еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау саласындағы тенденциялар; адам құқықтары мен азаматтық құқықтардың арақатынасы COVID-19 мысалында.

«Жаршының» мұрағаттық беттерінде» з.ғ.к. Р.Қ. Сәрпеков пен з.ғ.д., профессор С.М. Рахметовтың 2022 жылғы №1(68) басылымында жарияланған «ҚР ҚК-де жаза жүйесін құру мәселелері» ғылыми жарияланымына ретроспективті талдау жасалды.

Қорытынды айдарда біздің Институттың өткен кезеңдегі ғылыми өмірі немен толтырылғаны туралы сөз етіледі.

Журнал редакциясы барлық тілек білдірушілерді ғылыми жаңалықтың, қорытындылардың өзектілігі мен негізділігінің талаптарына жауап беретін түрлі құқықтық тақырыптағы ғылыми мақалалар мен материалдарды журнал беттерінде жариялауға және ынтымақтастыққа шақырады.

«Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы» журналының редакциясы

УВАЖАЕМЫЕ ЧИТАТЕЛИ!

Рады представить Вашему вниманию очередной выпуск научно-правового журнала «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан». В научных статьях, опубликованных в данном номере, рассматриваются наиболее актуальные вопросы теоретического и практического характера национального законодательства и международного права.

Первая публикация в рубрике «Теория государства и права» исследует аспекты института президентства и децентрализации исполнительной власти. Д.ю.н. Е.Б. Абдрасулов и к.ю.н. М.Г. Губайдуллин задаются фундаментальным вопросом о роли права и государственной власти в юридической практике. Далее группа авторов представляет свое научное мнение о «слабой стороне» как философском понятии и юридической категории. Завершает рубрику статья о правовом регулировании конфессиональных отношений в Республике Казахстан.

Рубрику «Конституционное и административное право» продолжает статья, раскрывающая теоретико-практические аспекты совершенствования конституционного регулирования. В следующей публикации коллектив авторов освещает проблемы административно-правового статуса политических партий в Республике Казахстан. В этом выпуске внимание ученых сосредоточено на принципе разделения властей (взаимодействие судебной власти и Президента Республики Казахстан), а также форме правления Республики Казахстан в условиях конституционных и демократических преобразований. В блоке по административному праву представлена статья об административной юстиции как инструменте и опоре слышащего государства. Завершающая статья рубрики будет интересна читателю ввиду раскрытия авторами проблем и рисков для работодателя при применении законодательства о персональных данных.

Статьи, представленные в рубрике «Гражданское право и процесс», отражают насущные вопросы цивилистики. Первая статья дает цельное представление о правовом регулировании профессиональной деятельности юридических консультантов в Республике Казахстан. Регулирование интеллектуальной собственности постоянно сталкивается с новыми вызовами. В этой связи ряд статей данного выпуска посвящен вопросам защиты интеллектуальной собственности: в рамках недропользования, в отношении использования искусственного интеллекта, а также в части определения охраноспособности детектива как литературного жанра в системе объектов авторского права Республики Казахстан. Следующая публикация выделяет особенности правового регулирования права собственности на природные ресурсы в свете принятия изменений в Конституцию Республики Казахстан. Заключительная статья рубрики предлагает читателям ознакомиться с правовым регулированием инновационной деятельности малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан.

Рубрика «Уголовное право и уголовный процесс» начинается с призыва о повышении эффективности борьбы с коррупцией. Авторами указывается на необходимость внесения изменений в действующую систему борьбы с коррупцией. Далее учеными исследуются вопросы уголовного процесса. Статья д.ю.н. А.Н. Ахпанова обращается к проблематике равноправия сторон при возвращении уголовного дела со стадии главного судебного разбирательства на этап предварительного слушания. Д.ю.н. К.Х. Рахимбердиным анализируется применение условно-досрочного освобождения от отбывания наказания в Республике Казахстан, в частности, указывается на коллизии Конституции Республики Казахстан и уголовного закона. Следующая научная статья представляет читателю способы повышения доверия общества к судебной системе. Рубрику завершает статья коллектива авторов, дающая правовую характеристику частной детективной деятельности в Республике Казахстан.

В рубрике «Международное право и сравнительное правоведение» д.ю.н. О.Н. Толочко исследует влияние права ЕАЭС на декарбонизацию энергетических систем государств-членов и устойчивое развитие зеленой экономики. Далее читатель может ознакомиться с зарубежной практикой регулирования противодействия кибербуллингу среди детей школьного возраста в современных юрисдикциях.

Рубрика «Правовой мониторинг» традиционно состоит из публикаций, содержащих анализ действующих законов и отражающих проблемы правоприменения. Статья д.ю.н.

Е.Н. Калиакперовой содержит результаты мониторинга законодательства в сфере возврата активов. Следующая публикация исследует особенности примирительных процедур в межэтническом споре. В рамках мониторинга законодательства авторами проведен анализ в части эволюции системы полномочий президента Республики Казахстан, а также института обеспечения прав и интересов личности в сфере уголовного судопроизводства на основании мониторинга законодательства стран СНГ.

Рубрика «Из практики законотворчества на государственном языке» представлена статьей Н.А. Нурбаевой, посвященной лингвистическим ошибкам в текстах законов.

В рамках рубрики «Трибуна молодого ученого» читатель может ознакомиться с широким спектром научных интересов молодых ученых: цели и задачи римского публичного права в трудах Антонио Гуарино; определение экоцида в Республике Казахстан (сравнительный анализ с законодательством стран Центральной Азии); тенденции в сфере безопасности и охраны труда в зарубежных странах; соотношение прав человека и гражданских прав на примере COVID-19.

В «Архивных страницах «Вестника» сделан ретроспективный анализ научной публикации к.ю.н. Р.К. Сарпекова и д.ю.н., профессора С.М. Рахметова «Проблемы построения системы наказаний в УК РК», опубликованной в №1(68) за 2022 год.

О том, чем же была наполнена научная жизнь нашего Института за прошедший период – в соответствующей информации в заключительной рубрике.

Редакция журнала приглашает всех желающих к сотрудничеству и опубликованию на страницах журнала научных статей и материалов различной правовой тематики, отвечающих требованиям научной новизны, актуальности и фундаментальности выводов.

**Редакция журнала «Вестник Института законодательства
и правовой информации Республики Казахстан»**

DEAR READERS!

We are glad to introduce you the new issue of the scientific and legal journal “Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan”. Here you will find the discussion of the most relevant issues of theoretical and practical nature of national legislation and international law.

The first publication in the “Theory of State and Law” section explores aspects of the presidency as an institution and the decentralization of executive power. Doctor of Law E.B. Abdrasulov and Candidate of Juridical Science M.G. Gubaidullin turn to the fundamental question about the role of law and state power in legal practice. Next, a group of authors presents their academic opinion on the “weak side” as a philosophical concept and a legal category. The section ends with an article on the legal regulation of denominational relations in the Republic of Kazakhstan.

The article on theoretical and practical aspects of improving constitutional regulation continues the section “Constitutional and Administrative Law”. In the following publication, a team of authors highlights the problems of the administrative and legal status of political parties in the Republic of Kazakhstan. In this issue, academic’s attention is focused on the principle of separation of powers (interaction between the judiciary and the President of the Republic of Kazakhstan), as well as the form of government of the Republic of Kazakhstan in the conditions of constitutional and democratic reforms. The block on administrative law contains the article on administrative justice as an instrument and support of a listening state. The final article of the section will be of interest to the reader due to the authors’ disclosure of problems and risks for the employer when applying the legislation on personal data.

Articles presented in the “Civil Law and Process” section reflect essential issues of civil law. The first article provides a comprehensive understanding of the legal regulation of professional activities of legal consultants in the Republic of Kazakhstan. Intellectual property regulation constantly faces new challenges. In this regard, a number of articles in this issue are devoted to the protection of intellectual property: within the framework of subsoil use, in relation to the use of artificial intelligence, as well as in terms of determining the protectability of a detective story as a literary genre in the system of copyright objects of the Republic of Kazakhstan. The following publication highlights the features of legal regulation of ownership of natural resources in the light of the amendments to the Constitution of the Republic of Kazakhstan. The final article of the section invites readers to familiarize themselves with the legal regulation of innovative activities of small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan.

The section “Criminal Law and Criminal Procedure” starts with a call to increase the effectiveness of the fight against corruption. The authors point out the need to make changes to the current anti-corruption system. Next, academics examine issues of the criminal process. Doctor of Law A.N. Akhpanov’s article addresses the issue of equality of parties when returning a criminal case from the stage of the main trial to the stage of the preliminary hearing. Doctor of Law K.H. Rakhimberdin analyzes the use of parole from serving a sentence in the Republic of Kazakhstan. In particular, he points out the conflicts between the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the criminal law. The following academic article introduces to ways to increase public trust in the judicial system. The section ends with the article by a team of authors giving a legal description of private detective activity in the Republic of Kazakhstan.

In the section “International Law and Comparative Law”, Doctor of Law O.N. Tolochko explores the impact of the EAEU law on the decarbonization of energy systems of the member states and the sustainable development of a green economy. Next, the reader can get acquainted with foreign practices in regulating the fight against cyberbullying among school-age children in modern jurisdictions.

The “Legal Monitoring” section traditionally consists of publications containing an analysis of current laws and reflecting problems of law enforcement. Doctor of Law E.N. Kaliakperova’s article contains the results of monitoring in the field of asset recovery. The following publication explores the features of conciliation procedures in an interethnic dispute. As part of legislation monitoring, the authors carried out an analysis regarding the evolution of the powers of the President of the Republic of Kazakhstan, as well as the institution of ensuring the rights and interests of the individual in the field of criminal proceedings based on monitoring the legislation of the CIS countries.

The section “From the practice of lawmaking in the state language” is presented by

N.A. Nurbaeva's article dedicated to linguistic errors in the texts of laws.

In "Tribune of a Young Researcher" section the reader can get acquainted with a wide range of scientific interests of young scientists: the goals and objectives of Roman public law in the works of Antonio Guarino; definition of ecocide in the Republic of Kazakhstan (comparative analysis with the legislation of Central Asian countries); trends in the field of occupational safety and health in foreign countries; the relationship between human rights and civil rights using the example of COVID-19.

The "Archival pages of the "Bulletin" contain a retrospective analysis of the academic publication of Candidate of Juridical Science R.K. Sarpekov and Doctor of Law, Professor S.M. Rakhmetov "Problems of building a punishment system in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan", published in No. 1 (68) for 2022.

Information on academic life of our Institute during the past period year can be found in the final section.

The editorial board of the journal invites everyone to cooperate and publish academic papers and materials on various legal topics on the pages of the journal that meet the requirements of academic novelty, relevance and fundamental conclusions.

Editorial board of the journal «Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan»

ИНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТА И ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ*

Нурпеисов Еркеш Калиевич

*Академик Национальной академии права Казахстана,
кандидат юридических наук, Республика Казахстан, г. Алматы;
e-mail: yerkeshnurpeissov1946@gmail.com*

Ауанасова Алима Мусировна¹

*Руководитель отдела РГУ «Институт истории государства»
МНВО РК, доктор исторических наук, профессор, Республика Казахстан,
г. Астана; e-mail: auanasova_a@mail.ru*

**Статья подготовлена в рамках Программно-целевого финансирования
ИРН № BR21882308 «Эволюция политических институтов и структур в истории
Казахстана (XIX-XXI вв.)»*

Аннотация. Статья посвящена анализу трансформации президентской власти Республики Казахстан с точки зрения ее концентрации, понимаемой как процесс наращивания объема конституционных полномочий Президента, и децентрализации, означающей сокращение этих полномочий, по мере демократизации общества и влекущую децентрализацию исполнительной власти. Первоначально установленные Законом об учреждении поста Президента его полномочия носили представительский характер. После принятия Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР от 25 октября 1990 г. начинается процесс концентрации президентской власти за счет признания Президента главой высшей исполнительной и распорядительной власти Казахской ССР. Он участвует в формировании Правительства по согласованию с Верховным Советом, вправе досрочно освободить от должности председателей областных Советов народных депутатов, а также председательствовать на заседаниях Правительства.

По конституции Республики Казахстан 1993 г., Президент наделяется полномочиями по созданию Совета безопасности и иных консультативно-совещательных органов, утверждению государственных программ и другими. Тем самым усиливалась концентрация президентской власти, чему в немалой степени способствовали Конституция 1995 г. и конституционная реформа 1998 г.

Достигнув пика концентрации к 2007 г., президентская власть по конституционной реформе этого года начала отсчет процессу ее децентрализации. Свой вклад в него внесли конституционные реформы 2007, 2017 и 2022 гг.

Децентрализация президентской власти открыла возможность для децентрализации исполнительной власти. По инициативе Президента К.К. Токаева курс в этом направлении был намечен в его Послании народу Казахстана от 2 сентября 2019 г. Конституционные основы децентрализации исполнительной власти были предусмотрены в Законе от 8 июня 2022 года «О внесении и изменений и дополнений» в Конституцию Республики Казахстан. Этим законом были предусмотрены правовые основания назначения областных и выборов районных и аульных акимов.

Ключевые слова: Казахстан, президентская власть, децентрализация власти, исполнительная власть, выборы акимов, Конституция, законы.

¹ Автор для корреспонденции

ПРЕЗИДЕНТ ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ АТҚАРУШЫ БИЛІКТІ ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУ

Еркеш Қалиұлы Нұрпейісов

Қазақстан ұлттық құқық академиясының академигі, заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
e-mail: yerkeshnurpeissov1946@gmail.com

Әлима Мүсірқызы Ауанасова

ҚР ҒЖБМ «Мемлекет тарихы институты» РММ бөлім басшысы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы, Астана қ.; e-mail: auanasova_a@mail.ru

* Мақала бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде дайындалған
ЖТН № BR21882308 «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX-XXI ғғ.)»

Аннотация. Мақала Қазақстан Республикасының президенттік билігінің Президенттің конституциялық өкілеттіктерінің көлемін ұлғайту процесі деп түсінілетін, оның шоғырлануы тұрғысынан трансформациясын және қоғам демократияланған сайын осы өкілеттіктердің қысқаруын білдіретін және атқарушы биліктің орталықсыздандырылуына әкеп соқтыратын деконцентрацияны талдауға арналған. Бастапқыда президент лауазымын құру туралы Заңда белгіленген оның өкілеттіктері өкілдік сипатта болды. 1990 жылғы 25 қазандағы Қазақ КСР-нің Мемлекеттік Егемендігі туралы Декларациясы қабылданғаннан кейін Президентті Қазақ КСР-нің Жоғарғы атқарушы және өкім етуші билігінің басшысы деп тану есебінен президенттік билікті шоғырландыру процесі басталады. Ол Жоғарғы Кеңестің келісімі бойынша Үкіметті қалыптастыруға қатысады, облыстық халық депутаттары кеңестері төрағаларын мерзімінен бұрын босатуға, сондай-ақ Үкімет отырыстарына төрағалық етуге құқылы.

1993 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша президентке Қауіпсіздік Кеңесін және өзге де консультативтік-кеңесші органдарды құру, мемлекеттік бағдарламаларды бекіту және басқа да өкілеттіктер беріледі. Осылайша, президенттік биліктің шоғырлануы күшейе түсті, оған 1995 жылғы Конституция мен 1998 жылғы конституциялық реформа айтарлықтай ықпал етті.

2007 жылға қарай шоғырлану шыңына жетіп сол жылғы конституциялық реформа бойынша президенттік биліктің деконцентрация процесін есептеу басталды. Бұл процеске 2017 және 2022 жылдардағы конституциялық реформалар үлес қосты.

Президенттік биліктің деконцентрациясы атқарушы билікті орталықсыздандыруға мүмкіндік ашты. Президент Қ. К. Тоқаевтың бастамасы бойынша бұл бағыттағы беталыс оның 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында белгіленген болатын. Атқарушы билікті орталықсыздандырудың конституциялық негіздері 2022 жылғы 8 маусымдағы «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңда көзделген. Бұл заңда облыстық және аудандық және ауылдық әкімдерді сайлаудың құқықтық негіздері қарастырылған.

Түйін сөздер: Қазақстан, президенттік билік, билікті орталықсыздандыру, атқарушы билік, әкімдерді сайлау, Конституция, заңдар.

THE INSTITUTION OF THE PRESIDENT AND DECENTRALIZATION OF EXECUTIVE POWER

Nurpeisov Erkesh Kaliyevich

*Academician of the National Academy of Law of Kazakhstan
Candidate of Legal Sciences, Republic of Kazakhstan, Almaty;
e-mail: yerkeshnurpeisov1946@gmail.com*

Auanasova Alima Musirovna

*Head of Department of RSU "Institute of State History"
MNVO RK, Doctor of Historical Sciences, Professor,
Republic of Kazakhstan, Astana; e-mail: auanasova_a@mail.ru*

**The article was prepared within the framework of the Programme-Targeted Financing. IRN № BR21882308 «Evolution of political institutions and structures in the history of Kazakhstan (XIX-XXI centuries)»*

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the transformation of the presidential power of the Republic of Kazakhstan from the point of view of its concentration, understood as a process of increasing the volume of constitutional powers of the President, and deconcentration, which means a reduction of these powers, as society democratizes and entails the decentralization of executive power. Initially, the powers established by the Law on the Establishment of the post of President were representative in nature. After the adoption of the Declaration on State Sovereignty of the Kazakh SSR on October 25, 1990, the process of concentration of presidential power begins due to the recognition of the President as the head of the supreme executive and distributive power of the Kazakh SSR. He participates in the formation of the Government in coordination with the Supreme Council, has the right to prematurely dismiss the chairmen of regional Councils of People's Deputies, as well as preside over Government meetings.*

According to the Constitution of the Republic of Kazakhstan of 1993, the President is empowered to create the Security Council and other advisory bodies, approve state programs and others. This increased the concentration of presidential power, which was greatly facilitated by the Constitution of 1995 and the constitutional reform of 1998.

Having reached the peak of concentration by 2007, the presidential power on the constitutional reform of this year began the countdown to the process of its deconcentration. The constitutional reforms of 2017 and 2022 have contributed to this process.

The deconcentration of presidential power has opened up the possibility for the decentralization of executive power. At the initiative of President K.K. Tokayev, the course in this direction was outlined by him in his Message to the People of Kazakhstan dated September 2, 2019. The constitutional foundations for the decentralization of executive power were provided for in the Law of June 8, 2022 "On Amendments and Additions" to the Constitution of the Republic of Kazakhstan. This law provided for the legal grounds for the appointment of regional and elections of district and village akims.

Keywords: *Kazakhstan, presidential power, decentralization of power, executive power, election of mayors, Constitution, laws.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_13

Введение

В зависимости от конкретно-исторических условий, страны переживают периоды концентрации и децентрации, централизации и децентрализации государственной власти. При этом в переломные моменты истории концентрация и централизация власти способны предотвратить хаос в об-

щественной жизни и упорядочить ее. После преодоления кризиса наступает время децентрации, означающей уменьшение объема конституционно установленных полномочий субъекта государственной власти, и децентрализации власти, при которой нижестоящие органы освобождаются от жесткой подчиненности вышестоящим

и обретают относительную свободу и самостоятельность при решении управленческих задач на соответствующей территории и соответствующей отрасли общественной жизни власти при условии выбора обществом демократического пути развития. В противном случае концентрация и централизация власти становятся средствами установления диктаторских, авторитарных режимов. Здесь не имеет значения в чьих руках находится власть – единоличного лидера или коллективного политического субъекта.

В советском Казахстане, так называемая государственная власть была сосредоточена, сконцентрирована в руках всесильной компартии, при которой система органов управления обществом была превращена в инструмент реализации партийных решений и директив. Хотя эта система называлась государством, фактически она была квазигосударственным образованием, лишенным суверенитета. Этот главный признак государства был монополизирован компартией, в руках которой была сконцентрирована вся верховная и местная власть в стране.

К началу 90-ых годов прошлого столетия ситуация резко изменилась. КПСС утратила свои монопольно господствующие позиции. Управленческие институты стали постепенно обретать свой государственный характер и соответственно возникли новые субъекты государственной власти в виде Президента, обновленного Верховного Совета КазССР и других институтов центральной и местной государственной власти. Это одновременно породило проблему разделения единой на всей территории Казахстана государственной власти между ее субъектами и по уровню власти [1, с. 4].

На уровне верховной власти к числу этих субъектов относятся Президент, Правительство, Конституционный и Верховный Суд Республики Казахстан. Степень концентрации и децентрации в них государственной власти, выражающаяся в объеме их полномочий, определяются Конституцией и текущим законодательством [2, с.70-76].

В рамках настоящей статьи предмет анализа – динамика процесса концентрации и децентрации президентской власти, а также практика децентрализации власти, начавшаяся на последних этапах децентрации президентской власти.

Материалы и методы

Для достижения целей и задач научного исследования, касающегося вопроса института

Президента и децентрализация исполнительной власти был проведен анализ документального материала, дополненный обзором литературы и действующим законодательством. При подготовке статьи использованы универсальные методы научного познания: анализ и синтез, восхождение от абстрактного к конкретному, системно-структурный, хронологический анализ, контент-анализ нормативных и правовых актов и публикаций в СМИ.

Результаты и обсуждение

В начале девяностых годов прошлого столетия в СССР наметились две взаимоисключающие тенденции: попытки сохранения советской федерации и стремление союзных республик к выходу из нее [3, с.100-107].

По меткому выражению академика С. Зиманова, живого свидетеля действия этих тенденций, «распад союза можно было отсрочить, но нельзя было его предотвратить».

Еще сохраняли свою силу союзные государственные органы фактически унитарного государства. Провозглашенный в советской конституции суверенитет субъектов федерации не имел фактического содержания. Жесткая централизация власти, на вершине которой находился союзный центр, усиливалась тотальным диктатом компартии. Но к концу восьмидесятых годов XX века бывшее могущество КПСС и СССР стало катастрофически угасать, что привело к совпавшим по времени политическому и экономическому кризисам.

В этих условиях особо актуальными стали проблемы политического и правового статуса союзных республик, их социально-экономического положения. В связи с этим переговоры, консультации, обсуждения по этому поводу стали распространенной формой встреч на уровне полномочных представителей союзных республик с одной стороны и общесоюзных государственных органов с другой. Интеллектуальные и политические силы общества, народ в целом, стали осознавать, что стране нужен единоличный лидер, который благодаря своему высокому конституционному статусу, мог бы представлять Республику перед союзным центром и нести ответственность за восстановление суверенитета и должной самостоятельности возрождающего государства.

Такой единодушный настрой в обществе был решающим фактором в учреждении поста Президента Законом от 24 апреля 1990 г. «Об учреждении поста Президента Казах-

ской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (основной закон) Казахской ССР». В тот же день Н. А. Назарбаев был избран Верховным Советом Каз.ССР Президентом Казахстана. Примечательно, что этим законом одновременно устранена монополия компартии на государственную власть, что было крайне важно для установления подлинно государственного управления. Ведь установленная компартией монополия на политическую власть практически низвела, именуемые государственными органы советской власти, до положения квазигосударственных [2, с.50-56].

Возлагая на первого Президента колоссальную ответственность за восстановление суверенитета и территориальной целостности Закон не предусматривал непосредственного подчинения ему высших органов власти, осуществляющих исполнительную, распорядительную деятельность. Все они были ответственны перед Верховным Советом, им утверждались руководители этих органов, отчитывающиеся перед ним же. Закон наделял Президента преимущественно представительскими полномочиями. Так, он представлял Казахстан внутри Советской федерации, был вправе вносить предложения в Комитет конституционного надзора СССР, обращаться к Президенту СССР по вопросам приостановления действия постановлений и распоряжений правительства СССР, приостанавливать действия союзных ведомственных актов, противоречащих Конституции Каз.ССР.

Таким образом, Президент с такими ограниченными конституционными полномочиями был выдвинут на передний фронт разворачивающейся борьбы за суверенитет Республики и государственную независимость Казахстана. При этом у Президента не было непосредственно реализуемых полномочий внутри страны: исполнительно-распорядительные органы находились под властью Советов народных депутатов. Он был включён в систему власти не в качестве ведущего звена, а в виде органа для оперативного разрешения противоречий между республикой и союзным центром. Это была должность своеобразного кризисного менеджера в сфере политических отношений. Вся полнота государственной власти была сосредоточена в руках Верховного Совета, который продолжал свою деятельность по подобию высшего советского представительного органа, но освободившегося от руководящих указаний и контроля компартии [4, с.357-392].

Политическая и экономическая кризисная ситуация настойчиво требовала усилий по концентрации Президентской власти. Поэтому после провозглашения Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР 25 октября 1990 года был принят Закон от 20 ноября 1990 года о внесении изменений и дополнений в Конституцию, согласно которым Президент был признан главой высшей исполнительной и распорядительной власти. Благодаря этому Президент получил право участвовать в формировании Правительства, освобождать от должности председателей областных Советов народных депутатов и других. Однако Конституция РК 1993 года подтвердила, что Президент является главой государства и возлагает единую систему исполнительной власти, оставив практически без изменения его ограниченные полномочия в вопросах формирования высших органов исполнительной и судебной власти. Решающее слово здесь оставалось за Верховным Советом. Сложилась ситуация, характерная для парламентской республики с устойчиво развивающейся политической системой, динамично развивающейся экономикой и зрелым гражданским обществом. Но ничего этого в Казахстане начала девяностых годов XX века не было и в помине. Между тем, полномочия высших органов государственной власти по кадровым и структурным вопросам являются наиболее важными в процессе концентрации и децентрации власти. От их оптимального решения зависит эффективность как концентрированной, так и децентрализованной власти. Свидетельством тому является наметившийся в Казахстане к середине девяностых годов дуализм верховной власти в лице Президента и Верховного Совета.

К всеобщему удовлетворению, его предотвратила Конституция РК 1995 года, провозгласившая учреждение президентской республики. По этой Конституции Президент – глава государства, его высшее должностное лицо, определяющее основные направления внутренней и внешней политики государства. Он обеспечивает согласованную деятельность всех ветвей государственной власти. В порядке укрепления Президентской вертикали глава государства наделён полномочиями самостоятельного назначения членов Правительства, руководителей исполнительных органов, не входящих в состав Правительства и акимов областей. Кроме того, Президент наделён полномочиями назначать

с согласия Парламента на должности руководителей высших органов государственной власти: Премьер-Министра, комитета национальной безопасности, глав дипломатических представительств Республики.

Такая концентрация власти в руках Президента являлась велением времени для страны, вступающей в новый этап своего общественно-политического и социально-экономического развития. В связи этим по конституционной реформе 1998 года срок полномочий президента был увеличен с 5 до 7 лет. Тем самым достигалась стабильность сложившейся президентской вертикали власти.

По мере стабилизации общественно-политической ситуации в стране и формирования устойчивых действующих рыночных механизмов начинается постепенная децентрализация Президентской власти. В соответствии с изменениями и дополнениями в Конституцию внесены от 21 мая 2007 года срок полномочий президента снова устанавливается в 5 лет. В связи с повышением авторитета политических партий в обществе представление в Мажилис кандидатур на должность Премьер-Министра осуществляется президентом после консультации с партийными фракциями. В целях обеспечения представительства в Сенате национально-культурных и иных значимых интересов общества Президенту предоставлено право назначения пятнадцати депутатов вместо семи, как это было ранее [5, с.65-81].

Право роспуска Парламента, принадлежавшее ранее Президенту без всяких процедурных ограничений, теперь может быть реализовано после консультации с Председателями Палат, Премьер-Министром. Кроме того, у Президента изъято право роспуска Парламента на основании недоверия Правительству. Это положение усиливает позицию Парламента в выражении недоверия правительству без опасений быть распущенным Президентом.

Ещё одним свидетельством децентрации президентской власти является то, что для реализации права Президента на назначение акимов областей, столицы и городов республиканского значения требуется согласие соответствующих маслихатов [6, с.4-15].

Таким образом, децентрация президентской власти, начатая конституционной реформой 2007 года на пике централизации государственной власти, положила начало её децентрации. Импульс дальнейшей демократизации общественной жизни, затрагивающей сужение объема полномочий

Президента, был задан самим Президентом. В 2017 году по инициативе первого Президента РК на конституционном уровне осуществлено перераспределение полномочий от Президента к Парламенту и Правительству.

В результате внесения в Конституцию РК изменений и дополнений Президент сосредотачивается на развитии взаимоотношений с зарубежными странами и вопросами, обеспечении обороны и безопасности, регулировании взаимоотношений между ветвями государственной власти [7, с.2-10].

Парламент получает новую возможность влияния на исполнительную власть посредством предварительного обсуждения кандидатур на должности членов Правительства. Кроме того, Парламент вправе принять обращение к Президенту от освобождения Правительства по отрицательным мотивам. В этом случае Президент освобождает такого члена Правительства от должности. Между тем ранее Президент мог отклонять такое обращение.

К Правительству перешли prerogatives Президента по утверждению государственных программ и обеспечению их исполнения; утверждения единой системы финансирования и оплаты труда в бюджетной сфере. Это ключевые полномочия, позволяющие Правительству вести самостоятельную политику социально-экономического развития и повышения благосостояния народа [8, с.268-270].

Процесс децентрации получил новый импульс, связанный с конституционной реформой 2022 г. В частности, Законом «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» от 17 сентября 2022 г. установлено, что «Президент Республики избираются сроком на семь лет, и одно и то же лицо не может быть избрано президентом более одного раза».

Ещё до принятия этого закона в своем Послании народу Казахстана, от 1 сентября 2022 года, обосновывая необходимость семилетнего и однократного срока полномочий Президента, К.К. Токаев заявлял: «Предлагаемая конституционная новелла значительно снизит риски монополизации власти. Мы должны установить цивилизационные принципы формирования функционирования власти».

Децентрация президентской власти создает условия для децентрализации исполнительной власти, необходимой для демократического развития страны.

Между тем такой важный уровень го-

сударственной власти как система местных государственных органов не попадала в орбиту административных реформ до 2020 года. Их полномочия, взаимоотношения с местными представительными органами, порядок назначения акимов претерпевали незначительные изменения в предшествующие годы. Не обобщалась практика выборов аульных акимов, проведенных в пилотном режиме. Такая недооценка роли местных государственных органов в механизме государственной власти способна привести к негативным последствиям в виде ослабления государственной идентичности населения, его отчуждения от государства.

Местные государственные органы находятся в непосредственном контакте с населением, им всегда известны его насущные потребности в различных социальных сферах, нерешенные проблемы повседневной жизни. Эти органы в глазах людей олицетворяют государство в целом и призваны поддерживать его авторитет и общественное предназначение.

В связи с этим заслуживает положительной оценки то, что в последние годы наметился поворот к признанию приоритетными проблемы децентрализации государственной власти. Курс в этом направлении был намечен после смены Президента республики в 2019 г. Уже в первом послании народу Казахстана от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог основа стабильности и процветания Казахстана» новый Президент К.К. Токаев заявил: «Районный, городской и сельский уровни власти должны стать экономически более самостоятельными в решении задач местного значения. Из права, обязанности и ответственности следует четко урегулировать в законодательных актах. В решении этой проблемы немаловажную роль играют дополнительные налоговые поступления от субъектов малого и среднего бизнеса, дислоцирующихся на территории этих административных единиц».

Следующим крупным шагом по децентрализации государственной власти и обеспечению самостоятельности местных государственных органов стало введение нового порядка назначения акимов областей и выборы акимов нижестоящих административно-территориальных единиц.

Так, в соответствии с изменениями и дополнениями в Конституцию РК, внесенными Законом от 8 июня 2022 г. (принят на республиканском референдуме от 5 июня

2022 г.) акимы областей и городов республиканского значения назначаются на должность Президентом республики с согласия депутатов маслихатов, расположенных на территории области или вышеуказанных городов. При этом Президент предлагает не менее двух кандидатов на одну должность. Получившим согласие депутатов маслихатов считается тот, кто набрал большее количество голосов. Впоследствии он назначается на должность и может быть освобожден от нее Президентом в случае выражения депутатами недоверия ему [7, с.2-10].

Иной порядок предусмотрен для выборов акимов городов, районов и сельских округов, в соответствии с изменениями и дополнениями от 5 ноября 2022 в Конституционный закон «О выборах в Республике Казахстан». Здесь действует принцип прямого волеизъявления, когда совершеннолетние граждане Казахстана принимают участие в выборах непосредственно и подают свой голос «за» или «против» кандидата на должность акима.

Следует отметить, в пилотном варианте выборы акимов сельских округов, поселков начали практиковаться с 2021 г. С тех пор избраны более 1700 акимов.

В действующем законодательстве предусмотрено, что выдвижение кандидата в акимы производится политическими партиями из числа своих членов, а также гражданами в порядке самовыдвижения.

Кроме того, в целях обеспечения альтернативных выборов в случае выдвижения только одного кандидата вышестоящий аким наделен правом на выдвижение еще одного кандидата. Избранным считается кандидат, набравший большее количество голосов избирателей, принявших участие в голосовании, по сравнению с другими кандидатами.

Следует отметить, что демократическая процедура избрания акима логически связана с порядком досрочного освобождения его от должности. Этот вопрос решается акимом области при условии выражения вотума недоверия депутатов маслихата действующему акиму района или города областного значения по правилам и 5 ст. 87 Конституции. Тем самым отменяется порядок, когда назначение акима на должность и освобождение от нее всецело зависело от усмотрения вышестоящего акима.

На основании этих и других законодательных положений 5 ноября 2023 г. в Казахстане были проведены в пилотном режиме выборы акимов районов и городов областного значения. Они охватили 42 района и три

города, перечень которых был утвержден маслихатами областей. Выборная кампания была обеспечена деятельностью 1553 избирательных комиссий, из которых 17 областных, 3 городские, 42 районные и 1491 участковые комиссии. К выборам были допущены 164 кандидатов. При этом 95 из них были самовыдвиженцами. В списки избирателей были включены 1 062 327 граждан, проживающих на территории населенных пунктов, отобранных для проведения выборов в пилотном режиме. Явка на выборах составила 62,79%. Ход голосования и подсчет голосов контролировали около 8500 доверенных лиц кандидатов, независимых наблюдателей и представителей СМИ. Результаты выборов в разрезе областей получили широкое освещение в республиканской печати.

Вопреки пессимистическим общественным ожиданиям, административные реформы на местах получили активную поддержку населения. Надежда на децентрализацию государственной власти и ее демократизацию стала оправдываться. Результаты экспериментальных выборов акимов вселяют уверенность в том, что при распространения этого опыта на всю республику в 2025 году, его количественные показатели могут существенно возрасти. В связи с этим возникает вопрос о том, насколько эффективным будет деятельность низовых акимов?

Этот вопрос возникает в связи с тем, что акимы, избранные по новым правилам и подотчетные своим избирателям, оказываются «встроенными» в прежнюю административную систему, состоящую из четырех ступеней административно-территориальной иерархии: аул (село) – район (города областного подчинения) – область и города республиканского подчинения – республика в целом. Такая система сложилась еще в советском Казахстане в условиях жесткой централизации власти. А ее исторические корни восходят к временам господства Российской империи, когда территория Казахского края для удобства управления была расчленена на генерал-губернаторства, в каждом из которых территория была разделена на области, состоящие из уездов, а уезды из волостей. Эта архаичная система была воспринята советской властью без принципиальных изменений. Новым явилось лишь то, что изменились названия административных единиц; уезд стал областью, волость – районом.

В настоящее время в Казахстане принято четырехуровневое территориальное деление: Республика – область – район (город

– аул (село), унаследованное от советского периода его развития. При этом границы областей, районов (городов), аулов (сел), неоднократно менялись в результате их укрупнения или дробления. Но четырехуровневая система государственного управления оставалась неизменной практически с 1920 года, то есть со времени установления советской власти на всей территории Казахстана.

Все это объяснялось географическим фактором – обширной территорией Казахстана, которая для удобства государственного управления была разделена по принципу иерархии, когда территория нижестоящей единицы входила в пространственные пределы вышестоящей.

Каждая территориальная единица возглавлялась тогда и сейчас местными органами государственной власти. Поэтому она называется административно-территориальной единицей. При этом территория области состоит исключительно из территорий, входящих в нее районов. У нее нет особой территории прямого областного подчинения, вне районов. В тоже время в районах иная ситуация.

Населенные пункты с прилегающими к ним территориями, необходимыми для их жизнеобеспечения (пастбища, озера, сенокосные угодья), занимают лишь часть территории района. А значительная ее часть занята полями, лесами, водоёмами, земельными участками с их полезными ископаемыми. На этой территории осуществляется производственная деятельность полеводство, животноводство, разработка месторождений полезных ископаемых, прокладка дорог, проводятся и природоохранные мероприятия и многое другое. В результате этого возникают, развиваются и прекращаются разнообразные общественные отношения в связи с политическими, экономическими, духовными, социально-бытовыми потребностями людей. Эти отношения, а не территория, как ошибочно полагают, являются конечным объектом единого государственного управления.

Управленческие решения центральных государственных органов в виде предписаний, нормативов, инструкций, к примеру, в области медицинского обслуживания, энерго- и водоснабжения, охраны труда окружающей природы, облакаемые форму правовых актов, реализуется на территории района. Поэтому основная нагрузка по их реализации падает на районное звено. Аульные (сельские) и городские администрации занимаются в основном проблемами насе-

лѐнных пунктов, в то время как районное звено осуществляет управленческую деятельность на подведомственной территории, охватывающей эти населѐнные пункты и далеко выходящей за их пределы.

Одновременно с этим районные администрации подчиняются по вертикали областным, через них получают информацию об управленческих решениях центральной власти.

В такой ситуации могут оказаться избранные акимы районов и населенных пунктов, связанные с субординированными отношениями и исполнительской дисциплиной с акимами областей. При конфликте интересов области и района аким района оказывается в двусмысленном положении выбора между указаниями областного акима и ожиданиями своих избирателей. Провозглашаемый административной реформой курс на расширение самостоятельности и повышение персональной ответственности избранного акима районного звена оказывается под угрозой дискредитации. С этой проблемой уже в ближайшее время могут столкнуться акимы, избранные в экспериментальном порядке. Передача управленческой информации до районного звена и контроль за исполнением решений республиканских органов, чем преимущественно занимается областное звено исполнительной власти, ставит нижестоящие структуры в режим ожидания, замедляя темпы управленческой деятельности по стране в целом.

Между тем в современных условиях интернет-технологии, основанных на цифровизации общественных процессов, позволяют довести информацию до непосредственного потребителя, минуя «перевалочные» звенья мгновенно и в том же порядке получить обратную информацию. Ее достоверность легко можно проверить, опять же с помощью той же самой технологии, путем выявления корреляционных связей между разными уже имевшие место событиями и их динамикой.

Казахстан в этом отношении имеет позитивные перспективные возможности. По уровню информатизации он занимает 36 место среди 148 стран мира. Благодаря этому нарастает число государственных услуг, оказываемых населению режиме электронного Правительства. А для него географическое расстояние не имеет никакого значения. Это сокращает время и численность государственных служащих, необходимых для оказания этих услуг и организации исполнения управленческих решений [9, с.462-465].

Все это подводит к мысли, что областной уровень государственного управления с точки зрения кибернетики, является излишним. К тому же, как было отмечено выше, у него нет обособленной от районов территории. На территории района располагаются населенные пункты, производственные мощности, социально-культурные объекты, вовлеченные в систему экономических и духовных отношений. В силу этого управленческое воздействие государства на них могли бы успешно осуществлять районные государственные органы (экологический и санитарный контроль, фискальный контроль, общественный порядок и т.д.).

С этой точки зрения скептически воспринимается создание новых областей Улытауской, Абайской и Жетысуйской за счет укрупнения прежних. Аргументы в пользу их создания не являются достаточно убедительными: историческая ценность территории, неудовлетворительное состояние г. Семей, отдаленность областного центра Алматинской области от ее западных границ. Может быть, в создании новых областей имеется особый политический смысл?

В условиях происходящего стране разгосударствления услуг и передачи их в конкурентную и при развитии рыночных отношений и, особенно, в связи с цифровизацией деятельности органов государства, предстоит значительное сокращение объема государственной управленческой деятельности на уровне области. В связи с этим с большой долей вероятности можно предположить, что в скором будущем возможен переход к двухуровневой системе территориального деления: республика – район (город).

Соответственно этому вертикальная структура государственного управления может трансформироваться в двухзвенную систему: центральные органы – районные (городские) акиматы. Такому переходу будет способствовать тенденция развития институтов местного самоуправления. Необходимо отметить, что Глава государства в своем Послании народу Казахстана от 16 марта 2022 г. отметил необходимость разработки проекта закона «О местном самоуправлении».

При переходе к двухуровневому территориальному делению целесообразно провести укрупнение районов с учетом таких факторов как плотность населения, размеры территории, природно-климатические особенности, коммуникационные возможности регионов, преобладающие типы производства. Кроме того, следует иметь в виду, что

процесс урбанизации в Казахстане имеет тенденцию к нарастанию в связи с внедрением в аграрное производство передовых технологий. Поток высвобождающегося трудоспособного населения желательно направлять в районные центры, создав там условия для трудоустройства людей [10, с.55-59].

Такое, вполне вероятное упрощение организации местной государственной власти существенно улучшит государственное управление и обеспечит его доступность широким слоям населения и хозяйствующим субъектам. Такая модернизация местной власти будет успешной при условии с децентрализации и децентрализации государственной власти, формирования системы местного самоуправления. Институты местного самоуправления могли бы возложить

на себя выполнение управленческих функций на уровне населенных пунктов, уменьшив тем самым нагрузку на районное звено государственной власти.

Заключение

Усиливающаяся тенденция деконцентрации президентской власти при условии устойчивого общественно-политического и социально-экономического развития Казахстана создает предпосылки к его переходу в перспективе к парламентарной форме государственного правления, что в большей мере соответствует логике унитарного государства, каковым является Республика Казахстан и децентрализации государственной власти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Малиновский В.А. *Лидер: президентская власть в Казахстане на рубеже эпох.* – Астана: ТОО Издательство «Норма-К», 2012. – 528 с.
2. Аяган Б., Ауанасова А. *Нурсултан Назарбаев: человек у власти.* – Алматы: ТОО «Литера-М», 2015. – 376 с.
3. Михайлов В.Ф. Мансуров Т.А. – *Нурсултан Назарбаев.* – М.: Молодая гвардия, 2015. – 574 с.
4. Акимбеков С. *Государственная строительство, сложный вектор.* – В кн.: *Краткая история казахов. От первых кочевников до наших дней.* – Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2023. – 456 с.
5. Айтхожсин К.К. *Проблемы государственно-правового развития Республики Казахстана // Вестник Министерства юстиции Республики Казахстан.* – 2022. – №8 (44). – С. 65-81.
6. Айтхожсин К.К. *Конституционная реформа в Казахстане: реалии и перспективы // Фемида.* – 2023. – №8 (332) – С. 4-15.
7. Ахметов С. *Жить по конституции // Мысль.* – 2023. – № 8. – С. 2-10.
8. Жайнак А.Е. *Вклад академика С.С. Сартаева в создание президентской формы правления Республики Казахстан.* – В сб.: *Материалы международной научно-практической конференции «Мы живем в конституционном пространстве: политико-правовые взгляды академика С.С. Сартаева».* – Алматы, 2023. – 282 с.
9. Әкімжан Н. *Қазақстан Республикасындағы басқару билігіндегі Президент рөлі.* – В сб.: *Материалы международной научно-практической конференции, посвященной памяти академика, доктора юридических наук, первого председателя Конституционного Суда М.Т. Баймаханова «Становление правового государства и гражданского общества в новом Казахстане: теория практика и перспективы развития».* – Алматы, 2023. – 516 с.
10. Нурпеисов Е.К. *Законодательство идея местного самоуправления // Право и государство»,* 2016. – №2 (71). – 104 с.

REFERENCES

1. Malinovskij V.A. *Lider: prezidentskaya vlast v Kazahstane na rubezhe epoch.* – Astana: TOO Izdatelstvo «Norma-K», 2012 – 528 s.
2. Ayagan B., Auanasova A. *Nursultan Nazarbaev: chelovek u vlasti.* – Almaty: TOO «Litera-M», 2015. – 376 s.
3. Mihajlov V.F. Mansurov T.A. – *Nursultan Nazarbaev.* – M.: Molodaya gvardiya, 2015. – 574 s.
4. Akimbekov S. *Gosudarstvennaya stroitelstvo, slozhnyj vektor.* – V kn.: *Kratkaya istoriya kazahov. Ot pervyh kochevnikov do nashih dnei.* – Almaty: TOO «Institut aziatskih issledovanij», 2023 – 456 s.

5. Ajthozhin K.K. *Problemy gosudarstvenno-pravovogo razvitiya Respubliki Kazahstana* // *Vestnik Ministerstva yusticii Respubliki Kazahstan*. – 2022. – №8 (44). – S.65-81.
6. Ajthozhin K.K. *Konstitucionnaya reforma v Kazahstane: realii i perspektivy* // *Femida*. – 2023. – №8 (332) – S.4-15.
7. Ahmetov S. *Zhit po konstitucii* // *Mysl*. – 2023. – № 8. – S. 2-10.
8. Zhajnak A.E. *Vklad akademika S.S. Sartaeva v sozdanie prezidentskoj formy pravleniya Respubliki Kazahstan*. – V sb.: *Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «My zhivem v konstitucionnom prostranstve: politiko-pravovye vzglyady akademika S.S. Sartaeva»*. – Almaty, 2023. – 282 s.
9. Əkimzhan N. *Qazaqstan Respublikasyndaғы басқару биліginдегі Президент рөлі*. – V sb.: *Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashennoj pamyati akademika, doktora yuridicheskikh nauk, pervogo predsedatelya Konstitucionnogo Suda M.T. Bajmahanova «Stanovlenie pravovogo gosudarstva i grazhdanskogo obshchestva v novom Kazahstane: teoriya praktika i perspektivy razvitiya»*. – Almaty, 2023. – 516 s.
10. Nurpeisov E.K. *Zakonodatelstvo ideya mestnogo samoupravleniya*. // *Pravo i gosudarstvo*, 2016. – №2 (71). – 104 s.

ЗАҢ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ҚҰҚЫҚ ПЕН МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІҢ АТҚАРАТЫН РӨЛІ

Ермек Баяхметұлы Абдрасулов

Заң ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразиялық ұлтық университетінің профессоры, Астана қ.,
Қазақстан Республикасы; e-mail: aermek_19@mail.ru

Мұрат Ғабидоллаұлы Ғубайдуллин¹

Заң ғылымдарының кандидаты, Атырау инженерлік гуманитарлық
институтының аға оқытушысы; Атырау қ.,
Қазақстан Республикасы; e-mail: Murat_110572@mail.ru

Аннотация. Бұл ұсынылып отырған ғылыми мақалада құқық пен мемлекеттік билік ұғымының саяси-құқықтық талдауы жан-жақты зерттеліп, қолданыстағы заңнамаға нақты сипаты қарастырылған. Мақала қазіргі кездегі адамның және азаматтардың бостандығы, гуманизм, рухани байлық және материалдық мүдделер сияқты қағидаттарға сәйкес қоғамдық қатынастарға қатысушылардың еркін мінез-құлқына, жүріс-тұрысына арналған. Сонымен қатар, кеңістікте әрекет ететін жағымды құқықтық қасиет пен элементтері бекітілгендей немесе қамтамасыз етілгендей, құқық қандай да бір жоғары заңды қасиетке ие болуға қажеттілігі әлемдік көзқарас тұрғысынан тәжірибе арқылы зерттелген.

Қазіргі таңда қоғамдағы құқықтық реттеу жүйесіндегі құқықтың атқаратын рөлі мемлекеттің әртүрлі құқықтық нысандарында, оның ішінде, билік құқығы ретінде әрекет ететін, құқық арқылы жүзеге асырылатын, оның императивті-билік қызметінің рөлін білдіреді. Бұл нормативтік құқықтық актілердің құқықтық жүйесінің әсері мен дамуына байланысты - қазіргі қоғамдағы субъективті құқықтардың мінез-құлқының құқықтық және құқықтық үлгісі ретіндегі ұйғарым болып табылады. Мұнда құқықтық ұйғарымдарды іске асыру ретінде құқықтың жүзеге асырылуы деп танылады. Бұл еліміздегі қолданыстағы Конституция бойынша адам мен азаматтың құқықтарын қорғау мен бақылауды жетілдіру, мемлекеттік биліктің заң ғылымы көзқарасынан заңи танымдық объекті ретінде қарастырылған.

Құқық пен мемлекеттік билік ұғымының бір-бірінен тәуелсіздігі мен олардың мазмұнының құқықтық институттарға аса қажеттілігі және заң мен құқықтық қағидаттардың рухына сәйкес құрылуы, құқықтық институттарға қажетті құқықтық баға туралы да мақалада кеңінен көрініс тапқан. Көрсетілген түрдегі құқықтық институттар қазіргі қоғамның құқыққа деген кез-келген қажеттілігінің тікелей және жанама өнімі ретінде немесе керісінше мемлекеттік билік пен олардың институттарының, императивтік әдістерінің құқықтың саласына енуі осы мақалада қаралған. Сонымен қатар, тек заң ғана болған кезде және ол құқықтың санаты ретінде пайдаланылатыны, заң тәжірибесіндегі құқық пен мемлекеттік биліктің арасында қолданылатын құқықтық механизмнің түсінігі мен әрекеті кеңінен зерделенген.

Түйін сөздер: адам құқықтары, Конституция қағидаттары, азаматтық қоғам, нормативтік құқықтық актілер, заңдық тәртіп, позитивтік құқық, табиғи құқық.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

РОЛЬ ПРАВА И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В ЮРИДИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Абдрасулов Ермек Баяхметович

Доктор юридических наук, профессор Евразийского
национального университета им. Л.Н. Гумилева;
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: aermek_19@mail.ru

Губайдуллин Мурат Габидуллиевич

Кандидат юридических наук, старший преподаватель
Атырауского инженерно-гуманитарного института; г. Атырау,
Республика Казахстан; e-mail: Murat_110572@mail.ru

Аннотация. В предлагаемой научной статье всесторонне изучен правовой анализ взаимодействия понятия права и государственной власти, где предусматривается четкое применения действующего законодательства в современном обществе. Потребность права имеет высшее юридическое предназначение закрепленное и обеспеченное положительными правовыми качествами и правовыми элементами права, создающими пространство для свободного поведения всех участников общественных отношений в соответствии с принципами свободы, гуманизма, духовного богатства и материальных интересов человека, и гражданина, изучаемой в настоящее время с учетом мировой юридической практикой.

В настоящее время роль права в системе правового регулирования в обществе представляет роль государства и права в различных правовых формах, осуществляемой через право, в его императивно-властной деятельности. Данная правовая интерпретация обусловлена влиянием и развитием правовой системы норм-определений как правовой модели поведения субъективных прав в современном обществе, где определяется реализация права как реализация правовых предписаний, это совершенствованная защита прав человека по действующей Конституции современных стран, с точки зрения юридической науки.

Необходимость изучения взаимодействия понятий права и власти как единого правового механизма, их правовых норм находит широкое применение в современном обществе и содержится в правовых институтах для построения правового государства в соответствии законодательной системой и правовых принципов, где снабжена позитивным правом необходимого правовым институтам общества. При изучении понятия и действия правового механизма, применяемого государственной властью в юридической практике, само право конкретно определяет потребности современного общества в самом праве, и наоборот, вхождение правовых институтов в сферу государственной власти необходимо для поддержания императивных принципов в сфере права, с использованием широких полномочий права, как категория права в современном обществе.

Ключевые слова: права человека, принципы Конституции, гражданское общество, нормативно правовые акты, правопорядок, позитивное право, естественное право.

THE ROLE OF LAW AND GOVERNMENT IN LEGAL PRACTICE

Abdrasulov Ermek B.

Doctor of Law, Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Republik of Kazakhstan; e-mail: aermek_19@mail.ru

Gubaidullin Murat G.

Candidate of legal sciences, senior teacher Atyrau engineering-humanitarian institute;
Atyrau, Republik of Kazakhstan; e-mail: Murat_110572@mail.ru

Abstract. The proposed scientific article comprehensively examines the legal analysis of the interaction of the concept of law and power, which provides for a clear application of current legislation in modern society. The need for law has a higher legal purpose fixed and secured by positive legal qualities and legal elements of law, creating a space for free behavior of all participants

in public relations in accordance with the principles of freedom, humanism, spiritual wealth and material interests of man and citizen, currently being studied taking into account world legal practice.

Currently, the role of law in the system of legal regulation in society represents the role of the state and law in various legal forms, implemented through law, in its imperative power activities. This legal interpretation is due to the influence and development of the legal system of norms-definitions as a legal model of the behavior of subjective rights in modern society, where the implementation of law is defined as the implementation of legal regulations, this is an improved protection of human rights under the current Constitution of modern countries, from the point of view of legal science.

The need to study the interaction of the concepts of law and power as a single legal mechanism, their legal norms is widely used in modern society and is contained in legal institutions to build a rule of law state in accordance with the legislative system and legal principles, where it is provided with the positive law necessary for the legal institutions of society. When studying the concept and operation of the legal mechanism applied by state authorities in legal practice, the law itself specifically determines the needs of modern society in the law itself, and vice versa, the entry of legal institutions into the sphere of state power is necessary to maintain imperative principles in the field of law, using the broad powers of law, as a category of law in modern society.

Keywords: Human rights, principles of the Constitution, civil society, normative legal acts, the rule of law, positive law, natural law.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_24

Кіріспе

Ғылыми мақалада құқықтық мемлекеттің қалыптасуы кезеңінде әлеуметтік реттеушілер ретінде өзара байланысты әрекет етуші құқық пен мемлекеттік биліктің арақатынасы сөз болады. Қазіргі қоғамдағы осы бағыттағы құқықтық өзгерістер басты назарға алынған. Мемлекеттік билік пен құқықтың байланысы құқықтық құбылыстардың өзін тудырып, оған қоғам өміріндегі нақты фактордың мәнін беретін органикалық байланысы сөз болады. Ұсынылған мақалада қазіргі қоғамдағы құқықтық тәртіп пен ұйымшылдықтың заңмен және құқықтық нормалардың жиынтығымен реттелуі, сондай-ақ, қоғамдық жүйеде өмір сүретін адамзаттың тәуелсіздігі мен еркін әрекетіне жария құқық әсер ететіні ауқымды түрде баяндалады.

Сонымен қатар, либералдық демократиялық өркениеттің қазіргі идеалдары мен құндылықтарына сәйкес келетін жаңа тұжырымдамаларды қамтамасыз етуді айта кеткен жөн.

Құқықтағы жүргізілген әр түрлі ғылыми зерттеулерді ескере отырып, позитивті құқықтық кезеңдерді, оның өрлеу сатылары, дамудың бір сатысынан екінші кезеңге өтуімен, соның негізіндегі табиғи құқықтық, гуманитарлық сала мен шынайы құқықтық логика бөліп көрсетілген.

Ғылыми зерттеулер арқылы құқықтың барлық өрлеу кезеңдеріндегі дамуды бөліп қарауға мүмкіндік береді. Бұл ғылыми мақалада құқық пен мемлекеттік билік арасын-

дағы салыстырмалы түрде зерттелген және кәзіргі таңда құқықтың дамуы анықталған.

Зерттеу әдісі

Мақалада құқық пен мемлекеттік билік тақырыбында сөз болған мәселелердің барлығы қоғамдағы теория мен тәжірибеге байланысты қарастырылып отыр. Мұнда күрделі құқықтық және логикалық, философиялық, тарихи әдістер қолданылды. Жалпы теориялық талдау, жинақтау, салыстыру әдістері пайдаланылған.

Негізгі бөлім

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеудің нақты нәтижелері мен тұжырымдары анықталған, өзіндік пікірі дәлелденген. Бұл құқықтық мақала заң нормаларының құқықтық жүйесінің әсері мен дамуына байланысты қарастырылған. Қазіргі қоғамдағы болып жатқан әр түрлі субъективті құқықтардың мінез-құлықтар заңдық және жаңа құқықтық үлгі ретінде қарастырылуда. Мұнда құқықтың ұйғарымдарын іске асыру ретінде құқықтың дамуының бағыты анықтама ретінде беріліп отыр. Бұл түсінік дамыған елдердің қолданыстағы Конституциясында бекітілген адам мен азаматтардың құқықтарын қорғау мен бостандығын кеңінен түсіндіреді.

Қазіргі қоғамдағы құқықтық реттеу жүйесіндегі құқықтың атқаратын рөлі мемлекеттің әртүрлі құқықтық нысандарында орын алады, соның ішінде билік құқығы ретінде әрекет ететін құқық арқылы жүзеге асыры-

латын оның императивті-билік қызметінің рөлін атқарады.

Өркениеттік дамыған жағдайда құқық адамдардың мінез-құлқын анықтайтын және қазіргі қоғамның басқа да әлеуметтік реттеушілерімен күрделі өзара әрекеттестікте болатын бүкіл құқық қорғау кешенінің буыны және құқықтық реттеуші ретінде әрекет етеді.

Осы (әлеуметтік) құқықтық реттеушілердің ішінде құқық терминіне жақын түсініктер онымен тығыз және күрделі өзара әрекеттестікте, ең үлкен екі әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде қалыптасады, басқалармен қатар реттеуші және қорғаушы функцияларды - құқық пен мемлекеттік билік сияқты жүзеге асырады.

Демократия қағидаларына негізделген дамыған азаматтық қоғамда нақты құқықтық реттеушілер бекітілген. Олардың қазіргі қоғамның құқықтық құрылымы болып есептелетін, құқықтық ұйымдастырудың қажеттілігі мен қолданыстағы нормативтік қағида-тардың тәртіптілігі туралы жалпы қабылданған терең құқықтық мазмұны бар. Ел Конституциясының жалпы құқықтық қағидаларына және құқықтық мемлекеттің жалпы қағидаларына сәйкес құрылған нормативтік реттеу жүйесі мемлекеттік қолданыстағы құқықтық заңдардың күшімен жүзеге асырылып қамтамасыз етіледі.

Қазіргі қоғамдағы ұйымшылдық пен құқықтық тәртіп заңмен және құқықтық нормалардың жиынтығымен реттеліп бекітіледі. Кез келген қоғамдық жүйеде өмір сүретін құқықта адам мен азаматтың бостандығына, олардың тәуелсіздігіне, еркін әрекетіне қатысты қалыптасқан қағидалар мен құқықтық нормалармен қатар жария құқық елеулі орын алады. Біздің пікірімізше «қоғамдық қатынастарды реттеушілік нормативтік құқықтық актілер жүйесімен немесе құқықтың басқа да көздерімен, нақты құқықтық қатынастармен, өзге де құқықтық құралдармен қамтамасыз етіледі. Жеке құқықтық реттеу құқықтық реттеудің талаптарына сәйкес жеке құқықтық актілерді (сот шешімі, өзге де нормативтік құқықтық актілер) қабылдау арқылы жүзеге асырылады: «Құқық қорғау органдары қоғамдық қатынастарды кездейсоқ (жеке) реттеу негізінде жүзеге асырылатын құқық нормалары болып табылады» [1, 447 б.].

Жоғарыда біз атап өткен жағдайлар құқықтық мемлекетті табысты құру және оны одан әрі дамыту стратегиясын жасау үшін қоғамда бекітілген қоғамдық қатынастарды (белгіленген құқықтарды) және

құқықтық нормаларды реттейтін құқықтық стратегиялар мен құқықтық тетіктерді әзірлеу қажет екенін көрсетеді. Бұл құқық механизімі өзінің бастапқы мәні бойынша адамдардың өміріндегі қалыптасуларды білдіреді, мұнда құқықтың өзінің логикалық және тарихи табиғаты бойынша әрбір адамның бостандығын жүзеге асыруға, оған сенімділік пен қауіпсіздікті қамтамасыз ететін институт болуға арналған. Сонымен, құқық, қоғамдағы ең жоғарғы реттеуші, яғни өркениет дамуының белгілі бір кезеңінде әлеуметтік өмірдің талаптарына сәйкес келетін, қоғамның мұндай жағдайында заңның үстемдігі қағидасы сөзсіз басты орында болатындығын дәлелдейді. Оның негізгі үстемдігі туралы қорытынды қоғамдағы және елдегі қатаң ұйымшылдық пен заңдылықты, құқықтық тәртіптің орын алуы және жүзеге асырылатын адамдардың құқыққа деген сыртқы тәжірибелік қатынасы саласындағы сенімі мен рөлін артырады.

Тәжірибеде болып жатқан барлық жағдайларға, мемлекеттік билікке қатысты құқықтың тұжырымдамалық мақсатына нақты жауап беру үшін қолданыстағы заңнамаларға мақұлданған немесе бекітілгендей нағыз құқықтық меншік болуы керектігі туралы түсінік беру қажет. Себебі, ол құқықтың қасиетімен және элементтерімен қамтамасыз етілген. Өйткені позитивті құқықтың қасиеті күрделі тарихи кезеңнен дамуды қажет етеді.

Позитивті құқықтың ішкі мазмұны, оның қоғамда қолданылатын құқықтық қасиеттерінің көлемі мен сипаты және қоғам дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі позитивті құқықтың мүмкіндіктері бірдей емес. Позитивті құқық объективті институционалдық формация ретінде немесе біз жазбаша құқық деп атайтын нәрсе әрқашан күшті нормативтік реттеуші қызметін атқарады. Сонымен бірге ол қоғамның рухани өмірінің негізін білдіреді, адамдардың мінез-құлқының өлшемдерін, құндылықтар туралы пайымдауларын да білдіреді және бұл кеңістікті рухани-зияткерлік құбылыс ретінде сипаттауға болады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, позитивті құқық әрқашан қазіргі қоғамның кез келген қуатты «күш» құралы бола отырып, құқықтық мәдениеттің құндылыққа негізделген жетістігі, гуманитарлық идеалдар, моральдық өлшемдер, адам құндылықтары туралы пайымдаулар ретінде қабылданады. Бұл оның даму «кезеңдері» туралы қоғамдық даму барысында құқықтың «көтерілуі»

туралы құқық пен мемлекеттік билік ұғымының тұжырымдарын анықтайды.

Құқықтағы ғылыми зерттеулерді ескере отырып, позитивті құқықтың кезеңдерін, оның өрлеу кезеңдерінің, дамудың бір сатысынан екінші кезеңге өтуімен, оның негізінде жатқан табиғи құқықтық, гуманитарлық сала мен шынайы құқықтық логиканы бөліп көрсетуге болады. Қазіргі таңда дамыған елдердің қоғамы позитивті заңдары бекітіліп, даму үстінде.

Осындай демократиялық және гуманистік құндылықтар, демократиялық және құқықтық мәдениет орныққан және дамыған қоғамда билік құқығы бірте-бірте «мемлекеттік құқыққа» айналады.

Сондықтан, біздің жоғарыда қысқаша баяндаған, құқық пен құқықтық институттардың мәселелерін түсіну үшін аса маңызды болып табылатын теориялық зерттеулеріміз, өзінің бастапқы мәні бойынша бұл құқық, яғни, логикалық және тарихи тұрғыдан адам өмірінен алынған тәжірибе болып табылады. Әрбір адамның бостандығын жүзеге асыруға, оған сенімділік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған құрал, демек оның қасиеттері бүкіл қоғамның әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыратын, құқықтық реттеудің күрделі құқықтық құрылымдары, түрлері мен тетіктері бар нағыз адами құндылықтарды реттеуші құрал.

Сондай-ақ, азаматтық қоғам құқығының билікке қатыстылығы позитивті құқықтың, құқықтық деңгейлерінің дамуының арқасында қазіргі замандағы өркениетті қоғамдар дамуының ең жоғарғы сатысы болып табылады. Орыс заңгер ғалымы И.А. Покровский былай деді: «Қазіргі құқық және оның негізі адамның туа біткен құқықтарын құрайды, олар негізінен билік органдары енгізетін және қолдайтын құқықтық нормалардың заңдылығын анықтауға негіз болады. Демек, объективті құқықты жоғары түсіну үшін, ол мемлекетке қарсы тұруға қабілетті болған және адам өз аумағында егемендік құқығы бар мемлекетке тең державаның рөлін талап ете алады» [2, 309-310 б.].

Құқық пен мемлекеттік билік ұғымы бір-бірінен тәуелсіз және оның мазмұны құқықтық институттардың, заң мен құқықтық қағидалардың рухына сәйкес құрылған. Құқықтық институттардың қоғамға қажет болатын нақты құқықтық бағасы қандай екенін анықтау керек. Бұл жерде бізде құқықтық мәселенің ерекше және өте айрықша сатысы бар деп айталамыз. Көрсетілген бейіндегі құқықтық инсти-

туттар қазіргі қоғамның құқыққа деген кез келген қажеттілігінің тікелей және жанама өнімі ретінде емес, керісінше мемлекеттің билік институттарының, мемлекеттік биліктің, императивтік қағидалардың құқықтық саласына енуі, тек заң болған кезде ғана құқықтық санат ретінде пайдаланылады.

Іс жүзінде кез келген мемлекеттің, дәлірек айтсақ, өзінің маңызды құндылықтары болады, бірақ олар бастапқы құқықтық қағидалар мен санаттарға жатпайтын жағымды және жағымсыз жақтары бар мемлекеттің заңдастырылған құндылықтары болып табылады. Құқық пен мемлекеттік билік ұғымының бұл анықтамасында ерекше құқықтық әлем, өзіндік мәдениеті бар басқа құқықтық кеңістік, құқықтық институттардың өзіндік жиынтығы және құқықтық әдет-ғұрыптар мен құқықтық мәдениет санаттарына негізделген құқықтық қағидалардың басымдықтары жатыр. Олардың ішінде құқықтық тәртіп пен тәрбие, бағыну мен құзыреттілік, міндет пен жауапкершілік сияқты әрекеттер бар.

Ол заң реттеуші ретінде әрекет ететін нақты, сыртқы, тәжірибелік қарым-қатынастар ортасында нақты өмір сүреді, қызмет етеді және олар үшін ерекше нұсқада қалыптасады.

Осы нақты қатынастармен әрекеттесе отырып, құқық осындай өзара әрекеттестіктің таңбасын, іздерін, олардың ықпалын, сондай-ақ белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеу кезінде мемлекеттік билік белгілейтін мақсаттар мен міндеттердің әсерін сезінеді.

Осы ғылыми мақаланың тақырыбы бойынша осы салада туындаған сұрақтар тобын реттеген кезде идеологиялық қиялдарға толы дөрекі және жалған философиялық идеялардан туындаған, бүгінгі күнге дейін сақталған ғылыми аңыздар мен догмалар туындайды. Бұл әсіресе Орталық Азия мемлекеттерінде марксистік идеологиялық сенімдер айтарлықтай дәрежеде сақталып, тіпті нығая түскен кезде айқын байқалады. Құқық және мемлекеттік басқару теориясында бірнеше таңғаларлық мысалдар бар: біріншіден, бұл кез келген қазіргі қоғам өмірінің көптеген салаларында - салық департаменттерінде, мемлекеттік қызметтерде, мемлекеттік органдардың өзін және оның бөлімшелері мен институттарын ұйымдастыруға әсер ететін құқықтық нормалар бар. Қорғаныс, ұлттық қауіпсіздік, шекара қызметі, құқық қорғау қызметтері және т.б. жиі кездеседі. Дәстүрлі түрде осы терминологиялық белгілеудің ерекше құқықтық мағынасында «жария құқық» деп аталатын құқықтың осы бөлім-

дерінде, салаларында мемлекеттік билік қызметіндегі теріс, авторитарлық ағымдар өз көрінісін табады.

Қоғамда кездесетін шартты құқықтық фактілерді шешу үшін бұл егжей-тегжейлі дайындықты қажет ететін маңызды мәселе. Бұл мәселені тереңірек қарастырмай-ақ, посткеңестік кеңістіктегі қазіргі қоғамдарда қалыптасқан құқықтық қатынастардың жай ғана құқықтық қатынас болып табылатындығы шарттылық емес екенін айту керек. Бұлар постиндустриалды елдердегі қоғам өмірінді орын алады.

Алайда, соңғы кезеңдегі құқықтың даму тарихы нақты қатынастардың әсерінен бірқатар жағдайларда әлем елдерінің құқықтарының бір-бірімен араласып ұқсас болып «құқықтық мутацияның (өзгеріп кеткен, нұсқасын жоғалтқан)» бір түрі болатынын көрсетеді. Бұл термин негізінен қазіргі әлемдегі құқықтық жүйелерді, әсіресе постиндустриалды, демократиялық дамуы дамыған елдерді сипаттайтын білім беру саласындағы құқықтық институттар мен құқық салаларының алуан түрлілігіне байланысты. Сонымен қатар, оның қалыптасуына тәжірибеде қалыптасқан белгілі бір көрініс, немесе нақты байланыстарды көшіру, құқықтық нормалар мен институттардағы «мүмкін» және «тиісті» түріндегі құқықтық қатынастарға қатысушылардың мінез-құлқының өзіндік ерекшелігі әсер етеді.

Құқықтың объективтік шындық ретіндегі түпнұсқалығын есепке алмаған құқық пен құқықтық процестер саласында болып жатқан оқиғалардың бұл жағын белгілі неміс ғалымы О.Шпенглер «аналогия арқылы барлық құқықтық ойлауды қайта құрылымдау» қажеттілігі туралы айтқан. «Жоғары математика және физикамен» сайып келгенде қазіргі әлемде орын алуы үшін олар «жалпы өмір: әлеуметтік, экономикалық, техникалық - осы мағынада түпкілікті түсінуді күтуде. Бұл мақсатқа жету үшін бізге кем дегенде бір ғасырлық қарқынды және терең ой еңбегі қажет» [3, 86 б.].

Құқықтық тәжірибеде құқықтың, оның институттары мен нормаларының қалыптасуы қазіргі деңгейде және постиндустриалды елдердегі заңнамалық қызметтің қазіргі жағдайында заң шығарушылық қызметте мүлдем қолайлы белгіге түспейді. Ол негізінен «дайын норманы аудару» заң тілінде құқық жобасын жасаушы болып көрінетін нысандағы нақты қатынастардың мазмұны. Бұдан біз заң жобаларын дайындайтын маманның жұмысы экономикалық,

техникалық, психологиялық және басқа да «құқықтық емес» сипаттағы білімді пайдалануға көбірек бағытталған деген қорытындыға келеміз. Құқықтық білім өзінің іс жүзінде маңызды нысанында, өкінішке орай, көбіне қысқартылған түрде - негізінен «дизайн» тәртібінің заң техникасының талаптары мен әдістері, нақты заң лексикасы және сөздік өрнектер түрінде көрінеді.

Сонымен қатар, құқық белгілі бір әлеуметтік жүйені ұдайы өндіруге, оған нормативтік қағидаларды енгізуге қабілетті. Сонымен қатар, оған бірқатар жоғары маңызды реттеуші қасиеттерге ие болатын кез келген қоғам өміріндегі тиімді және бірқатар аспектілер бойынша оңтайлы реттеуші ретінде лайықты айтарлықтай жоғары құқықтық баға берілген.

Құқық мемлекет пен қоғам арасындағы құқықтық қатынастардың дәрежесін анықтайтын реттеуші ретінде қарастырылады. Іс жүзінде, тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік билік билеушілердің еркін тану құралы, ең алдымен, мәжбүрлеу құралдары. Сондай-ақ ол мәжбүрлеу құралдары бар аппаратта шоғырланған мемлекеттің жалпы аумақтық институционалдық қалыптасуының өзегін құрайды. Құқық пен билік билеушілердің еркіне жалпы міндетті сипат беруге қабілетті институттар. Мұндай реттегіштердің көпшілігі - құқықтық заңдар, құқықтық институттар, позитивті құқықтың жаңа құқық институттары, олар осыған байланысты мемлекеттік билік элементтерімен құқықтың егемендігіне айтарлықтай зиян келтіретін көрінісі болып тұрады.

Мемлекеттік билік, логикалық тұрғыдан алғанда, қоғамның өзінде әрекет ететін позитивті құқықтың мүмкіндіктерін, күші мен мақсатын ашуға қабілетті қоғамдағы күшті фактор. Мемлекеттік билік өзінің табиғаты бойынша позитивті құқыққа өмір сыйлауға және құқық қорғау органдары мен құқықтық институттар жүйесі арқылы құқықтық нормалар мен қағидалардың мүлтіксіз орындалуын қамтамасыз етуге бағытталған «күш».

Атап айтқанда, мемлекеттік билік пен құқықтың байланысы құқық құбылысының өзін тудырып, оған қоғамның өміріндегі нақты фактордың мәнін беретін органикалық байланыс болып табылады. Оның құқық үшін терең маңызы екі негізгі деңгейде көрінеді:

- біріншіден, өркениет жағдайында өзінің актілері (нормативтік, соттық) арқылы нормалар мен қағидаларға позитивті құқық сапасын беретін мемлекеттік билік екендігін

де; - жалпыға бірдей нормативтілік, қатаң тәртіпті сақтау мүмкіндігі, реттеу мазмұнының анықтығы; - институционалдылық сапасы және осыған байланысты қоғамдық мойындауы;

- екіншіден, құқық қорғау органдарын, юрисдикциялық органдарды, әділет органдарын қажетті өкілеттіктермен және тиісті ықпал ететін құқық және заң құралдарымен қаруландыратын мемлекеттік билік болып табылатындығында, ол заң нормаларын жүзеге асыруға елеулі кепілдіктер береді.

Қазіргі заманғы мемлекеттік билік құқыққа қатысты заңнаманы жасайды және оны құқықтың нормативтік актісіне айналдырады, ал керісінше, бұл құбылыс белгілі бір дәрежеде құқыққа қатысты билікке қарсы фактор ретінде әрекет етеді.

Мұндай жағдай және оның себептері биліктің өзінің терең үйлесімсіздігінде жатыр. Мемлекеттік істерді басқарған кезде биліктің осындай қасиеттері бар, ол билікті орнату және нығайту процесінде, әлеуметтік негізделген құндылықтардың табалдырығын аттағанда, құқықтық заңға сүйене отырып өзі үшін авторитарлық әлеуетті күшке айналады. Осының негізінде адамның ең күшті құқықтары мен эмоциялары шиеленісе түседі, олардың себептері биліктің органикалық табиғатында, оның ішкі заңдарында және олардың қоғамды басқарудағы қарама-қайшы құқықтық функцияларында жатыр.

Қалыптасқан мәселелерді шешуді екі себеппен түсіндіруге болады. Біріншіден, заңдар, юрисдикциялық, сот қызметі қажетті, алмастырылмайтын институттар, олардың көмегімен үкімет өз саясатын барынша тиімді жүзеге асыра алады, олардың табиғаты бойынша өз мақсаты бар.

Жоғарыда аталған «Заң тәжірибесіндегі құқық пен мемлекеттік биліктің атқаратын рөлі» тақырыбының тұжырымдамаларына сүйене отырып, Ресей Федерациясының белгілі ғалымы Алексеев С.С.-тың пікірін келтіруге болады: «дәл осы кезеңнің құқығы қоғам дамуының сол кезеңінің талабына сәйкес келеді, онда биліктің шектен шығуы бейтараптандырылады және оның үйлесімді дамуын қамтамасыз етуге болады, сонымен қатар оның меншікпен арақатынасында, қазіргі азаматтық қоғамның талабымен қарауға болады (посткапитализм және халықтық капитализм). Дәл осы жерде қазіргі заманғы идеяларға сәйкес құқықтың өзіндік «көтерілуі» ең жоғары деңгейге өтеді: ол өркениет пен мәдениет феномені ретінде өзінің

әлеуетін толық ашады, оның мәні мен мағынасына тән гуманитарлық құндылықтардың тасымалдаушысы ретінде танылады, оның қоғамының табиғаты бас тамыры болып адам табылады» [4, 304 б.].

Қорытынды

Қолданыстағы құқыққа баға беру кезінде қоғамда әлеуметтік теріс тенденциялар, деспотиялық, тирандық билік, демократия мен гуманизмге қарсы күштер үстемдік еткенде және құқық өзінің тарихи мақсатына қайшы, биліктің құқығы түрінде пайда болған кезде қоғамның осындай дамуынан құқық теріс бағытта туындап дамиды және сондай заңдардан құрылады. Басқа да нормативтік құжаттардың, бүкіл құқықтық жүйе институттары мен қоғамдық бірлестіктердің, билікке қызмет ететін мекемелердің және сол арқылы белгіленген бұйрықтар мен қатынастардың жиынтығы да сол бағытта әрекет етеді.

Құқық қоғамның осындай дамуы мен жай-күйімен екі мағыналы сөздің барлық деңгейлері бойынша таза консервативті факторға, моральдық-саяси мағынада қабылданады. Ескірген режимдерді, яғни әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді мәңгілік ететін және ақырында заң мен тәртіптің күшіне айналады, қоғамның прогрессивті дамуы болып демократия мен гуманизммен анықталады.

Бұл теориялық-құқықтық зерттеу, заң ғылыми саласындағы үшін өзекті зерттеулердің бірі болып табылады және объективті өзгерістерді бағалауды зерттелген өзекті жұмыс. Қазіргі таңда қоғамның құқықтық саласында болып жатқан өзгерістерге берліп жатқан жаңа авторлық ғылыми көз қарасты берілген пікір, сол мақсатында зертеу жіргізуге бағытталған ғылыми мақала, бұл пікіріміз ғылым саласына тек жекі пікір болып санайды авторлар.

Ғылыми мақалада, қазіргі кезеңдегі құқық теориясы мен мемлекеттік билік теориясының мәселелерін зерттеуге арналған жаңа ғылыми көзқарас. Мұнда белгілі бір теориялық зерттеу жұмысы анықталып құқық пен мемлекеттік биліктің әрекетіне теориялық құқықтық саласында болып жатқан процестерді объективті бағалаудағы жаңа авторлық ғылыми түсіндіруді анықтауға бағытталған мақсатында көзқарас.

ӘДЕБИЕТ

1. Абдрасулов Е.Б., Абдрасулова А.Е. Применение методов толкования и аналогии права в деятельности суда и органа конституционного контроля в Республике Казахстан // Вестник СПбГУ. Право. - Т. 11. Выпуск № 2. - 2020. - С. 447-463.
2. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. - М: Статут, 1998. - 349 с.
3. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки мифологии мировой истории. Т. 2. - М.: Мысль, 1998. - 666 с.
4. Алексеев С.С. Теория права. Азбука права. - М: Статут, 1999. - 709 с.

REFERENCES

1. Abdrasulov E.B., Abdrasulova A.E. Primenenie metodov tolkovaniya i analogii prava v deyatel'nosti suda i organa konstitucionnogo kontrolya v Respublike Kazahstan // Vestnik SPbGU. Pravo. - T. 11. Vypusk № 2., 2020. - S. 447-463.
2. Pokrovskij I.A. Osnovnye problemy grazhdanskogo prava. - M: Statut, 1998. - 349 s.
3. Shpengler O. Zakat Evropy. Ocherki mifologii mirovoj istorii. T. 2. - M.: Mysl', 1998. - 666 s.
4. Alekseev S.S. Teoriya prava. Azbuka prava. - M: Statut, 1999. - 709 s.

СЛАБАЯ СТОРОНА КАК ФИЛОСОФСКОЕ ПОНЯТИЕ И ЮРИДИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Шиктыбаев Токсан Тлеубаевич¹

Профессор кафедры «Право» Костанайского социально-технического университета им. академика Зулкарнай Алдамжар, доктор юридических наук; Республика Казахстан, г. Костанай; e-mail: toksanbi@mail.ru

Олейник Юлия Вячеславовна

Старший преподаватель кафедры «Право» Костанайского социально-технического университета им. академика Зулкарнай Алдамжар, магистр юриспруденции, Республика Казахстан, г. Костанай; e-mail: ulha82@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена наиболее сложным, малоизученным в юриспруденции и теории гражданского права глубинным вопросам защиты слабой стороны в деликтных и иных правоотношениях. Авторы исходят из того, что в основе эффективности защиты слабой стороны лежит целостное ее понимание как юридической и философских категорий. Исходя из этого авторы проводят философско-смысловую и лексико-юридическую аналогию между этой категорией и категорией слабый субъект, ее смысловую обусловленность от таких философских категорий как личность, самоценность человека. Предлагается категорию слабая сторона рассматривать с позиции ее статичного и динамичного состояний, обусловленность эффективности ее защиты в постсоветском обществе – от разработанности и состояния результативности формальных институтов, а также идейно-ценностного отношения казахстанского общества к фундаментальным принципам верховенства права, формального равенства и социальной справедливости.

Авторы отдельно выделяют зависимость юридической защищенности слабого субъекта от того, насколько в казахстанской социально-правовой действительности осознаются: а) обусловленность человека от социума, с одной стороны; и б) его природно-биологическая и когнитивная самодостаточность, – с другой. В этом контексте авторы делают некоторый ретроспективный анализ состояния естественных прав человека в Казахстане советского периода, раскрывают природу и сущность категории «Я». По мнению авторов, категория «я» в постнеклассической действительности является ключевым элементом таковой самодостаточности. Именно на основе их единства должны строиться рефлексия, осмысление и понятия самосознания и самопознания, самоидентичность, уважение к себе и другому, обществу и государству.

Ключевые слова: слабая сторона, слабый субъект, деликтные правоотношения, субъект как экономический агент, самоценность человека, методология права, философия права.

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҮСІНІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ КАТЕГОРИЯ РЕТІНДЕГІ ӘЛСІЗДІК ТАРАПЫ

Токсан Тілеубайұлы Шиктыбаев

Академик Зұлқарнай Алдамжар атындағы «Костанай әлеуметтік-техникалық университеті «Құқық» кафедрасының профессоры, заң ғылымдарының докторы; Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.; e-mail: toksanbi@mail.ru

Юлия Вячеславовна Олейник

Академик Зұлқарнай Алдамжар атындағы Костанай әлеуметтік-техникалық университеті «Құқық» кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі; Қазақстан Республикасы, Қостанай қ., e-mail: ulha82@mail.ru

¹ Автор для корреспонденции

Аннотация. Мақала заң ғылымы мен азаматтық құқық теориясының ең күрделі, аз зерттелген мәселелеріне, деликтік және басқа да құқықтық қатынастарда әлсіз тарапты қорғаудың терең мәселелеріне арналған. Авторлар әлсіз жақты қорғаудың тиімділігі оның құқықтық және философиялық категорияларды тұтас түсінуіне негізделгеніне негізделген. Осыны негізге ала отырып, авторлар бұл категория мен әлсіз субъект категориясы арасындағы философиялық-семантикалық және лексика-құқықтық ұқсастықты, оның семантикалық шарттылығын тұлға, тұлғаның өзіндік құндылығы сияқты философиялық категориялардан алады.

Әлсіз жақ категориясын оның статикалық және динамикалық жай-күйі, оны пост-кеңестік қоғамда формальды институттардың дамуы мен тиімділігі жағдайынан қорғау тиімділігінің шарттылығы, сондай-ақ Қазақстандық қоғамның заң үстемдігінің, формальды теңдік пен әлеуметтік әділеттіліктің іргелі принциптеріне идеялық-құндылық қатынасы.

Авторлар әлсіз субъектінің заңдық қорғалуының қазақстандық әлеуметтік-құқықтық шындықтың қаншалықты сезінетініне тәуелділігін жеке атап көрсетеді, а) адамның әлеуметтен шарттылығы, бір жағынан; және б) оның табиғи-биологиялық және когнитивтік өзіндік жеткіліктілігі, - басқа жағынан. Бұл тұрғыда авторлар Қазақстандағы кеңестік кезеңдегі адам құқықтарының жай-күйіне кейбір ретроспективті талдау жасайды, «мен» санатының табиғаты мен мәнін ашады. Авторлардың пікірінше, «мен» санаты сыныптан кейінгі шындықта өзіндік жеткіліктіліктің негізгі элементі болып табылады. Олардың бірлігі негізінде рефлексия, өзін-өзі түсіну және өзін-өзі тану ұғымдары мен ұғымдары, өзіндік бейімділік, өзіне және басқаларға, қоғам мен мемлекетке деген құрмет құрылуы тиіс.

Түйінді сөздер: әлсіз жақ, әлсіз субъект, деликтік қатынастар, экономикалық агент ретіндегі субъект, тұлғаның өзін-өзі бағалауы, құқық әдіснамасы, құқық философиясы.

WEAKNESS AS A PHILOSOPHICAL CONCEPT AND LEGAL CATEGORY

Shiktybayev Toxan Tleubayevich

Professor of the Department of "Law" of Kostanay Socio-Technical University named after Academician Zulkarnai Aldamzhar, Doctor of Law; Republic of Kazakhstan, Kostanay; e-mail: toksanbi@mail.ru

Oleinik Yuliya Vyacheslavovna

Senior Lecturer of the department "Law" of Kostanay Socio-Technical University named after academician Zulkarnay Aldamzhar, master of Jurisprudence; Republic of Kazakhstan, Kostanay; e-mail: ulha82@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the most complex, little-studied in jurisprudence and the theory of civil law, deep-seated issues of protecting the weakness in delicate and other legal relations. The authors proceed from the fact that the effectiveness of the protection of the weakness is based on its holistic understanding of both legal and philosophical categories. Based on this, the authors draw a philosophical-semantic and lexical-legal analogy between this category and the category of a weak subject, its semantic conditionality from such philosophical categories as personality, self-worth of a person.

It is proposed to consider the category of the weakness from the standpoint of its static and dynamic states, the conditionality of the effectiveness of its protection in the post-Soviet society from the development and state of effectiveness of formal institutions, as well as the ideological and value attitude of Kazakhstan society to the fundamental principles of the rule of law, formal equality and social justice

The authors separately highlight the dependence of legal protection of a weak subject on the extent to which Kazakhstan's socio-legal reality realizes: a) the conditionality of a person from society, on the one hand; and b) his natural-biological and cognitive self-sufficiency, on the other.

In this context, the authors make some retrospective analysis of the state of natural human rights in Kazakhstan of the Soviet period, reveal the nature and essence of the category "I". According to the authors, the category "I" in post-classical reality is a key element of such self-sufficiency. It is on the basis of their unity that reflection, comprehension and concepts of self-awareness and self-knowledge, self-identity, respect for self and other, society and the state should be built.

Keywords: *weakness, weak subject, tort relations, subject as an economic agent, self-worth of a person, methodology of law, philosophy of law.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_32

Введение

Категория слабая сторона, защита ее в постсоветской действительности, на наш взгляд, представляют собой один из мало осознаваемых сфер научного и философского познания. Между тем, от их понимания во многом зависит, насколько качественно и целостно казахстанское общество представляет саму идею самооценности человека и гуманистического общества, глубинно-ценностное содержание заявленных в Конституции 1995 г. таких положений как осознание народа Казахстана гражданским обществом, приверженным идеям свободы, равенства, верховенства права, приоритет прав человека. Думается, прав С.С. Алексеев, когда отмечает: «...если глубокие мировоззренческие представления, затрагивающие право, не утвердились в обществе, то право превращается в подсобный инструмент, а то и в разменную политическую монету, в широковещательный лозунг, формальный принцип, с которым – как только «это потребуется» – можно и не считаться» [1, с. 13].

Категория и понятие – это первичные элементы всякого когнитивного осмысления действительности. Слабый субъект, осознание дополнительной правовой защиты слабой стороны в качестве принципа в деликтных и иных правоотношениях с идейно-ценностных мировоззренческих позиций² [2, с.53-60] – это те категориальные основы, которые напрямую предопределяют цивилизационное содержание теории частного и публичного права, национального законодательства и правоприменения. Это и предопределило предмет заявленной темы. Настоящая статья есть стремление (имеет цель) переосмыслить категорию слабый субъект и необходимость его дополнительной защиты в рамках потребности формирования иной социально-правовой действительности, каче-

ственно-новой цивилизационной парадигмы Казахстана.

Основные положения: а) слабая сторона (слабый субъект) как правовая категория производна от таких философских категорий как субъект, личность, самооценность человека, корреспондирует с таким понятием как экономический агент; б) субъект – в свою очередь, есть категория общеметодологическая и прагматичная. Его целостное понятие в правовой действительности складывается: 1) из понимания каждым Я (субъектом) своей самодостаточности, правосубъектности; 2) из социально-правового статуса его носителя; 3) из уровня институциональной обеспеченности возможности реализовать каждым субъектом своей правоспособности и дееспособности. Только в таком целостном и органичном единстве можно говорить о категории субъект права (субъект правоотношения, частный субъект), полноценно понять его методологическую значимость в структуре научно-правового познания, законодотворчества и правоприменения.

Материалы и методы

В исследовании авторы обращаются к фундаментальным философским и научно-правовым трудам, опираются на результаты зарубежных философов и ученых. Работа представляет собой рациональное осмысление предмета исследования и рефлексии авторов в рамках заявленной темы. В работе используются как гражданско-правовые, так и общенаучные методы, дедукция и моделирование, компаративистика и т.д.

Результаты

Обусловленные целью исследования основные результаты работы представляют собой качественно-новое наполнение как категории слабый субъект, так и осознание защиты слабой стороны в гражданско-пра-

² Настоящая статья является тематическим продолжением философского и методологического осмысления Т.Шиктыбаевым категории слабый субъект в постсоветской правовой действительности.

вовых и иных правоотношениях в качестве принципа, корреспондирующих идее Нового Казахстана. Авторы надеются, что результаты и содержание работы будут полезны исследователям, преподавателям в гуманитарной сфере, законодателям и правоприменителям, для которых категории, ценностная идея и методология имеют значение.

Обсуждение заявленной темы представлено двумя отдельными и озаглавленными подразделами настоящей статьи.

1. Форма и содержание категории «слабая сторона»

Как элемент повседневного дискурса слово сторона довольно широко используется в обществе. Как лексическая и юридическая категория она обусловлена наличием очерченного социально-политического и формализованного пространства, с необходимостью предполагает присутствие противостоящей ей другой стороны, противостоящих двух и более деятельных и познавательных единиц – индивидов и самых различных социальных фигураций³. В таковом понимании категория сторона совпадает с понятием субъект; не вдаваясь в лексико-юридические тонкости, их можно рассматривать как синонимы. В то же время с позиции научно-правового и философского познания сторона (слабая сторона) как категория менее употребительна, меньше используется законодательством и правоприменительной практикой как термин. Соответственно, ее осмысление в таковых дискурсах, на наш взгляд, предпочтительнее осуществлять наряду и опосредованно – через более фундаментальную категорию «субъект (слабый субъект)»⁴, как производную и обусловленную от базовых философских категорий как человек и личность, а также как связанную с такой экономической категорией как экономический агент.

Категория слабая сторона (слабый субъект) – есть лишь частное проявление (со своей спецификой) категории сторона отношения (обычный субъект) и потому к ней применимы все общие правила и общие методы осмысления последнего.

Субъект (от лат. *subjectus* – лежащий вни-

зу, находящийся в основе, от *sub* – под и *jasio* – бросаю, кладу основание) – носитель деятельности, сознания и познания. Такое понятие субъекта, вместе с категорией «Я», берет начало в философии Нового времени [3], в практическом же применении его смысловое значение как элемента содержания правоотношения присутствует с момента рождения права, является ключевым компонентом права Античного, Романо-германского и всех других правовых систем. Субъект в познании права есть мировоззренчески и методологически предопределяющая категория, от уровня понимания которого во многом зависит ценностно-познавательная значимость и фундаментальность отечественной эпистемологии, аксиологии и онтологии права, понимание субъект-объектной парадигмы как философски-глубинного метода осмысления правовой действительности – юридической догматики, законодательства и правоприменения.

В гражданском праве категория субъект права (правоотношения) представлена такой его разновидностью как частный субъект. Именно термин частный субъект, его определяющий центризм, вместе с категориями равенство сторон, добросовестность и разумность формализуют, соответственно, и легитимизируют саму идею (природу), цивилизационную сущность гражданского права в целом, принципа защиты слабой стороны, в частности.

Субъект⁵ – категория общеметодологическая и прагматичная. Независимо от миссии, целей и задач отраслевого познания его целостное понятие в правовой действительности складывается: а) из социально-правового статуса его носителя; б) из уровня институциональной обеспеченности возможности реализовать каждым субъектом своей правоспособности и дееспособности; в) из понимания каждым Я (субъектом) своей правосубъектности и осознанно-волевого желания (интенции) или нежелания реализовать ее. Только в таком целостном и органичном единстве можно говорить о категории субъект права (субъект правоотношения, частный субъект), полноценно понять его методологическую значимость

³ Социальными фигурациями являются как зарегистрированные и незарегистрированные объединения, органы государственного управления, квазигосударственные структуры и т.д.

⁴ В лексическом и семантическом, юридическом наполнении понятие слабая сторона, имеет свою специфику. Однако настоящая работа имеет своей целью обозначить основные методологические аспекты данного понятия в рамках осмысления дополнительной защиты такового субъекта. Поэтому эта специфика намеренно оставлена за рамками настоящего исследования.

⁵ Мы полагаем, что основой понятия субъект всегда выступает человек. Коллективные образования как субъекты всегда производны от категории человек и им обусловлены (теория фикции).

в структуре научно-правового познания, в законотворчестве и правоприменении.

В постсоветских, как и во многих других развивающихся, обществах как правило, достаточно полно декларируются права и свободы человека, формализуются его правосубъектность (правоспособность и дееспособность), обязательства, ответственность и т.д. Все это характеризует понятие субъекта через призму его социально-правового статуса – статично-ролевых позиций в структурированной системе правопорядка (статуса кредитора и должника, истца и ответчика, институционального гаранта и т.д.). Касательно понятия слабый субъект, то его статусное содержание, кроме всего этого, учитывает и такие особенности человека как уровень его когнитивной способности – некоторую ограниченность сознательно-ответственно управлять своими поступками ввиду малолетнего возраста, психофизиологических отклонений и т.д.

Однако этого, как представляется, недостаточно. Человек и общество, с одной стороны, взаимно обусловлены формальными и неформальными правилами (социальными институтами), законным принуждением и произволом. С другой, – каждый из них существует не только в определенном месте и в определенное время, но и в постоянной динамике. Это единство целесообразно обозначить как пространственно-временную и изменчивую целостность бытия (дискурса) – как дискретность ситуационного состояния и дискретность процесса (поведения) в их взаимной обусловленности.

Отсюда, в свою очередь, можно выдвинуть тезис, что качество (уровень цивилизованности) общества, экономическое благосостояние и правопорядок, защищенность слабого субъекта в гражданских и иных правоотношениях зависят: во-первых, от того, в каком количественном и иерархически-порядковом соотношении каждый дискретный пространственно-временной момент отрегулирован (обеспечивается): а) формальными и неформальными правилами; б) с позиции истинно-правового законодательства и справедливого правоприменения, с одной стороны, и, напротив, законотворческого и правоприменительного произвола, физического и психического насилия, – с другой. Очевидно, что чем больше этих дискретных ситуаций обеспечено справедливыми законодательством и правоприменением, тем больше в обществе реализуется субъектность человека, обеспечивается защита прав и интере-

сов слабой стороны. Здесь методологически важно не путать обозначенную дискретную отрегулированность со всеобщим контролем и тотальным произволом – к примеру «старшего брата» над частной жизнью всякого индивида, умело раскрытых в романе «1984» Д. Оруэллом [4, с.15-16 и др.].

Во-вторых, уровень цивилизованности общества, вытекающие из нее принципы верховенства права, демократии и гражданского общества, соответственно, и степень защищенности слабого субъекта зависят от того, насколько часто в пространственно-временной дискретной динамике интенционального поведения (достижения договорного результата, разрешения правового конфликта) представлены промежуточные (тактические) ситуации с позиции обозначенной выше нормативной регуляции. Метафорическим сравнением здесь может служить количество кинокадров в отдельно взятой киноленте: чем больше кадров в единице времени, тем качественнее и четче будет изображение и динамика фильма. Точно также, к примеру, чем больше будет формализованных дискретных стадий в рамках гражданского и/или уголовного процесса, чем теснее они будут корреспондированы между собой, чем больше будут детализированы права и обязанности, ответственность их участников на каждой из этих стадий, тем выше будет качество конечного правового результата – уровень обоснованности и справедливости вынесенного решения.

На наш взгляд, категория дискретность есть тот междисциплинарный методологический инструмент, который позволяет наглядно увидеть и критически оценить как динамику изменения условий (контекста, идейно-ценностного фона) на различных стадиях конкретного гражданского и уголовного процессов, так и ситуационное поведение каждого из участников, дать им моральную, деловую и юридическую оценку. В казахстанской правовой действительности в таковом методологическом осмыслении, к примеру, нуждается правотворческая деятельность Верховного Суда на предмет ее соответствия конституционному принципу разделения государственной власти [5]. Глубоко прав И. А. Покровский, когда пишет: «Если каждый отдельный человек должен подчиняться праву, если он должен приспособлять свое поведения к его требованиям, то очевидно, что первым упорядоченной общественной жизни является определенность этих требований ...чем более развивается

индивидуальная самостоятельность, тем более растет эта потребность в определенности права [6, с.89, 90-105]. Предлагаемую нами дискретность надо воспринимать в качестве одного из методологических инструментов как принципа определенности права, так и неустребованного постсоветской действительностью принципа прочности права [6, с. 106-119].

Касательно обозначенного производного характера понятия слабая сторона от философских категорий человек и личность, то в самом общем представлении она обусловлена: а) природной (врожденной) и культурной (приобретенной) индивидуальностью всякого человека – уровнем его психических и физических, интеллектуальных и этико-прагматических возможностей; б) пониманием и отношением к цивилизационной идее равной ценности всякого человека и равного достоинства личности независимо от его обозначенных природных и социально-поведенческих возможностей. В свою очередь, «специфика субъекта права (включающего диалогическую взаимообусловленность качеств конкретного человека и символического значения носителя соответствующего статуса) обуславливает различие правовых систем современности, которые определяют контекстуальное содержание правовых институтов конкретного общества» [7, с. 195]. Отсюда следует, что современное формализованное состояние защищенности слабого субъекта в казахстанской правовой действительности есть прямое следствие состояния ее понимания с мировоззренческих – идейно-ценностных позиций со стороны юридической догматики, законотворчества и правоприменения, выбора указанных институтов в пользу парадигмы силы [2, с. 56] или же социально-справедливого правоотношения и человеколюбия.

Взаимная связь понятия слабая стороны с категорией экономический агент в деликтных и иных имущественных правоотношениях объясняется функцией распределения (перераспределения) ограниченных экономических благ и ресурсов между участниками с неравными психофизическими и социально-экономическими возможностями. Принцип защиты слабой стороны в таковых отношениях представляет собой легитимный и формализованный механизм нейтрализации силового и/или иного ресурсного произвола (принуждения) касательно обозначенного экономического распределения (перераспределения) на принципах фор-

мального равенства участников и самоценности человека.

Характеризующими признаками слабого субъекта как социальной единицы и экономического агента, в свою очередь, выступают его слабые по отношению к другой стороне (сторонам) материальные, организационные и личностные (генетически-заложенные и приобретенные в их единстве) ресурсы. Эти ресурсы имеют разную природу. Если личностные ресурсы экономического агента (человека, личности) характеризуются неразрывным единством с их носителем (наличием воли, смелости, силы), то внешние ресурсы, напротив, отделены от него – это могут быть нормы формализованного и неформализованного принуждения, финансовые и иные средства для их реализации.

Слабая сторона как субъект правоотношения (экономический агент) есть категория оценочная и относительная. Первое означает, что одним исследователем, законодателем или правоприменителем субъект правоотношения в одинаковой ситуации (правовом конфликте) может признаваться таковой, другим нет. Относительность же означает, что признание субъекта слабой стороной зависит от того, какой статус имеют в конкретном ситуационном правоотношении противостоящие друг другу участники – малолетний, гражданин от 14 до 18 лет, физическое или юридическое лицо, государственный орган (власть, человек с «ружьем») и т.д. в самых различных сочетаниях.

Задача позитивного права состоит в том, чтобы с учетом этой относительности и обозначенных дискретностей, посредством статус-процессной идентификации слабой стороны формализовать (институировать) ее правомочие на компенсацию. Примером таковой формализации в гражданском праве следует назвать нормы, устанавливающие повышенную имущественную ответственность уже отмеченных государственных органов (ст.922, 923 ГК РК), владельцев источника повышенной опасности (ст. 931 ГК РК), нормы, определяющие особенности возмещения вреда, причиненного малолетними (несовершеннолетними) (ст.925 ГК РК), недееспособными и/или лицами, не могущими руководить своими действиями (ст.928-930 ГК РК) и т.д.

Следует отметить, что эти гражданско-правовые нормы достаточно успешно отражают вопрос защиты имущественных прав слабой стороны в деликтных правоотношениях. В качестве некоторого совершен-

ствования этих норм автором еще в 2007г. предлагалось из ст. 922 ГК РК исключить положение, которое ограничивает ответственность государства возмещением вреда, причиненного лишь изданием государственными органами актов, не соответствующих законодательным актам. Автор исходит из того, что данная норма должна устанавливать деликтную ответственность государства за все противоправные действия указанных органов, в том числе и за применение незаконного насилия⁶. Вопрос, почему эти нормы не работают должным образом в постсоветской юридической практике и правоприменении это вопрос самостоятельного междисциплинарного исследования. Необходимость такого исследования вытекает из того, что проблема эта коренится в различных социокультурных сферах бытия, правовой культуре и т.д.

Категория Я в контексте осмысления самостоятельности и самодостаточности слабого субъекта

Касательно осознания каждым своего Я, своей субъектности и социального статуса, субъектности и защищенности слабой стороны в правовой действительности то, на наш взгляд, здесь важно учитывать, прежде всего, следующие два ключевых момента. С одной стороны, человек есть существо, социально-обусловленное, с другой, - как антитеза первому есть существо самодостаточное по своей биологической природе и по своему когнитивному поведению. Первое означает, что посредством такой категории как статично-ролевой статус он с неизбежностью встроен в матрицу формализованных и неформализованных взаимных прав и обязанностей – в различные социальные фигурации и социально-правовую действительность в целом. В этой матрице социальная обусловленность человека формализуется через такие категории как субъект, кредитор и должник, причинитель вреда и ответчик, правосубъектность и юридическая ответственность и т.д.

Категория самодостаточность же, напротив, репрезентует человека в качестве автономной и организованной системы, наделенного природными и культурными задатками принимать рациональные и эмоциональные решения самостоятельно – с учетом и без учета мнения окружающих. В философском и социальном дискурсе эта

самодостаточность нашла формализацию через такие семантические категории как индивид, самость и личность, естественные права и свободы; в правоотношениях – посредством такого термина как, например, субъективные права.

Природная и культурно-историческая самодостаточность человека, с одной стороны, и противостоящая ей общественная его обусловленность, - с другой, на наш взгляд, и есть одно из ключевых методологических противоречий самого бытия человека – способа его существования, цивилизационных разногласий, различия политико-правовых режимов и т.д. Надо понимать, что это противоречие есть неявное для обыденного сознания явление в рамках пространственно-временного измерения, эволюционно-исторического и цивилизационного процессов – противоречие, главным образом, старого и нового миропониманий, традиционного прошлого и гуманистического с технологическим будущим.

Казахский народ несколько поколений кряду находился в парадигме советской тоталитарной идеологии и диктатуры, сначала так называемого пролетариата, в последствии – де-факто и де-юре диктатуры КПСС. Не говоря о самодостаточности индивида, его когнитивного Я, это, как известно, была эффективная и крайне жестокая система всеобщего насаждения генетического страха и привития социальной беспомощности – ощущения каждым человека себя с позиции социального и политического объекта (иждивенца). Поэтому представляется вполне очевидным, что прошедшие после краха коммунистического режима 30-лет объективно оказались недостаточными для того, чтобы казахстанское общество смогло в полной мере понять свою историческую субъектность, осмыслить значимость идейно-ценностного выбора своего будущего. Отсюда, на наш взгляд, и обозначенная неявность в структуре осмысления противоречий между социальной обусловленностью и самодостаточностью со стороны отдельно взятого индивида и общества.

Между тем осознание обозначенного и выбор в пользу своей субъектности и своего Я во многом предопределяют возможность казахстанского общества интегрироваться в новые цивилизационные условия развития человечества, сохраняя при этом

⁶ Более подробно о совершенствовании этих норм изложено в автореферате докторской диссертации автора: *Деликтные обязательства по законодательству Республики Казахстан*. Алматы, 1997, с. 23 и др.

свою национальную идентичность и самодостаточность. Степная демократия, кун и айып, родовая ответственность и гостеприимство – это тот потом и кровью выстраданный эволюционно-исторический опыт, который, наряду с вестернизацией, должен стать культурной и цивилизационной основой для осознания каждым человеком своей субъектности и своего Я, формирования новой цивилизационно-правовой модели Казахстана.

Существующие в постсоветской действительности социально-экономические проблемы, политико-правовые и институциональные противоречия, где значительное место занимает проблема защиты слабого субъекта, как представляется, есть, главным образом, не что иное как неизбежное следствие обозначенного – неумение человека и общества отказаться от анахронизмов, не понимание методологической важности переосмысления своей картины мира в динамике общих цивилизационных трендов, обозначенной собственной самодостаточности, своего Я и его значимости.

Между тем, от такого переосмысления, в свою очередь, во многом зависит понимание индивидом своей правосубъектности как в целом, так и в каждом отдельном взятом вербальном и поведенческом акте. В практическом аспекте переосмысление своей мировоззренческой позиции есть точка когнитивной и поведенческой бифуркации каждого индивида, который: а) ощущает себя архитектором собственной жизни и лицом, способным участвовать в управлении любимым городом и государством, уважает чужое Я и его правосубъектность, исходя из этого строит свое поведение; либо б) ведет себя как политический и социально-экономический иждивенец (объект чужого воздействия), неготовый и неспособный на самостоятельное решение и ответственное поведение.

Осознание социальной обусловленности и самодостаточности разумного поведенческого Я – это два противоречащих идейно-ценностных проявления когнитивных свойства человека, от понимания и формализации иерархической взаимообусловленности которых предопределяются в обществе уровень свободы и защищенности его прав (интересов), степень его экономической и социальной активности. Именно они лежат в методологической основе институциональной обеспеченности реализации каждым субъектом своей правоспособности

и дееспособности, права на дополнительную юридическую защиту слабой стороны в деликтных и иных правоотношениях.

Категория Я, на наш взгляд, является тем ключевым элементом, вокруг которого формируется рефлексия, осмысление и понятия самосознания и самопознания, самоидентичность, уважение к себе и другому, обществу и государству. По мнению Р. Декарта, основоположника философии Нового времени, «Я – вещь, которая мыслит; субстанция, вся природа или сущность которой состоит только в мышлении...» [8, с.709]. Во всяком дискурсе Я есть та главная, но далеко не всегда осознаваемая категория, уровень понимания которой позволяет каждому разумному человеку формировать свое субъектоцентристское поведение по отношению к окружающей действительности. Либо, напротив, – оставаться на периферии социального дискурса, бытия и ситуации по принципу «почему я?», занять позицию объекта и иждивенца.

Категория Я в осмыслении понятия слабого субъекта, в свою очередь, означает, что его психо,- физиологические особенности не позволяют ему в полной мере осознать сущность этой категории в обозначенной глубинной философской и социально-правовой значимости. Либо, осознавая, но в силу физических, материальных и иных факторов не дают ему возможности реализовать социально-правовую сущность этой категории с позиции самодостаточного субъекта в гражданских или иных правоотношениях. В этом аспекте названные социально-правовой статус и институциональная обеспеченность как элементы понятия слабый субъект (слабая сторона) есть способ компенсации отмеченных его особенностей, который позволяет перевести идею защиты слабой стороны в правовую категорию и правовой принцип.

Заключение

Таким образом, проведенное исследование показывает, что категория «слабая сторона» с позиции дополнительной ее правовой защиты в отечественном общественном дискурсе находится далеко не в центре внимания. Философия права и теория права выступают той методологической основой, опираясь на которую вполне реалистично улучшить социально-правовой статус слабой стороны (слабого субъекта) в таких модусах бытия как общественное и индивидуальное правосознание (правовая культура),

законотворчество и правоприменение, юридическо-значимое общественное и/или индивидуальное поведение.

Категория слабый субъект, общественное и научное осознание важности дополнительной юридической защиты слабой стороны в деликтных и иных правоотношениях – это те неотъемлемые составляющие, которые в значимой мере определяют новую цивилизационно-правовую парадигму Казахстана, содержание теории частного

и публичного права. В практическом плане результаты исследования имеют все основания для того, чтобы идею и обозначенную значимость дополнительной юридической защиты слабой стороны формализовать в качестве самостоятельного правового принципа – как одного из основных начал национального законодательства, обязательного требования при осуществлении правосудия по гражданским и уголовным, административным делам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев С.С. *Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху.* – М.: Издательство НОРМА, 1998. – 416 с.
2. Шиктыбаев Т.Т. *Мировоззренческая природа и социологическая сущность защиты слабой стороны в деликтных и иных правоотношениях* // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. Научно-правовой журнал. – 2021, № 2 (65). – С. 53-60.
3. Лекторский В.А. *Субъект. Новая философская энциклопедия. Электронная библиотека ИФ РАН* // <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH018dd6e872549db6296a3b8d>. Дата обращения 19.02.2023г.
4. Оруэлл, Джордж. 1984; *Скотный двор: /перевод с английского/ Джордж Оруэлл.* – Москва: Эксмо, 2021. – 384 с.
5. Шиктыбаев Т.Т. *Верховный Суд: каждый должен заниматься своим делом* // URL: <https://www.zakon.kz/4900769-verhovnyy-sud-kazhdyy-dolzhen.html> Дата обращения 04.11.2020г.
6. Покровский И.А. *Основные проблемы гражданского права.* – М.: Статут, 1993. – 353 с.
7. Честнов И.Л. *История и методология юридической науки. Учебник / И.Л. Честнов.* – М.: ИНФРА-М, 2019. – 293 с.
8. Рассел, Бертран. *История западной философии / Бертран Рассел; /перевод с английского/* – Москва: Издательство АСТ, 2019. – 2024 с.

REFERENCES

1. Alekseev S.S. *Samoe svyatoe, chto est' u Boga na zemle. Immanuel Kant i problemy prava v sovremennuyu epohu.* – M.: Izdatel'stvo NORMA, 1998. 416 s.
2. Shiktybayev T.T. *Mirovozzrencheskaya priroda i sociologicheskaya sushchnost' zashchity slaboy storony v deliktnyh i inyh pravootnosheniyah* // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazakhstan. Nauchno-pravovoj zhurnal. 2021, № 2 (65). S.53-60.
3. Lektorskiy V.A. *Sub"ekt. Novaya filosofskaya enciklopediya. Elektronnaya biblioteka IF RAN* // <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH018dd6e872549db6296a3b8d>. Data obrashcheniya 19.02.2023g.
4. Oruell, Dzhordzh. 1984; *Skotnyy dvor: /perevod s anglijskogo/ Dzhordzh Oruell.* – Moskva: Eksmo, 2021. – 384 s.
5. Shiktybayev T.T. *Verhovnyy Sud: kazhdyy dolzhen zanimat'sya svoim delom* // URL: <https://www.zakon.kz/4900769-verhovnyy-sud-kazhdyy-dolzhen.html> Data obrashcheniya 04.11.2020g.
6. Pokrovskiy I.A. *Osnovnye problemy grazhdanskogo prava.* M.: Statut, 1993. 353 s.
7. CHestnov I.L. *Istoriya i metodologiya yuridicheskoy nauki. Uchebnik / I.L. CHestnov.* – M.: INFRA-M, 2019. 293 s.
8. Russel, Bertran. *Istoriya zapadnoy filosofii / Bertran Russel; /perevod s anglijskogo/* – Moskva: Izdatel'stvo AST, 2019. – 2024 s.

УДК 348.04

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КОНФЕССИЯЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Эльмира Орынтайқызы Тойлыбекова

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының кандидаты, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: elmira-01-1981@mail.ru*

Мадина Қойшыбайқызы Жусупбекова¹

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Құқықтану» кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: zhmk6464@mail.ru*

Жадыра Сламханқызы Шукенова

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: jadira_81@mail.ru*

Аннотация. Мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қарым-қатынас адам тарихында маңызды рөл атқарады. Өйткені дін мен құқық адам мінез-құлқының қуатты реттеушілері болып табылады, ал діни ұйымдар мен мемлекет осындай мінез-құлықтың нысандары болып табылады. Қазіргі қоғамда осындай қоғамның әлеуметтік құрылымының негізгі элементтерінің бірі болып табылатын көптеген діни ұйымдар бар.

Зерттеудің мәні Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесі болып табылады. Ұсынылып отырған зерттеудің мақсаты мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу проблемаларын кешенді зерделеу, Қазақстан Республикасының Діни қызмет және оны қолдану практикасы туралы қолданыстағы заңнамасын жетілдіру үшін ғылыми негізделген теориялық ережелер мен практикалық ұсынымдарды әзірлеу болып табылады.

Мақалада әрдайым қоғамдық қатынастардың реттеушісі болған дін мәселелері және оның қазіргі кездегі қоғамдағы өсіп келе жатқан рөлі зерттелген, мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу мәселелері қарастырылған, діндер мен конфессиялардың түрлері бойынша статистикалық мәліметтер келтірілген, дін, конфессия, секта, конфессия және т. б. сияқты терминдерге анықтамалар берілген. дін мәселелерін реттейтін құқықтық актілер жүйесіне қысқаша талдау жасалады, олар екі деңгейден тұрады: ұлттық және халықаралық. Ұлттық құқықтық актілерге авторлар ҚР Конституциясын, ҚР заңдарын және дін мәселелерін реттейтін заңға тәуелді актілерді жатқызады, олардың арасында "діни қызмет және діни бірлестіктер туралы" Қазақстан Республикасының Заңы орталық орын алады және осы саладағы халықаралық құжаттарды тізімдейді. Авторлар осы мәселені зерттеу барысында Қазақстан Республикасындағы діни қызмет туралы заңнаманы жетілдіруге қатысты қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: дін, конфессия, мемлекеттік-конфессиялық қатынастар, құқықтық реттеу, діни қызмет, діни ұйымдар.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Тойлыбекова Эльмира Орынтаевна

*Старший преподаватель кафедры «Правоведение» Кызылординского университета имени Коркыт ата, кандидат юридических наук, г.Кызылорда, Республика Казахстан;
e-mail: elmira-01-1981@mail.ru*

¹ Хат-хабарға арналған автор.

Жусупбекова Мадина Койшибаевна

Доцент кафедры «Правоведение» Кызылординского университета имени Коркыт Ата, кандидат юридических наук, г.Кызылорда, Республика Казахстан;
e-mail: zhmk6464@mail.ru

Шукенова Жадыра Сламхановна

Старший преподаватель кафедры «Правоведение» Кызылординского университета имени Коркыт Ата, магистр права, г.Кызылорда, Республика Казахстан;
e-mail: jadira_81@mail.ru

Аннотация. Отношения между государством и религиозными организациями в человеческой истории играют значимую роль. Так как религия и право являются мощными регуляторами человеческого поведения, а религиозные организации и государство являются формами такого поведения. В современном обществе существует множество религиозных организаций, которые являются одним из основных элементов социальной структуры такого общества.

Предметом исследования выступает система правовых норм регулирующих государственно-конфессиональные отношения в Республике Казахстан. Целью предлагаемого исследования является комплексное изучение проблем правового регулирования государственно-конфессиональных отношений, разработка научно обоснованных теоретических положений и практических рекомендаций для совершенствования действующего законодательства Республики Казахстан о религиозной деятельности и практики его применения.

В статье исследованы вопросы религии, которая всегда являлась регулятором общественных отношений и её возрастающей роли в обществе в современное время, рассматриваются проблемы правового регулирования государственно-конфессиональных отношений, приводятся статистические данные по видам религий и конфессий, даются определения таким терминам как: религия, конфессия, секта, деноминация и т.д. Помимо этого, в статье производится краткий анализ системы правовых актов, регулирующих вопросы религии, которые состоят из двух уровней: национальные и международные. К национальным правовым актам авторы относят Конституцию РК, законы РК и подзаконные акты, регулирующие вопросы вероисповедания, центральное место среди которых занимает Закон Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» и перечисляет международные документы в этой сфере. Авторы в ходе исследования этой проблемы приходят к выводам, которые касаются совершенствования законодательства о религиозной деятельности в Республике Казахстан.

Ключевые слова: религия, конфессия, государственно-конфессиональные отношения, правовое регулирование, религиозная деятельность, религиозные организации.

LEGAL REGULATION OF CONFESSIONAL RELATIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Toylybekova Elmira Oryntayeva

Senior Lecturer of the Department of "Jurisprudence" of Korkyt Ata Kyzylorda University, Candidate of Law, Kyzylorda, Republik of Kazakhstan;
e-mail: elmira-01-1981@mail.ru

Zhusupbekova Madina Koishibaevna

Associate Professor of the Department of «Jurisprudence» of Korkyt Ata Kyzylorda University, Candidate of Law, Kyzylorda, Republik of Kazakhstan;
e-mail: zhmk6464@mail.ru

Shukenova Zhadyra Slamkhanovna

Senior Lecturer, Department of Law, Korkyt Ata University of Kyzylorda, Master of Law, Kyzylorda, Republik of Kazakhstan;
e-mail: jadira_81@mail.ru

Abstract. Relations between the state and religious organizations in human history play a significant role. Since religion and law are powerful regulators of human behavior, and religious organizations and the state are forms of such behavior. In modern society, there are many religious organizations that are one of the main elements of the social structure of such a society.

The subject of the study is the system of legal norms regulating state-confessional relations in the Republic of Kazakhstan. The purpose of the proposed research is a comprehensive study of the problems of legal regulation of state-confessional relations, the development of scientifically sound theoretical provisions and practical recommendations for improving the current legislation of the Republic of Kazakhstan on religious activities and the practice of its application.

The article examines the issues of religion, which has always been a regulator of public relations and its increasing role in society in modern times, examines the problems of legal regulation of state-confessional relations, provides statistical data on types of religions and confessions, defines terms such as: religion, denomination, sect, denomination, etc. In addition, the article provides a brief analysis of the system of legal acts regulating religious issues, which consist of two levels: national and international. The authors refer to the national legal acts as the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the laws of the Republic of Kazakhstan and by-laws regulating religious issues, the central place among which is occupied by the Law of the Republic of Kazakhstan "On Religious activities and religious associations" and lists international documents in this area. In the course of the study of this problem, the authors come to conclusions concerning the improvement of legislation on religious activity in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: religion, denomination, state-confessional relations, legal regulation, religious activity, religious organizations.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_41

Кіріспе

Ар-ождан, наным және дін бостандығына құқық адамның негізгі құқықтарының бірі болып табылады. Осы адам құқықтарына қатысты нормалар 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына [1, 39-43 б.], 1966 жылғы Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы пактіде [1, 44-52 б.], 1966 жылғы Азаматтық, саяси құқықтар туралы пактіде [1, 53-68 бб.], 1981 жылғы Дінге және нанымдарға байланысты төзбеушілік пен кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы декларацияда [1, 132-134 б.], 1992 жылғы Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы декларацияларына [1, 137 б.] енгізілген.

Негізгі халықаралық құжат 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы болып табылады, онда «әркімнің ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар, бұл құқық өз дінін және нанымын өзгерту бостандығын және өз діні мен нанымын ұстану бостандығын қамтиды» деп көрсетілген. Сонымен қатар, «әрбір

адамның сенім бостандығына және оларды еркін білдіруге құқығы бар» делінген. Бұдан әрі 26-бапта «білім беру барлық халықтар, нәсілдік және діни топтар арасындағы өзара түсіністікке, төзімділікке және достыққа жәрдемдесуге тиіс» деп расталады...»².

ҚР Конституциясында Қазақстан Республикасы өзін зайырлы мемлекет ретінде бекітетіні, дін мен наным бостандығын, сондай-ақ діни тиістіліктен бас тарту бостандығын көздейтіні көрсетілген. Конституцияға сәйкес әркімнің өзінің діни және өзге де сенімдерін ұстануға, діни қызметке қатысуға және өз сенімдерін таратуға құқығы бар³.

Қазақстан - конфессиялық палитра. Ел үшін ар-ождан мен діни сенім бостандығы қағидаттарын дәйекті іске асыру ерекше өзектілікке және мағыналық жүктемеге ие болуда. Бұл құндылықтар азаматтарға діндар болу құқығына кепілдік беріп қана қоймай, қазақстандық қоғамда конфессияаралық бейбітшілік пен келісімді қамтамасыз етеді. Діндарлық, өркениеттің таңынан бастап адамзатқа тән дүниетаным нысаны ретінде және қандай да бір нысанда оны өркениеттің бүкіл тарихы бойына сүйемелдейді⁴.

² 1948 жылғы 10 желтоқсанындағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml. (жүзінген күні: 17.11.2023).

³ Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://online.zakon.kz/Document/>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

⁴ Какие религии исповедуют в Казахстане и почему важна свобода вероисповедания? [Электрондық ресурс] // Айналыс ре-

Зерттеудің мақсаты Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеуді талдау болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалдары ғалымдардың ғылыми жұмыстары, Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық құжаттары болып табылады. Зерттеу барысында салыстырмалы-құқықтық әдіс, құқықтық нормаларды түсіндіру әдісі, логикалық және жүйелік әдістер қолданылды.

Зерттеу әдістемесі жалпы және арнайы әдістерден тұрады. Мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеудің құқықтық мәселелерін зерттеуде жүйелі тәсіл қолданылды, зерттеу жүргізу кезінде интеграциялық тәсіл мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу саласындағы құқықтық нормаларды жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеуге, сондай-ақ практикалық ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік берді.

Талқылау және нәтижелер

Дін ешқашан кез келген қоғамдық қоғамда болып жатқан оқиғалардан тыс болған емес. Оның үстіне, ол кез келген қоғамға өз мүддесі үшін әсер етеді. Сондықтан діни және конфессияаралық келісімді қамтамасыз ету үшін мемлекеттің дінге сенушілермен қалыпты сындарлы қарым-қатынасы өте маңызды. Посткеңестік діни қайта өрлеудің көрінісі мемлекетіміздің қоғамдық-саяси өмірінде конфессиялық фактордың өсуі болды. Бүгінде дін әлеуметтік топтасу және саяси жұмылдыру құралы қызметін атқара алады және атқарады. «Қоғамның», «мемлекеттің» және «жеке адамның» өзара іс-қимылы мен өзара ықпалдасу сипаты көбінесе этномәдени және этноұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, дәстүрдің рөліне байланысты. Осы мағынада дәстүр қазіргі заманғы қоғамдық құрылымның және түптеп келгенде оның тұрақтылығының негізгі бөліктерінің біріне айналады. Рухани дәстүрлердің қайта жаңғыруы көбінесе қазіргі уақытта беделі даусыз дінмен байланысты.

Мемлекеттік-конфессиялық қатынастар қоғамдағы қатынастар негіздерінің бірі болып табылады. Мемлекет пен діни бірлестіктердің қарым-қатынастарында қақтығыстар мен қайшылықтар неғұрлым аз болған сайын, қоғам соғұрлым тұрақты дамып келеді. Бүгінгі күні мемлекет пен діни бірлестіктер

арасындағы қатынастар әртүрлі терминдермен белгіленеді, мысалы, «мемлекеттік-шіркеу қатынастары»; «мемлекеттік-діни қатынастар»; «мемлекеттік-конфессиялық қатынастар»; «мемлекет пен діни ұйымдардың (бірлестіктердің) қатынастары».

Демек, жоғарыда аталған барлық анықтамалар синонимдер болып табылады және конфессиялық қатынастарды білдіреді.

Заң әдебиетінде «мемлекеттік-конфессиялық қатынастар» терминін анықтау бойынша даулар көп. Мысалы, ресейлік дінтанушы М.О.Шахов мемлекеттік-конфессиялық қатынастар деп билік және басқару органдарын, мемлекеттік мекемелер мен ұйымдарды, діни бірлестіктерді, сондай-ақ діни ұйымдардың мекемелері мен кәсіпорындарын қоса алғанда, мемлекет институттарының өзара байланыстары мен өзара қарым-қатынастарының тарихи қалыптасатын және өзгеріп отыратын нысандарының жиынтығын түсінеді [2, 9 б.]. Басқа ресейлік ғалым А.А.Дорская мемлекеттік-конфессиялық қарым-қатынастарды қазіргі жағдайда «халықаралық-құқықтық стандарттар, мемлекетішілік заңнама және каноникалық нормалар негізінде жүзеге асырылатын мемлекеттік органдардың, конфессиялық ұйымдардың және діндар немесе сенбейтін тұлғаның өзара іс-қимылы процесі» ретінде қарастырады [3, 37 б.]. Қазақстандық ғалым С.Б.Алимова қазақстандық қоғамның саяси және әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз ететін діни толеранттылық негізінде мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара іс-қимылын мемлекеттік-конфессиялық қатынастар деп түсінеді [4, 37 б.].

Осылайша, мынадай қорытынды жасауға болады: мемлекеттік-конфессиялық қатынастар - бұл саяси қатынастарды реттеу кезінде мемлекеттің лауазымды тұлғалары мен жария басқару органдары және шіркеу тұлғасындағы өзара қарым-қатынастардың тарихи негізделген және дамып келе жатқан жүйесі. мүдделер мен стратегияларды іске асыру мақсатында экономикалық, әлеуметтік, заңдық және мәдени негізінде діннің қоғам өміріндегі орны туралы заң жүзінде бекітілген түсініктер жатыр, оның функциялары, қызмет салалары және осы қатынастар субъектілерінің өкілеттіктері туралы.

«Мемлекеттік-конфессиялық қатынастар» терминінің негізін «конфессия», «дін», «секта», «деноминация» ұғымдары құрайды.

жүмі: <https://informburo.kz/special/kakie-religii-ispoveduyut-v-kazahstane-i-pochemu-vazhna-svoboda-veroisповеданиya.html> (жүзінген күні: 17.11.2023).

Алдымен дін, діни ұйым, шіркеу, секта және деноминация ұғымдарына тоқталайық.

Алдымен дін, діни ұйым, шіркеу, секта және деноминация ұғымдарына тоқталайық. Дін – бұл әлеуметтік нормалар, рөлдер, әдет-ғұрыптар, нанымдар, рәсімдер, мінез-құлық стандарттары, ұйымдық формалар жүйесін қамтитын маңызды әлеуметтік институттардың бірі. Адамзат тарихының көп бөлігінде адамның әлеуметтік шындықты құруында дін шешуші рөл атқарды.

Діни ұйым-діни топтардың жиынтығы. Діни топты діни рәсімдерді орындау процесінде қалыптасатын қауымдастық ретінде анықтауға болады. Секуляризация процесінде діннің әсері әлсірейді, бұл діни емес топтардың пайда болуына әкеледі. Діни ұйымдардың ішінде шіркеу, секталар, деноминациялар ерекшеленеді.

Шіркеу (грек. *kyriake* - Құдайдың үйі) – бірлестік, оған тиесілі әдетте жеке адамның еркін таңдауымен емес, дәстүрімен анықталады. Тұрақты және қатаң бақыланатын мүшелік жоқ, ізбасарлары жасырын болып табылады. Шіркеудің ұйымдық құрылымында діни қызметкерлер мен қарапайым адамдарға бөліну көрінеді. Позициялар мен рөлдер иерархиялық принцип бойынша реттелген.

Секта (лат. *sekta* – ойлау тәсілі, ілім) белгілі бір діни бағыттарға қатысты оппозициялық ағым ретінде пайда болады. Белгілі бір уақыт өткеннен кейін кейбір секталар өмір сүруін тоқтатады, ал басқалары біртіндеп шіркеулер мен деноминацияларға айналады. Сектаға тән белгілер:

- өз рөлінің, доктринасының, көзқарастарының ғана мойындауға наразылық;
- таңдалған көңіл-күй;
- оқшаулану үрдісі;
- рухани жаңғыруға ұмтылу;
- барлық мүшелерді біріктіру және теңдік еріктілік принципі.

Деноминация (лат. *denominatio* – атын өзгерту) басқалардан, бірлестіктердің түрлерінен дамиды немесе өздігінен дамиды. Оның діни және идеологиялық принциптері шіркеу мен сектаға қарсы қалыптасады. Тұрақты және қатаң бақыланатын мүшелік, діни қызметтегі белсенділік принципі алға тартылады, бірақ «әлеммен» байланысу

үрдісі байқалады. Деноминацияда шіркеуге айналу үрдісі пайда болуы мүмкін және одан сектанттық топтар бөлінуі мүмкін. Ғылыми әдебиеттерде деноминация термині атаудықайта өзгертуді білдіреді, яғни өзіндік иерархиялық жүйесі бар, белгілері жағынан сектаға ұқсас жас тәуелсіз діни ұйым⁵.

Мешіт (араб. [*'mæsdzıd*] — «ғибадат орны») – мұсылмандық ғибадат (Құдайға қызмет ету) сәулет құрылымы⁶.

Егер «конфессия» ұғымына келетін болсақ латын тілінен аударғанда «*confession*» «тану», «мойындау» дегенді білдіреді, яғни, біріншіден, діни ілім мен қызмет жүйесімен біріктірілген адамдардың белгілі бір қауымдастығына жатады; екіншіден, діндегі ұйымдасқан және тарихи қалыптасқан қауымдастық⁷.

Ал бұл термин діндегі кез келген бағытты анықтағанда қолданылады. Екінші жағынан, конфессия дінмен синоним болып табылады. Мұнда ұғымдарды ажырату керек, сондықтан егер дін кез-келген дінге қатысты болса, онда конфессия бір діни дәстүрде қолданылады. Бірақ егер біз «дін» сөзін кез-келген дінге қолданатын болсақ, онда «конфессия» бір дәстүр ішіндегі діни бірлестіктерге негізделеді. Мысалы, дін бойынша адам христиан, бірақ православие конфессиясына жатады.

Айта кету керек, діндерде әртүрлі бағыттардың дамуымен неғұрлым тар нақты мағына пайда болды. Қазіргі уақытта конфессия – бұл діни қауымдастықтың немесе бір ілімнің бөлігіндегі шіркеудің ағымдарының бірі. Олар бірнеше немесе одан да көп болуы мүмкін. Дегенмен, христиандық, ислам, иудаизм және буддизмдегі ең танымал конфессиялар (әлемдегі дінге сенушілер саны бойынша ең үлкені) шамамен үш-бесеу. Көптеген адамдар үшін біртүрлі және түсініксіз болып көрінетін атауларға ие көптеген конфессиялар бар⁸.

Сонымен, христиандық келесідей конфессияларға бөлінеді: католицизм, православие, протестантизм, протестантизм өз кезегінде келесі тармақтарға бөлінеді: лютеранизм, ангиканизм, кальвинизм, пятидесятничество, баптизм, мормондар, мунистер, Иегова куәгерлері. Исламда: суннизм, шиизм, сала-

⁵ Филатова О.Г. Социология религии. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://textarchive.ru/c-1856104-p4.html>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

⁶ Мечеть. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://ru.wikipedia.org/wiki/..> (жүзінген күні: 17.11.2023).

⁷ Межконфессиональные отношения - это что такое? [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://fb.ru/article/371494/mejkonfessionalnyie-otnosheniya---eto-cto-takoe7>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

⁸ Конфессия как особенность вероуповедания. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://www.kakprosto.ru/kak-900037-konfessiya-kak-osobennost-veroispovedaniya>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

физм сияқты конфессиялар бар. Салафизм мен сопылар, әдетте, діннің негізгі принциптеріндегі көзқарастарының сәйкес келуіне байланысты суниттер қатарына жатады. Шииттер келесі ағымдарға бөлінеді: шииттер-он екіліктер, исмаилиттер, алавиттер, алевиттер, зейдиттер. Буддизмнің үш негізгі тармағы бар: Махаяна, Хинаяна және Ваджраяна⁹.

Ғалымдардың тұжырымдарына жүгінетін болсақ, онда И.А.Куницын конфессияны құқықтық мағынада жергілікті және орталықтандырылған діни ұйымдардың, діни топтардың, діни ұйымдардың мәртебесіне теңестірілген ұйымдардың, діни ұйымдардың жеке және бөлек емес бөлімшелерінің жиынтығы деп түсіндіреді, сондай-ақ олар құрған, бір діни ілімнің негізінде әрекет ететін және оның негізінде конфессияшілік (канондық) және құқықтық бағыныстылық қатынастарында өзара әрекет ететін ұйымдар мен мекемелер [5, 57-61б.].

Осылайша, конфессия дегеніміз – бір діни ілім негізінде әрекет ететін бір топты немесе діни ұйымды құрайтын, бір діннің ішіндегі ағым. Конфессия-бұл сектаға ұқсас, бірақ өзіндік иерархиялық жүйесі бар діни ұйым.

Конфессия мен деноминация терминдерінің айырмашылығы мынада: деноминация – христиан дініндегі әртүрлі бағыттар, ал конфессия – қоғамдағы басым діндердегі бағыттар.

Секта – бұл негізгі дінінен бөлінген және өз мүшелерінен айырылып, жоғалып кетуі мүмкін немесе егер оның мүшелері өсіп келе жатса, деноминацияға айналуы мүмкін жаңадан пайда болған дін. Деноминация өз кезегінде дін дамуының сектадан қоғамдағы үстем дінге өтпелі кезеңі болып табылады. Конфессия сектаға ұқсас белгілері: өмір сүрудің салыстырмалы түрде аз кезеңі, ілімнің ізбасарларының саны аз, ақиқатта деген сапалы айырмашылықтардың болуы, Құдайды таңдау идеясы.

Конфессиялар, сектадан айырмашылығы, басқа діндерді таниды және қоғаммен оң қарым-қатынаста болады.

Конфессия шіркеуден өзіне қабылдайды:

- діни қызметке баса назар аудару,
- мемлекет пен қоғамға қатысты оқшаулану саясатынан бас тарту,
- кез-келген сенуші үшін рухани жаңғыру мүмкіндігін мойындау,
- салыстырмалы түрде жоғары орталықтандыру жүйесі иерархиялық құрылым-

дық және құрылымсыз басқарудың нақты принциптері.

Барлық конфессиялардың негізгі діндердің бірі болу мүмкіндігі бар.

Көптеген отандық және шетелдік ғалымдар конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу мәселелерімен айналысты. Қазақстан Республикасындағы конфессиялық қатынастарға Б.А.Овчинниковтың [6, 128-137 б.] жұмысы арналған, ол Қазақстан Республикасының мемлекеттік-конфессиялық қатынастарының тиімді модельдерін қарастырады. Зерттеушілер Б.А.Шабденов пен Г.Т.Әлімбекова [7, 302-312 б.] сауалнамаға қатысқандар арасында қоғамдағы діни төзімділікке деген көзқарас бірдей емес екенін атап өтті. Кейбіреулер әртүрлі конфессиялардың өкілдеріне құрметпен қарайды, ал басқалары наразылық білдіреді, осыған байланысты авторлар әлеуметтік шиеленіс білім мен мәдениеттің төмен деңгейімен қоғамда пайда болады деген қорытындыға келді. Поликонфессиялық қатынастарға Н.Балпанов, З.Н.Исмаганбетова, А.Г.Карабаева [8, 130-137 б.] өз жұмыстарын арнаған, олар модернизация мен жаһанданудың қоғамның рухани мәдениетіне әсерін атап өтіп, соған байланысты мемлекетте конфессия аралық және этносаралық келісімді қалыптастырудың қажеттілігін көрсетеді. Демек, жоғарыда аталған ғалымдардың дәлелдерін зерттей отырып, қоғамда ҚР Конституциясына негізделген құқықтық діни мәдениет пен құқықтық діни сананы көтеру қажет деп есептейміз.

Дін мәселелерін реттейтін құқықтық актілер жүйесін ұлттық және халықаралық деп екі деңгейге бөлуге болады.

Ұлттық құқықтық актілерге құқықтық актілердің негізі болып табылатын ҚР Конституциясы; ҚР Заңдары және дін мәселелерін реттейтін заңға тәуелді актілер жатады. ҚР Конституциясында азаматтардың ар-ождан бостандығына, қандай да бір дінге қатысты протекционизмнің болмауына, барлық конфессияларға төзімді көзқарасқа кепілдік беретін мемлекеттің зайырлы, демократиялық, құқықтық және әлеуметтік сипаты бекітілген.

Мәселен, Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының Заңы¹⁰ дін саласындағы заңдар арасында орталық орын алады.

⁹ Конфессия как особенность вероуповедания. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://www.kakprosto.ru/kak-900037-konfessiya-kak-osobennost-veroispovedaniya>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹⁰ Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» 2011 жылғы 11 қазанындағы №483-

Заң қазіргі заманғы шындықтар мен үрдістерді ескере отырып, конфессиялық қатынастарды реттеу саласындағы мемлекеттік органдардың жүйелі жұмысының негіздерін айқындауға бағытталған. Бұл заң барлық дінге сенушілердің қызмет еркіндігінің кепілі болып табылады және Қазақстан Республикасының зайырлылығына негізделеді, әркімнің ар-ождан бостандығына құқығын бекітеді, діни сеніміне қарамастан әркімнің теңдігіне кепілдік береді. Заң ханафи бағытындағы ислам мен православиелік христиандықтың халықтың мәдениеті мен рухани өмірін дамытудағы тарихи рөлін мойындайды, сонымен қатар Қазақстан халқының рухани мұрасымен ұштасатын басқа діндерді құрметтеуді көздейді, конфессияаралық келісімнің, діни толеранттылықтың және азаматтардың діни нанымдарын құрметтеудің маңыздылығын атап өтеді.

Дін туралы заңнаманы талдай отырып, мынаны атап өткен жөн: кейбір азаматтар ҚР Конституциясының 22-бабына сүйене отырып, «әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар. Ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру жалпыадамзаттық және азаматтық құқықтар мен мемлекет алдындағы міндеттерді негіздемеуі немесе шектемеуі керек»¹¹, діни қатынастарды реттеудің қажеті жоқ екенін және бұл олардың конституциялық құқықтарын бұзатынын көрсетеді. Мұны қате пікір деп санау керек, өйткені дін мен діни қызмет қоғамның бір бөлігі болып табылады және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін мемлекет белгілі бір ережелер мен нормаларды белгілейді. Сондықтан көптеген елдер заңдар мен басқа да құқықтық актілер шығару арқылы діни қызметті реттейді. Бұл халықаралық тәжірибемен де дәлелденген. Мысалы, Ресейде «Ар-ождан бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заң бар, онда діни ұйымдар ғибадат ету, дұға ету және діни жиналыстар, діни құрмет (қажылық) үшін арнайы жасалған ғибадат ғимараттары мен құрылыстарын, басқа да орындар мен объектілерді құруға және ұстауға құқылы екендігі анықталады. Ғибадат ету, басқа да діни рәсімдер мен рәсімдер: ғибадат үй-жайларында, ғимараттар мен құрылы-

старда, үй-жайларда, қажылық орындарында; зираттар мен крематорийлерде; тұрғын үй-жайларда кедергісіз орындалады. Діни ұйымдар емдеу-профилактикалық және ауруханалық мекемелерде, балалар үйлерінде, қарттар мен мүгедектерге арналған интернат-үйлерде діни рәсімдер мен рәсімдерді оларда тұрған азаматтардың өтініштері бойынша әкімшілік осы мақсаттар үшін арнайы бөлетін үй-жайларда өткізуге құқылы¹². Мысалы, Сербияда діни рәсімдер мен рәсімдерді діни ұйымдардың ғимараттары мен құрылыстарында, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздікке қауіп төндірмесе, қоғамдық орындарда өткізілуі мүмкін. Діни рәсімдер ауруханаларда, әскери және полиция мекемелерінде, түрмелерде мұқтаж адамдардың өтініші бойынша өткізілуі мүмкін.

Осылайша, дін және діни қызмет туралы заңнамаға енгізілген барлық өзгерістер конфессияаралық қатынастардың одан әрі дамуына әсер етеді. Бірақ басты міндеттердің бірі азаматтардың діни қажеттіліктерін және мемлекетке экстремистік және террористік сипаттағы заманауи сын-қатерлерді жеңуге көмектесетін діни бірлестіктердің қызметін қанағаттандыру үшін қолайлы құқықтық режим құру болып табылатынын атап өткен жөн.

Дін саласындағы заңға тәуелді актілердің ішінде «Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы» мемлекеттік мекемесін құру туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысын атап өтуге болады, Қазақстан Республикасындағы діни ахуалдың дамуын зерттеу мен талдауды ұйымдастыру, мемлекеттік органдардың, ұйымдар мен азаматтардың мемлекеттік-конфессиялық қатынастар саласындағы қызметін ақпараттық-талдамалық және ғылыми-әдістемелік қамтамасыз ету, дінтану сараптамасын жүргізу мекеме қызметінің пәні болып табылады¹³.

Келесі заңға тәуелді акт Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің Мәдениет және діндердің халықаралық орталығы» мемлекеттік мекемесін құру

IV Заңы. // Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=310678. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹¹ Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз. // Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029#activate_doc=2. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹² Российская Федерация. Федеральный Закон «О свободе совести и о религиозных объединениях». // Айналыс режимі: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=459107>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹³ Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы» мемлекеттік мекемесін құру туралы қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 30 қаңтарындағы №72 Қаулысы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30087266. (жүзінген күні: 17.11.2023).

туралы» Қаулысы, онда мекеме қызметінің негізгі пәні Қазақстан Республикасының конфессияаралық келісім мен Қазақстан халқының бірлігін нығайтудағы бірегей тәжірибесін халықаралық деңгейде насихаттау, Қазақстанның халықаралық мәдениетаралық орталықтардың бірі ретіндегі рөлін ілгерілету болып табылады және конфессияаралық үнқатысуды жаңа деңгейге көтеру, Қазақстан халқын рухани жақындастыруға, мәдени және діни келісімді нығайтуға бағытталған халықаралық ауқымдағы іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу, мәдениет және дін саласындағы қарым-қатынастарды үйлестірудің халықаралық тәжірибесін зерделеу және қолдану; халықаралық мәдени және діни орталықтардың Қазақстанның мемлекеттік органдарымен және азаматтық қоғам институттарымен тиімді өзара іс-қимылын қамтамасыз ету екендігі көрсетілген¹⁴.

Конфессияаралық қатынастарды реттеуде «Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимылдың 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы маңызды мәнге ие, ол зорлық-зомбылық сипатындағы экстремистік көріністердің алдын алу және терроризм қатерлерінің алдын алу саласындағы өзекті міндеттер мен проблемаларды шешудің нормативтік-ұйымдастырушылық негізі болып табылады.

«Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатын іске асырудың 2021-2023 жылдарға арналған кешенді жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы дін саласындағы орталық заңға тәуелді актілердің бірі болып табылады. Дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі Кешенді жоспарда қазіргі уақытта біздің мемлекетімізде 130-дан астам этникалық және 18 конфессиялық топтардың өкілдері тұратындығы көрсетілген. Қазақстанда көптеген жаңа формалары бар көптеген діни бірлестіктер бар, бірақ әртүрлі көзқарастарға, дәстүрлер мен мәдениеттерге қарамастан, мемлекеттебұл діни негізде қақтығыстар жоқ.

Мемлекет қоғамда тұрақтылықты қамтамасыз етуге, діни сенім бостандығын қамтамасыз етуге, қоғамда қоғамдық келісімді сақтауға бағытталған діни дәстүрлерді жаңғырту және дамыту үшін барлық әрекеттерді жасауда.

Дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі Кешенді жоспарда атап өтілгендей Қазақстан Республикасының дін қызметі саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттары:

- барлық мемлекеттік органдар мен азаматтардың ар-ождан бостандығы мен дінін қорғауға кепілдік беретін Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Заңдарын мүлтіксіз сақтау;

- Конституцияның конфессиялық, этникалық, нәсілдік, әлеуметтік және жыныстық белгілері бойынша кемсітудің кез келген нысандарына тыйым салатын баптарын орындау;

- адам құқықтары саласындағы аса маңызды халықаралық келісімдер мен шарттарға, оның ішінде БҰҰ-ның осы саладағы іргелі пактілеріне қол қойған Қазақстанның міндеттемелерін орындау;

- Қазақстанды зайырлы және құқықтық мемлекет ретінде бекітетін ережелерді іске асыру, конфессиялардың өзінің барлық құқықтары мен функцияларын іске асыру үшін тең және қолайлы жағдайлар жасау;

- азаматтық қоғам институттарының-үкіметтік емес ұйымдардың, Қазақстан халқы Ассамблеясының, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруға белсенді қатысуы;

- конфессиялардың бейбіт және құрметпен өмір сүруі, экстремизмнің таралуына қарсы тұру.

Жоспарда діни саладағы мемлекеттік саясаттың халықаралық тәжірибесін зерделеу кезінде көптеген мемлекеттерде діни қызмет саласын мемлекеттік реттеудің нормативтік құқықтық актілерінің жоқтығы анықталды. Мысалы, Өзбекстан, Қытай Халық Республикасы. Ал Қырғыз Республикасы мен Тәжікстан сияқты мемлекеттерде дін саласындағы мемлекеттік саясат тұжырымдамасы қабылданды. Мұндай жағдайды дұрыс емес деп санаймыз, өйткені қоғамдағы кез келген қатынастар құқықпен реттелуі тиіс және осыған байланысты діни қызметті реттейтін қандай да бір нормативтік-құқықтық актіні қабылдау қажет.

Мемлекет дін саласындағы тұрақтылықты сақтау, қоғамдағы конфессияаралық келісімді нығайту, халықтың діни экстремизм мен радикализм идеологиясына кез келген нысанда және көріністе иммунитетін қалыптастыру жөніндегі шараларды іске асыруды

¹⁴ «Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің Мәдениеттер мен діндердің халықаралық орталығы» мемлекеттік мекемесін құру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 28 тамыздағы №785 Қаулысы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30201904. (жүзінген күні: 17.11.2023).

қамтамасыз етуге тиіс.

Халықаралық құқықтық актілерге мыналар жатады: ұлттық азшылықтарға жататын адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету туралы Конвенция, Шанхай экстремизмге қарсы іс - қимыл жөніндегі ынтымақтастық ұйымының конвенциясы, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, БҰҰ Бас Ассамблеясының «дін мен наным-сенімдер негізінде төзбеушілік пен кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Декларация» қарары, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттер басшыларының халықаралық құқықтар туралы адам құқықтары және негізгі бостандықтар саласындағы міндеттемелер декларациясы.

Халықаралық және ұлттық заңнамада ар-ождан бостандығы мен діни сенім бостандығы туралы ережелер бар. Қазақстан Республикасында ислам әлеуметтік топтар мен қауымдастықтар арасында кең таралған конфессия болып табылады. Исламмен қатар екінші дін-православие.

Егер конфессиялық қатынастардың стратегиялық даму кезеңдерін қарастыратын болсақ, онда бірінші кезең 2006 жылдан басталады, сол кезде бүкіл әлемде және мемлекетте қазіргі жағдай талданып, заңнаманы қайта қарау орын алды. Екінші кезең халықаралық шарттарға қол қойылған 2017-2020 жылдарды қамтиды. Осы кезеңде дін мәселелері бойынша ғылыми және талдау орталықтары құрылды, олардың жұмысы мемлекеттік органдардың ішкі саясат мәселелері жөніндегі қызметіне негіз болды.

Конфессиялық құрамды түсіну үшін Қазақстанның Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі жүргізген зерттеуге жүгінсек, азаматтардың діни белгілері бойынша пайыздық бөлінуі мынадай болды:

- сунниттік мазхаб мұсылмандары – 61,3%;
- православие христиандары – 17,2%;
- католиктер – 5%;
- Құдайға сеніп, бірақ ешқандай діни бағытқа жатпайтындар – 15,8 %;
- сенушілер емес, бірақ басқа адамдардың діни сезімдерін құрметтейтіндер – 23,5%;
- атеистер – 9,1%¹⁵.

The Cato Institute есебінің деректеріне сәйкес, ЕАЭО елдері арасында Қазақстан діни бостандық индексі бойынша Армения,

Беларусь және Қырғызстан сияқты елдерге жол берген. Ел тек Ресейден озып кетте алды. Елдің діни бостандық индексі 5,2-ні құрады. The Cato Institute есебінің деректеріне сәйкес, ЕАЭО елдері арасында Қазақстан діни бостандық индексі бойынша Армения, Беларусь және Қырғызстан сияқты елдерге жол берген. Ел тек Ресейден озып кетті. Елдің діни бостандық индексі 5,2-ні құрады.

Индекстің есебіне дін бостандығы, діни ұйымдарға қарсы қуғын-сүргін, қудалау және физикалық зорлық-зомбылық, құқықтық және нормативтік шектеулер сияқты критерийлер кірді. Елге қудалау мен діни зорлық — зомбылықтан бостандық саласында ең оң баға берілді – 8,5. Ең төменгі баға діни ұйымдарға қарсы репрессия критерийі бойынша берілді-3,3.

Елде 18 конфессияны қамтитын 3877 діни бірлестік тіркелген. Оның ішінде: 2744-исламдық, 341-православие, 89-католик, 587-протестант, 61-Иегова Куәгерлері, 24— аңапостолдық шіркеу, 13-Кришна сана қоғамы, 7-иудаизм, 6-бахай, 2-буддизм, 2-Иса Мәсіхтің соңғы күнгі әулиелер шіркеуі (мормондар), 1 – муниттер құрайды.

Ел бойынша барлығы 3654 діни ғимараттар жұмыс істейді. Оның ішінде: 2744-мешіттер, 299-православие храмдары, 111-католик шіркеулері, 411-протестанттық ғибадат үйлері, 54-Иегова куәгерлерінің дұға үйлері, 24-Жана апостолдық шіркеудің дұға үйлері, 6 - синагогалар, 2 - Бахай ғибадат үйлері, 2 – «Кришна санасы қоғамы» ғибадатханалары, 1 - будда ғибадатханасы бар¹⁶.

Ресми түрде 581 миссионер тіркелген, оның ішінде 438-шетелдік азаматтар және 143-Қазақстан азаматтары.

Барлық тіркелген діни қатынастар субъектілері өз қызметін Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жүзеге асырады, бейбітшілік пен келісім ісіне, қоғамды дамытуға, мемлекетті нығайтуға қызмет етеді.

2022 жылдың 3 тоқсанындағы жағдай бойынша елде 13 рухани оқу орны жұмыс істейді, онда 4378 адам білім алады. Оның ішінде 11-ислам бағытында (1-«Нұр-Мүбарак» университеті, 9 медресе-колледж, 1-Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы имамдардың біліктілігін арттыру Ислам институты); 2 – христиан бағыты (1 – Алматы православиелік рухани семина-

¹⁵ Насколько религиозны казахстанцы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режими: <https://ru.sputnik.kz/20210416/Naskolko-religiozny-kazakhstanstsy-16811944.html>. (жүзінген күні: 17.01.2023).

¹⁶ Сайт Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. [Электрондық ресурс] // Айналыс режими: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/141?lang=ru>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

риясы және 1 – «Мария-Ана Шіркеуі» Епархияралық жоғары рухани семинариясы)¹⁷.

2020 жылдың 1 тоқсанының қорытындысы бойынша 258 азамат шетелдік теологиялық оқу орындарында оқуын жалғастыруда (оның ішінде 130 адам ұсынылған мекемелерде, 113 адам күмәнді оқу орындарында білім алуда). Рухани білім алу үшін ең көп сұранысқа ие елдер – Египет Араб Республикасы (95), Түркия (66), Сауд Арабиясы Корольдігі (57), сондай-ақ Иордания (17 адам) болып табылады.

Еліміздегі рухани оқу орындарында білім алу үшін жастардың шетелге кетуін азайту мақсатында қазақстандық жоғары оқу орындарында білім алу үшін қажетті жағдайлар жасалған. Атап айтқанда, Білім және ғылым министрлігі, жергілікті атқарушы органдар жыл сайын «Исламтану», «Дінтану» және «Теология» мамандықтары бойынша білім беру гранттарын бөледі. Жыл сайын осы мамандықтарға білім беру гранттары бөлінеді¹⁸.

Осылайша, жоғарыда келтірілген статистикалық деректерден елде барлық конфессиялардың тендігіне қарамастан, негізінен мұсылмандар мен православ христиандардың басым екені көрінеді. Мұсылмандар мен православ христиандар осы конфессиялар ішінде ең ірі діндер екені белгілі және өзара байланыстылығымен олар елдегі конфессияралық тұрақтылықты қамтамасыз етеді және осы тұрақтылықтың негізінде Қазақстандағы басқа конфессиялар арасында қатынастар қалыптасады деуге болады.

Сондықтан қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында этносаяси, этномәдени, оның ішінде конфессиялық процестер өте өзекті болып табылады. Олар жан-жақты теориялық талдауды қажет етеді. Қазақстан – әлеуметтік сараланған полиэтникалық қоғамдастық, онда оның мүшелері әртүрлі мүдделерге, мәдени және саяси белсенділіктің әртүрлі дәрежесіне ие бола отырып, демократиялық дамудың жалпыға бірдей танылған қағидаттарын біріктіретін біртұтас тұтастыққа бірігеді. Тәуелсіздіктің 34 жылы ішінде елімізде қоғамдық тұрақтылықты, ұлтаралық келісімді, қазақстандық бірегейлікті және жалпықазақстандық патрио-

тизмді қалыптастыруды қамтамасыз етудің өзіндік моделі іске асырылды.

Қазақстан мемлекетінің бастамасы бойынша тұтастық пен бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері өткізіліп тұрады. 2003 жылы әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының бірінші съезі өтсе, қазіргі таңға дейін жеті съезі өтті. Съездерде сенушілер бейбітшілік құру, жанжалдарды болдырмау, қоғамда келісімді қамтамасыз ету жөніндегі қызметпен айналысуға шақырылатыны әрқашан атап өтіледі. Әлемдік көшбасшылар съезінің маңызды ерекшелігі және оның қатысушыларының өкілдік құрамы дәстүрлі діндерге айналды. Форум жұмысына барлық әлемдік және жоғары өкілдер қатысады дәстүрлі діндер, беделді саясаткерлер, қоғамдық халықаралық ұйымдардың қайраткерлері, басшылары. 2022 жылы VII Съезде әлемнің 50-ден астам елінен 100-ге жуық делегация жиналды, бұл бұл өзектілік пен сұраныстың айқын дәлелі бұл диалогтық платформа. Съезд Хатшылығының Жұмыс органы халықаралық ұйымдармен 30-дан астам меморандумдармен келісімдер жасалды, діни, білім беру және басқа құрылымдар¹⁹.

Қорытынды

Мемлекеттік-конфессиялық қатынастарды құқықтық реттеу мәселесін зерделеп, біз мынадай қорытындыға келдік:

Біріншіден, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» ҚР заңында мынадай терминдердің анықтамасын енгізу қажет:

конфессия – бұл бір діни ілім негізінде әрекет ететін бір топты немесе діни ұйымды құрайтын бір діннің ішіндегі ағым;

деноминация – бұл діни ұйым немесе христиан дінінің әртүрлі бағыттары, сектаға ұқсас, бірақ өзіндік иерархиялық жүйесі бар.

Екіншіден, сөз бостандығы мен дін бостандығы құқығы Конституцияда, әлемнің көптеген елдерінің заңнамасында және халықаралық құқықтық актілерде бекітілген негізгі адам құқықтарының бірі болып табылады. Сонымен қатар, ҚР Конституциясының 1-бабында Қазақстан өзін зайырлы

¹⁷ Религиозное и религиозное образование. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹⁸ Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттің саясатын іске асыру жөніндегі 2021-2023 жылдарға арналған кешенді жоспарды бекіту туралы қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 31 желтоқсанындағы №953 Қаулысы. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000953>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

¹⁹ «Религиозные лидеры за справедливый и безопасный мир». Концепция развития Съезда лидеров мировых и традиционных религий на 2023-2033 гг. [Электрондық ресурс] // Айналыс режимі: <https://icrc.kz/uploads/03.11.2023/>. (жүзінген күні: 17.11.2023).

мемлекет ретінде бекітетіндігі айтылған, бұл діни ұйымдар мемлекеттің істеріне араласып, елдің саяси өміріне ықпал ете алмайтындығын білдіреді. Зайырлы мемлекет қабылданған шешімдер діни емес, құқықтық принциптерге негізделген деп болжайды.

Үшіншіден, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» ҚР Заңында өңірлік діни бірлестіктер туралы бабында бес жүзден аз қатысушыларды қарастыру қажет. Мысалы, үш жүз қатысушы.

Төртіншіден, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» ҚР Заңында экспертиза түріндегі діни бірлестіктердің қызметіне шамадан тыс бақылау байқалады. Сараптама діни ұйым қызметінің барлық түрлерін бақылайды. Бұл жағдайда діни бостандық бұзылмайды ма?

Бесіншіден, дін – бұл адамдардың наным, идеялары, сенімі, сондықтан мемлекет діни ағымды оң қабылдайды, бірақ ол арнайы құқықтық актілерді қабылдау арқылы кез-келген заңсыз әрекеттермен күреседі. Осылайша, құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың алдын алу мақсатында 2016 жылғы 22 желтоқсандағы Заңмен «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы»

ҚР Кодексіне азаматтарды уақытша болатын жері бойынша міндетті тіркеу туралы өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Сондай-ақ ұялы телефондарды тіркеу көзделген. Қазіргі уақытта адамдар интернеттен дін туралы ақпарат алатыны белгілі. Кейде бұл жаңа пікірлес адамдарды іздейтін деструктивті ұйымдар үшін құрал бола алады. Осыған орай, жоғарыда аталған заң дер кезінде қабылданған заң болып шықты. Бірақ діни саладағы мәселелерді қатаң әкімшілік әдістермен шешу мүмкін емес, дәстүрлі діни негіздерді қорғау және адамның діни сенім бостандығы құқығын сақтау қажет.

Алтыншыдан, қазіргі уақытта шетелдік тәжірибені, оның ішінде діни және дінтану білімінде имплементациялау өзекті болып отыр. Осыған байланысты жоғары оқу орындарында «Исламтану», «Теология» сияқты заманауи теориялық-әдіснамалық тәсілдер мен ғылыми принциптермен байланысты ғылыми пәндерді енгізуді ұсынамыз. Оксфорд пен Кембридж үлгісіндегі еуропалық университеттердің табысты тәжірибесі көрсеткендей, теологиялық мәселелерді зерттеудің объективті ғылыми әдістерін органикалық түрде тоғыстыру мүмкіндігі бар.

ӘДЕБИЕТ

1. *Международные пакты о правах человека: сб. док. / сост.: В.А.Карташкин, Е.А.Лукашева. – Москва: Норма, Инфра-М, 1998. – 784с.*
2. *Шахов М.О. Вероисповедная политика Российского государства [Текст] / М. О. Шахов — . — Москва: Изд-во РАГС, 2005 — С.9.*
3. *Дорская А. А. Эволюция понятия «государственно-конфессиональные отношения» в контексте правового развития России / Дорская А. А. [Электронный ресурс] // Cyberleninka: [сайт]. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/> (дата обращения: 04.10.2022).*
4. *Алимова С.Б. Государственно-конфессиональные отношения в Республике Казахстан. <https://cyberleninka.ru/article/n/>.*
5. *Овчинников В.А. Казахская модель этноконфессионального согласия // Вестник Томского государственного университета. Серия: История. - 2019, - №62, - С.128-137.*
6. *Шабденова А.Б., Алимбекова Г.Т. Межконфессиональное согласие и толерантность городских жителей Казахстана: результаты социологического исследования // Вестник РУДН. Серия: Социология. -2019, - №2, - С.302-312.*
7. *Балпанов Н. Исмаганбетова З.Н., Карабаева А.Г. Укрепление межконфессионального согласия в Казахстане // Вестник КалМУ. – 2018, - №1(37), - С.130-137.*
8. *Куницын И.А. Концепция вероисповедной политики России // Интеллект и право. – 2009, 16 марта.*

REFERENCES

1. *International Human Rights Covenants: Sat. doc./comp.: V.A. Kartashkin, E.A. Lukasheva. - Moscow: Norma, Infra-M, 1998. - 784s.*
2. *Shakhov M.O. Religious policy of the Russian state [Text]/M.O. Shakhov -. - Moscow: Publishing House of RAGS, 2005 - S.9.*
3. *Dorskaya A. A. Evolution of the concept of "state-confessional relations" in the context*

of the legal development of Russia/Dorskaya A. A. [Electronic resource]//Cyberleninka: [site]. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/> (accessed date: 04.10.2022).

4. Alimova S.B. State-confessional relations in the Republic of Kazakhstan. <https://cyberleninka.ru/article/n/>.

5. Ovchinnikov V.A. Kazhstanskaya model' etnokonfessional'nogo soglasiya // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istorija. - 2019, - №62, - S.128-137.

6. SHabdenova A.B., Alimbekova G.T. Mezhekonfessional'noe soglasie i tolerantnost' gorodskih zhitelej Kazhstana: rezul'taty sociologicheskogo issledovaniya // Vestnik RUDN. Seriya: Sociologiya. -2019, - №2, - S.302-312.

7. Balpanov N. Ismaganbetova Z.N., Karabaeva A.G. Ukreplenie mezhekonfessional'nogo soglasiya v Kazhstane // Vestnik KalMU. – 2018, - №1(37), - S.130-137.

8. Kunicyn I.A. Koncepciya veroispovednoj politiki Rossii // Intellekt i pravo. – 2009, 16 marta.

КОНСТИТУЦИЯ, ПОЛИТИКА, ПРАВО: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Айтхожин Кабдулсамих Кошекович

Заведующий кафедрой конституционного, международного права и таможенного дела Университета Кунаева, доктор юридических наук, профессор, академик РАЕН, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: Kabdulsamikh@mail.ru

Сатбаева Айжан Муратовна¹

Доцент кафедры «Социально-гуманитарные науки» Университета Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева, кандидат юридических наук, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: sathaeva@mail.ru

Алимбетова Алида Робертиновна

Доцент кафедры «Экономика, услуги и право» Института «Педагогика, бизнес и право» Алматинского гуманитарно-экономического университета, доктор PHD, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: alimbetova_alida@mail.ru

Аннотация. В представленной статье даются формулировка и обоснование методологического понимания конституционализма как главной парадигмы вектора развития современного Казахстана в условиях реформы Конституции. В исследовании рассматривается соотношение отечественного конституционализма с реалиями, продиктованными историческими этапами развития казахстанской государственности, аутентификация и многозначность конституционализма; всесторонность, универсальность и широкий публичный интерес к ценности конституционализма, как явления; конституционные императивы и корреляция правовых и моральных норм в ходе установления конституционализма.

Связь между конституционализмом и народным суверенитетом в контексте этой статьи является критическим направлением политической теории, юриспруденции и конституционализма. Авторы предполагают, что конституцию можно более осмысленно понять, приняв более сложную концепцию демократии - такую, которая способна различать народную суверенную власть в руках самого народа и его представителей в правительстве. Она устанавливает, что в парадигме доктрины основной структуры конституции лежат фундаментальные вопросы о взаимосвязи между конституционализмом и народным суверенитетом. В статье исследуются теоретические подходы к понятию правовая политика, рассматриваются направления правовой политики и их включения в конституции нашей страны, а также предпринята попытка обоснования роли и влияния правовой политики в сфере защиты прав и свобод личности в конституционном и других аспектах, анализируется исторический процесс обретения Казахстаном суверенитета, формирования и дальнейшего совершенствования отдельных институтов, составляющих несущие конструкции конституционализации. В исследовании сделан вывод о том, что развитие идей Концепции правовой политики, посвященных вопросам совершенствования отрасли конституционного законодательства, требует создания теоретической модели развития конституционного права как ведущей отрасли национального права.

Ключевые слова: Конституция, концепция, правовая политика, государственность, политические институты, институционализация, плюрализм, конституционализация.

¹ Автор для корреспонденции

КОНСТИТУЦИЯ, САЯСАТ, ҚҰҚЫҚ: КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Қабдулсамих Көшекұлы Айтхожин

Қонаев Университетінің конституциялық, халықаралық құқық және кеден ісі кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының докторы, профессор, РАЕН академигі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: Kabdulsamikh@mail.ru

Айжан Мұратқызы Сәтбаева

Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университетінің «Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының доценті, заң ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: sathaeva@mail.ru

Алида Робертиновна Алимбетова

Алматы гуманитарлық-экономикалық университетінің «Педагогика, бизнес және құқық» институтының «Экономика, қызметтер және құқық» кафедрасының доценті, PhD докторы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: alimbetova_alida@mail.ru

Аннотация. Ұсынылған бапта Конституция реформасы жағдайында қазіргі Қазақстанның даму векторының басты парадигмасы ретінде конституционализмді әдіснамалық түсінудің тұжырымдамасы мен негіздемесі беріледі. Зерттеуде отандық конституционализмнің қазақстандық мемлекеттілікті дамытудың тарихи кезеңдерімен түсіндірілген шындықтармен арақатынасы, конституционализмнің түпнұсқалылығы мен көп мағыналылығы қаралады; құбылыс ретіндегі конституционализм құндылығына жан-жақты, әмбебап және кең жұртышылық мүддесі; конституциялық императивтер және конституционализмді орнату барысындағы құқықтық және моральдық нормалардың корреляциясы.

Конституционализм мен халықтың егемендігі арасындағы байланыс осы бап аясында саяси теорияның, құқықтану мен конституционализмнің сыни бағыты болып табылады. Авторлардың пайымдауынша, демократияның неғұрлым күрделі тұжырымдамасын - халықтың өз қолында және оның үкіметтегі агенттерінің қолында халықтың егеменді билігін ажыратуға қабілетті тұжырымдамасын қабылдау арқылы конституцияны мағыналырақ түсінуге болады. Ол конституцияның негізгі құрылымының негізгі доктринасының негізінде конституционализм мен халықтық егемендік арасындағы өзара байланыс туралы іргелі мәселелер жатыр деп белгілейді. Мақалада құқықтық саясат ұғымына теориялық тәсілдер зерттеледі, құқықтық саясаттың бағыттары және оларды еліміздің конституциясына енгізу қарастырылады, сондай-ақ конституциялық және басқа да аспектілерде жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы құқықтық саясаттың рөлі мен ықпалын негіздеуге әрекет жасалды, Қазақстанның егемендікке ие болуының, жекелеген институттарды қалыптастырудың және одан әрі жетілдірудің тарихи процесі талданады конституцияландырудың тірек конструкциялары. Мәтін елдің тәуелсіз қалыптасу кезеңіндегі революциялық тәжірибесін институционалдандыруға саналы түрде талпыныс болып табылады.

Түйінді сөздер: Конституция, тұжырымдама, құқықтық саясат, мемлекеттілік, саяси институттар, институттандыру, плюрализм, конституцияландыру.

CONSTITUTION, POLITICS, LAW: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF IMPROVING CONSTITUTIONAL REGULATION

Aitkhozhin Kabdulsamikh Koshekovich

Head of the Department of Constitutional, International Law and Customs Affairs, Kunaev University, Doctor of Legal Sciences, Professor, Academician of the Russian Academy of Natural Sciences, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: Kabdulsamikh@mail.ru

Satbayeva Aizhan Muratovna

Associate Professor of the Department of Social and Humanities Sciences, Kenzhegali Sagadiyev University of International Business, Candidate of Law, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: sathaeva@mail.ru

Alimbetova Alida Robertinovna

Associate Professor, Department of Economics, Services and Law, Institute of Pedagogy, Business and Law, Almaty University of Humanities and Economics, Doctor PHD, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: alimbetova_alida@mail.ru

Abstract. *The presented article gives the wording and justification of the methodological understanding of constitutionalism as the main paradigm of the vector of development of modern Kazakhstan in the context of the reform of the Constitution. The study considers the relationship of domestic constitutionalism with the realities dictated by the historical stages of the development of Kazakh statehood, authentication and ambiguity of constitutionalism; partisanship, universality, and a broad public interest in the value of constitutionalism as phenomena; constitutional imperatives and the correlation of legal and moral norms during the establishment of constitutionalism.*

The relationship between constitutionalism and popular sovereignty in the context of this article is the critical focus of political theory, jurisprudence, and constitutionalism. The authors suggests that the constitution can be more meaningfully understood by adopting a more complex concept of democracy—one that is able to distinguish between popular sovereign power in the hands of the people themselves, and in those of their agents in government. It establishes that underlying the bedrock doctrine of the basic structure of the constitution are fundamental questions about the relationship between constitutionalism and popular sovereignty. The article examines theoretical approaches to the concept of legal policy, considers the directions of legal policy and their inclusion in the constitutions of our country, as well as attempts to substantiate the role and influence of legal policy in the field of protecting the rights and freedoms of the individual in constitutional and other aspects, analyzes the historical process of Kazakhstan's acquisition of sovereignty, the formation and further improvement of individual institutions that make up the constructs of constitutionalization. The text is a conscious effort to institutionalize the country's revolutionary experience during its independent formation.

Keywords: *Constitution, concept, legal policy, statehood, political institutions, institutionalization, pluralism, constitutionalization.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_53

Введение

Фундаментальное значение реформы Конституции Республики Казахстан посредством республиканского референдума 5 июня 2022 г. несомненно, в свете приближения отечественного действующего права стандартам, отвечающим требованиям постепенных демократических преобразований, создаю-

щих политическую базу для качественных перемен социально-политического развития нашей страны. Накопление качественных изменений, влекущих постепенное и поэтапное совершенствование правовой системы Республики Казахстан, как известно, отразилось в трех основательных конституционных реформах, прошедших в 1998, 2007 и 2017 гг.

Бесспорно, что в условиях фундаментальных демократических преобразований, начавшихся после внесения дополнений и изменений в Конституцию Республики, со всей очевидностью ощущалась потребность в полнокровной реализации Концепции правовой политики страны, отвечающей новейшим вызовам правового развития государства и общества.

Целью исследования является осуществление анализа тенденций динамичной связи таких концептуальных понятий в юриспруденции как право, Основной закон государства и политика.

Материалы и методы исследования

Методологической основой исследования проблематики соотношения конституции, политики и права являются диалектический, логико-правовой, системно-структурный методы, методы политико-правового анализа, формально-юридического анализа, правового моделирования.

Обсуждение и результаты

Конституция, политико-правовые институты, их теоретико-методологическое обоснование являются постоянным объектом научных исследований [1; 2]. «Феномены конституция, конституционализм... безусловно входят в число важнейших атрибутов любого демократического, прогрессивного государства. Тенденцией современного периода развития конституционализма является двувекторная характеристика: в парадигмах практического и теоретического конституционализма» [3, с.15]. Представляет интерес образное сравнение процедуры изменения конституции с «волшебным зеркалом, способным раскрыть истинное лицо конституции» [4, с.375]. Есть и более креативное отражение конституционной реформы, представляющая изменение и дополнение конституции как конституционную революцию [5, с.258].

В этой связи в Концепции правовой политики определены основные цели и задачи политики государства в правовой сфере общества и общие направления развития отечественного государства и права. «Следует продолжить развивать потенциал, заложенный в положениях важнейшего правового документа – Конституции, поскольку неу-

коснительное соблюдение конституционных прав и гарантий является залогом достижения высоких задач, поставленных перед государством, - отмечается в Концепции правовой политики. - Формула политической системы "Сильный Президент – влиятельный Парламент – подотчетное Правительство" должна обеспечиваться конституционным законодательством и регулированием деятельности всех органов государственной власти»².

Фундаментальная разработка основных направлений развития национального права в Концепции правовой политики, являясь теоретико-методологической базой совершенствования отрасли конституционного права, требует переосмысления многих проблем конституционного права. То есть важнейшей задачей является системная реализация принципов и норм Конституции в деятельности органов государственной власти и институтов гражданского общества, обеспечение верховенства, высшей юридической силы и прямого действия Конституции, реализацию ее высокого потенциала в действующем праве страны.

В свете реализации Концепции правовой политики представляется необходимым уделить внимание теоретическим вопросам соотношения конституционного права и политики. Дело в том, что, несмотря на тесную взаимосвязь и взаимозависимость права и политики, в условиях поэтапных демократических преобразований конституционное право как ведущая отрасль действующего права страны должна всецело иметь приоритет по отношению к политике, которая должна строго основываться на нормах Конституции и действующего права и вследствие этого связанной требованиями легитимности. «Фундаментальной основой национальной правовой системы является конституционное право, - отмечается в этой связи в Концепции правовой политики, - главным источником которого является Конституция Республики Казахстан»³.

Так, в числе политических средств обеспечения приоритета Конституции и законов следует назвать повышение уровня конституционности в системе правового регулирования общественных отношений, а также последовательную реализацию конституционного принципа разделения

² Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года, №674 // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет» [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (дата обращения: 01.10.2023г.)

³ Там же.

единой государственной власти, что предполагает не только самостоятельность, но и сотрудничество и взаимодействие органов государства. Исследуя феномен конституционного принципа разделения государственной власти, американский ученый Филип Сейлс справедливо отмечает, что «основной задачей государства является поддержание легитимности в отношении своих граждан, а задачей институтов, составляющих государство, является поддержание легитимности в глазах друг друга» [6, с.98].

В этой связи нет сомнения в том, что приоритет права над политикой, политической властью в условиях преодоления наследия авторитарного правления Назарбаева должен быть непреложным принципом современной политико-правовой культуры. Вместе с тем, как отмечают российские исследователи, исторический опыт показывает, что акцент на приоритете права и прав человека относительно политики проявляется главным образом в условиях демократических режимов, где правовые нормы базируются на универсальном принципе формального равенства. Таким образом, вопрос о взаимосвязи прав человека и политики сводится к особенностям политического устройства, определяемого тем, признает ли данный режим господство в обществе принципов права и прав человека или нет [7, с.237].

Создание единого правового пространства в Республике Казахстан требует целенаправленной и эффективной государственной политики, а также полноценного формирования и функционирования системы действующего права и ее институтов. Обратно, устойчивое единое правовое пространство является ключевым условием для последовательной реализации конституционной политики и определяет ее эффективность. Таким образом, существуют взаимодополняющие процессы, где право и политика совместно решают общую задачу – строительство демократического государства, основанного на правовых принципах, и социально-ориентированной рыночной экономики. В данном контексте нет оснований для противопоставления политики и права. Опыт суперпрезидентской республики показывает, что как право, так и политика сталкиваются с проблемами, такими как правовой хаос и коррупция, и воздействуют друг на друга.

Дальнейшая реализация положений Концепции правовой политики требует проведения теоретико-методологических

исследований, посвященных анализу общих принципов построения системы действующего права страны, соотношения системы отечественного права и совокупности отраслей права, как единого целого, обладающего общесистемными, интегративными свойствами. Необходимо будет уделить внимание и общетеоретическим вопросам деления системы действующего права на частное и публичное в целях выявления их оптимального соотношения для достижения эффективного правового регулирования общественных отношений. В этой связи целесообразно также рассмотрение практических вопросов возможного подразделения действующего права на публичное и частное, как равных друг другу подсистем отечественной правовой системы.

Развитие идей Концепции правовой политики, посвященных вопросам совершенствования отрасли конституционного законодательства, требует создания теоретической модели развития конституционного права как ведущей отрасли национального права. Концептуальная модель конституционного права позволит выделить основные направления совершенствования подотраслей, институтов и подинститутов отрасли конституционного законодательства, раскрыть связи и взаимозависимости, существующие в этой ведущей отрасли действующего права.

Обычно политика и политические институты оформлены в конституционно-правовых рамках, что означает их возникновение, функционирование и существование в соответствии с принципами и идеями, закрепленными в действующем праве и Конституции [8, с.10]. В соответствии с этим, принцип признания идеологического и политического многообразия закреплен в пункте 1 статьи 5 Конституции Республики Казахстан. Важно отметить, что конструктивная и научно обоснованная политика должна соответствовать конституционным принципам. В противном случае она может быть рассмотрена как антиконституционная, что представляет угрозу для ее легитимности и соответствия интересам народа и общества. Конституционно-правовой подход к политике подчеркивает тесную взаимосвязь между политикой и правом.

Противопоставляя политический и правовой конституционализм, некоторые авторы приходят к следующему выводу. Юридическая конституция рассматривается как корректирующая мера – даже основа – действующей политической конституции [9].

В некоторых исследованиях утверждается, что оппозиция между политическим и правовым конституционализмом может быть связана с расколом в том, что философы назвали «социальным воображаемым»: общим пониманием, лежащим в основе социальной жизни [10]. Поскольку социальные воображаемые понимания по своей природе расплывчаты и нечетко определены, политический и правовой конституционализм следует рассматривать не как конкурирующие теории или эвристические модели, а более абстрактно – как контрастирующие способы представления политического мира.

Политическая функция Конституции Республики Казахстан – это отражение расстановки политических сил в казахстанском обществе, юридическое закрепление баланса их интересов и создание на этой основе прочных гарантий политической стабильности общества. В связи с тем, что в действующей Конституции закреплён принцип политического плюрализма, социально-политическая жизнь казахстанского общества развивается на основе разнообразия политических идеологий и мнений.

Академик Г.С. Сапаргалиев подчеркивал, что реальная политика вырабатывается и осуществляется в процессе борьбы, столкновения различных идей, воззрений [11, с.38]. Это не должно выдвигать идеологию во главу угла. Одним из проявлений активного взаимодействия политики и идеологии может явиться неуправляемое взаимопроникновение идеологии и политики, что само по себе может повлечь совершенно непредвиденные последствия – от либерализма до крайней реакционности. Превалирование идеологии в политике может повлиять на деятельность всего государства, органов государственной власти. В этой связи, Конституция Республики Казахстан признаёт идеологическое и политическое многообразие, однако не допускает слияния общественных и государственных институтов. Это предотвращает возможность и вероятность партийных противостояний.

В литературе обосновано, что правовая политика – суть неотъемлемая часть самого права как объективного явления в общественном порядке [12, с.11].

Политический плюрализм выражается и в формировании реальной многопартийности в Казахстане. Основным законом определяет правовые основы функционирования и развития казахстанской политической системы и ее институтов, а также характер вза-

имоотношений государства и общественных объединений, политических партий, принципы их сотрудничества в решении политически значимых вопросов. Рассматривая политическое многообразие сквозь призму системы «сдержек и противовесов», считаем нужным отметить, что юридическая возможность существования политических партий и движений предполагает их разумное сосуществование и взаимодействие во власти. Такая модель взаимодействия государства и гражданского общества позволяет законодательной и исполнительной власти более взвешенно подходить к принятию социально значимых решений и видеть их последствия. Это приводит к продуманному подходу к поддержанию баланса различных интересов [13, с.895].

В условиях политического и идеологического многообразия интеграция различных социальных сил общества обеспечивается посредством проведения единой конституционно-правовой политики государства. В этой связи развитие многопартийной системы, сети НПО, расширение и углубление позиций движения правового полицентризма, ориентация казахстанского общества на толерантность сознания и профилактику экстремизма требует активного внедрения ценностей конституционализма в практику общественной и государственной жизни.

Конституционно - правовая политика представляет собой симбиоз государственно-правовых отношений и собственно отношений, складывающихся в гражданском обществе. В данном случае применение термина «конституционно-правовая политика» предполагает чисто политический контекст, что само по себе объясняется взаимодополняемостью и взаимным проникновением, несмотря на традиционное разделение этих сфер. Отношения, не лежащие в плоскости политики, касающиеся межличностных аспектов, не регулируются правом ни прямо, ни косвенно, задают ту индивидуальность, которая присуща свободной и самореализующейся вне политики личности. Это отношения, складывающиеся минуя правовое оформление и политическое влияние, руководствующиеся культурно-историческими традициями, укладом жизни. Современное гражданское общество – это выстроенные сугубо в личностных, нравственных, культурных и религиозных рамках общественные отношения.

Как справедливо отмечает Карла Юматл, философский плюрализм всегда влечет за

собой признание эмпирического разнообразия в сердце культурного и политического плюрализма. Культурный и политический плюрализм, в свою очередь, может или не может перерасти в философский тезис [14].

В этом контексте важно подчеркнуть необходимость постоянного обогащения политической сферы разнообразными источниками, которые имеют свое происхождение в различных неполитических сферах личной жизни, таких как культура, религия и этнические отношения. Однако ключевым аспектом во взаимодействии собственно политических и неполитических отношений состоит в наличии соответствующих органов и специальных сбалансированных и удовлетворяющих большинство граждан мер по созданию условий для динамичного функционирования правового механизма общества, включая и Основной закон государства. В этой связи Н. Барбер в своем исследовании «Принципы конституционализма» говорит, что это необходимо для повышения благосостояния граждан. У государства есть обязанности, которые не основаны на благополучии его граждан, и оно может на законных основаниях преследовать благие общественные цели, которые не способствуют благополучию его граждан. Государство существует для своих граждан, не в первую очередь в том смысле, что оно создано для того, чтобы улучшить их благосостояние, а в том смысле, что это способ для граждан (а не для посторонних) действовать как организованное сообщество [15].

Непосредственного проникновения конституционно-правовой политики в сферу гражданского общества, как уже было отмечено, не происходит. Однако сильное и эффективное гражданское общество строится на предпосылках, которые формируются в ходе реализации разумной конституционно - правовой политики. Влияние конституционно-правовой политики прослеживается и в фигуре личности в обществе, ее поведенческих паттернах и характере ее взаимоотношений с государственным аппаратом. Именно личность, как единица измерения, как аргумент качества, как критерий баланса во взаимоотношениях общества и государства, - основной постулат решения вопроса установления и соблюдения границ между государством и гражданским обществом.

Достижения демократического общества, его правовая и социальная свобода и нравственность прямо зависят от личности. Справедливо в этой связи ожидание

обратной связи и влияния. Одна из главных сторон сущности современной конституционно-правовой политики – способность личности влиять на конституционно-правовую политику. Это качественно отличает ее от иных видов правовой политики. Регулирующее и координирующее начало всей правовой политики в государстве есть существо ее целостности и реализуемости.

Соответственно конституционализм часто ассоциируется с необходимостью принятия законов, ограничивающих сферу действия государства, рассматриваемые фокусно, как институт, представляющий угрозу свободе личности. Эта точка зрения позволяет рассматривать конституционное право как инструмент господства государственной власти [16, с.115].

Стратегические и тактические основания конституционно-правовой политики заложены в содержательном контексте самого основного закона государства и общества. Концептуальное обоснование целевых критериев обусловлено наличием нормативно-организационных параметров, коими в Конституции являются конституционные нормы, принципы и положения. Так, наделенная общерамочным характером главенствующая роль основного закона в системе национального законодательства определяет стратегическую направленность конституционно-правовой политики.

Конституционно-правовое конструирование новой реальности всегда связано с уровнем правовой культуры общества. Как правило, парадигма конституционной правовой политики зеркально отражает актуальный уровень правовой культуры, синтезирующей достигнутый обществом (и образующим его кругом индивидуумов) консенсус правового сознания на его высшей точке - правовой идеологии. В данном контексте уместно обоснование соотношения таких категорий как правовая идеология, цивилизованная демократия и конституционная правовая политика. Не будучи совпадающими в содержательном аспекте, эти категории, тем не менее, находятся в сопредельных, пересекающихся плоскостях, и ощущают мощное взаимное влияние и воздействие. При взаимной адаптации уровня правовой культуры, демократизации и конституционно-правовой политики учитывается сложность механизмов правового регулирования общественных отношений, опосредующих участие государства, общества и личности. Следует иметь ввиду значимость корреля-

ционной зависимости сущности конституционно-правовой политики и правовой идеологии как показателя оценки общечеловеческих ценностей и приоритетов. Только в таком случае конституционно-правовая политика должна воспринимать правовую идеологию в качестве верного ориентира и суммы необходимых критериев. По сути, соотношение политики и права должно привести к главному результату – использованию Конституции и всего действующего законодательства для сохранения государства правовым, а статуса личности – защищенным. При этом недопустимо упрощение понимания конституционно-правовой политики как облеченного в юридическую форму политического решения. В соотношении политики и права доминантной выступает роль права.

Заключение

Конституционно-правовая политика как моделируемый итог реализации правовой политики в целом представляет собой некий стратегический документ государства, в котором юридически четко регламентированы утверждение и защита конституционного строя. Такой документ основывается на таких факторах как конструктивность конституционного законодательства, синтез позитивного и естественного права, легитимность публичной власти, эффективность взаимодействия всех акторов политического участия. «Закон един для всех – как для людей, облеченных властью, так и для общественников, - отмечается в этой связи Главой государства К.К. Токаевым. - Политические преобразования показали готовность граждан принимать решения на всех уровнях – от местного самоуправления до общенациональных вопросов. Политическая трансформация нацелена на формирование честных и справедливых «правил игры», искоренение фаворитизма и монополий во всех сферах жизни» [17].

Таким образом, целеполагание при определении контуров и сущности конституционно-правовой политики структурируется на базе основных его элементов – потребности, мотивах, осознанности, результативности. Наше исследование позволяет сделать вывод о выражении сущности и значения конституционно-правовой политики через систему конституционных принципов, как фундаментальных и руководящих идей и положений, закрепленных в Основном законе государства. Все это говорит о неразрывной связи конституционно-правовой политики прежде всего с самой Конституцией.

Конституция и политика призваны находиться в неразрывном органическом единстве: политика не может противоречить Основному закону, вступать с ней в конфликт, иначе она становится ущербной, негативно сказывается на положении в стране.

Политическая функция Конституции, таким образом, выражается в том, что она организует политико-правовой процесс в обществе и направляет активное поведение субъектов политики в необходимое конституционно-правовое русло, выступает основой их легитимного, правомерного поведения. В этой связи процесс политической модернизации казахстанского общества должен осуществляться строго в конституционно-правовых рамках с максимальным и разумным использованием потенциала Конституции Республики Казахстан.

Учитывая, что Конституция, как Основной юридический закон, представляет собой феномен постоянного утверждения права, при рассмотрении вопросов совершенствования конституционного законодательства важно правильно расставить акценты: абсолютно все стадии такой конституционализации должны рассматриваться через призму конституционного статуса личности, его прав и свобод как высших ценностей государства.

С учетом положений Концепции правовой политики, особое внимание в теоретических разработках целесообразно также уделить вопросам обеспечения стабильности Конституции, последовательной реализации ее демократического потенциала, наиболее эффективных путей и способов конституционного правоприменения. Ведь Конституция – Основной юридический закон, принципами, идеями и нормами которого обязаны руководствоваться органы государства, их должностные лица, организации, общественные объединения и граждане.

В этой связи актуальными остаются вопросы реализации принципа прямого действия Конституции в правоприменительной практике. В контексте вышесказанного требуется разработка теоретической модели прямого действия Конституции, которая могла бы стать составной частью реализации Основного закона и охватывала весь механизм ее действия. При этом реализация мер по дальнейшему совершенствованию конституционного законодательства, предлагаемых Концепцией правовой политики, должна быть обеспечена комплексом законодательных, организационных, материальных и иных мер.

Позитивный опыт реализации государственных программных документов в области правового развития страны на долгосрочную перспективу в целом показывает, что научные основы правового развития Республики Казахстан представляют собой неотъемлемый фундамент развития национального законодательства Республики

Казахстан. Без своевременного и адекватного требованиям времени решения фундаментальных практических и теоретических вопросов совершенствования правовой политики государства невозможно обеспечить стабильность и динамизм как Конституции, так и всего действующего права страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Thornhill C.J. *A Sociology of Constitutions: Constitutions and State Legitimacy in Historical Sociological Perspective*. New York: Cambridge University Press, 2011. - 466 p.
2. Сравнительное конституционное право. Учебное пособие // Отв. ред. В. Е. Чиркин. М.: Международные отношения, 2002. - С. 95-104.
3. Beibitov M.S., Taitorina B.A., Baisalova G.T., Azretbergenova I.Zh. *Legal field of the institution of constitutional review: past and present* // Вестник КазГУ имени Е.А.Букетова. Серия Право. - 2020. - №2 (98). - С.13-23.
4. Contiades X, Fotiadou A. *The Emergence of Comparative Constitutional Amendment as a New Discipline: Towards a Paradigm Shift* // *The Foundations and Traditions of Constitutional Amendment* / Ed. by R. Albert, X. Contiades, A. Fotiadou. Oxford & Portland: Hart Publishing, 2017. - P.372-387.
5. Jacobsohn G., Roznai Y. *Constitutional Revolution*. New Haven; London: Yale University Press, 2020. - 384 p.
6. Sales P. (2021) *The Separation of Powers in The Principles of Constitutionalism*. *The American Journal of Jurisprudence*, Volume 66, Issue 1, June 2021, Pages 97–113, <https://doi.org/10.1093/ajj/auab008>. Published: 26 May 2021. - URL: <https://academic.oup.com/ajj/article-abstract/66/1/97/6285546?redirectedFrom=fulltext>. (дата обращения: 04.10.2023г.)
7. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. чл.-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашева. - М.: Издательство НОРМА, 2002. - 573 с.
8. Айтхожин К.К. Конституция, право, правовая политика // Вестник Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева. - 2017. - №4 (63). - С.3-13.
9. Richard Bellamy. *Political and legal constitutionalism compared*. - URL: <https://www.britannica.com/topic/constitutionalism/Political-and-legal-constitutionalism-compared> (дата обращения: 05.10.2023г.)
10. *Political Constitutionalism and Legal Constitutionalism—an Imaginary Opposition?* Alexander Latham-Gambi. *Oxford Journal of Legal Studies*, Volume 40, Issue 4, Winter 2020, Pages 737–763, <https://doi.org/10.1093/ojls/gqaa046>, Published: 25 October 2020. - URL: <https://academic.oup.com/ojls/article-abstract/40/4/737/5939843?redirectedFrom=fulltext>. (дата обращения: 10.10.2023г.)
11. Конституция Республики Казахстан. Научно-правовой комментарий / Под ред. Г.С. Сапаргалиева. Изд. 2-е, испр. и доп. - Алматы: Жеті жарғы. 2004. - 584 с.
12. Стаханова Е.Ю. Теоретико-методологические основы исследования правовой политики в сфере защиты прав и свобод личности // Основы экономики, управления и права. - 2020. - №1(20). С.11-15. - DOI: 10.51608/23058641_2020_1_11
13. Andreev, S. D., Bitsieva, E. V., Lepeshkina, O. V., Polonsky, D. M., & Savchenko, M. S. (2021). *Political pluralism as a factor in the development of modern society and state*. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 890-898. <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS3.1686> - URL: <https://lingcure.org/index.php/journal/article/view/1686> (дата обращения: 10.10.2023г.)
14. Yumatle, C. (2014). *Pluralism*. In *The Encyclopedia of Political Thought*, M.T. Gibbons (Ed.). <https://doi.org/10.1002/9781118474396.wbept0771> - URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118474396.wbept0771> (дата обращения: 11.10.2023г.)
15. Barber N.W. *The Principles of Constitutionalism*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2018/- URL: <https://academic.oup.com/book/9458/chapter-abstract/156403564?redirectedFrom=fulltext>
16. Maris Kopcke. *Law and the Limits of Sovereign Power*. *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 66, No. 1 (2021), pp. 115–128 doi:10.1093/ajj/auab006 Advance Access Published 6 August 2021.

17. Послание Главы государства К.К. Токаева народу Казахстана: «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» // Президент Республики Казахстан. Официальный сайт [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://akorda.kz/>. (дата обращения: 13.10.2023г.)

REFERENCES

1. Thornhill C.J. *A Sociology of Constitutions: Constitutions and State Legitimacy in Historical Sociological Perspective*. New York: Cambridge University Press, 2011. - 466 p.
2. *Sravnitel'noye konstitutsionnoye pravo. Uchebnoye posobiye* // Otv. red. V. Ye. Chirkin. M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 2002. - S. 95-104.
3. Beibitov M.S., Taitorina B.A., Baisalova G.T., Azretbergenova I.Zh. Legal field of the institution of constitutional review: past and present // *Vestnik KarGU imeni Ye.A.Buketova. Seriya Pravo*. - 2020. - №2 (98). - S.13-23.
4. Contiades X, Fotiadou A. *The Emergence of Comparative Constitutional Amendment as a New Discipline: Towards a Paradigm Shift* // *The Foundations and Traditions of Constitutional Amendment* / Ed. by R. Albert, X. Contiades, A. Fotiadou. Oxford & Portland: Hart Publishing, 2017. - P.372-387.
5. Jacobsohn G., Roznai Y. *Constitutional Revolution*. New Haven; London: Yale University Press, 2020. - 384 p.
6. Sales P. (2021) *The Separation of Powers in The Principles of Constitutionalism*. *The American Journal of Jurisprudence*, Volume 66, Issue 1, June 2021, Pages 97-113, <https://doi.org/10.1093/ajj/auab008>. Published: 26 May 2021. - URL: <https://academic.oup.com/ajj/article-abstract/66/1/97/6285546?redirectedFrom=fulltext>. (data obrashcheniya: 04.10.2023)
7. *Prava cheloveka: Uchebnik dlya vuzov* / Otv. red. chl.-korr. RAN, d.yu.n. Ye.A. Lukasheva. - M.: Izdatel'stvo NORMA, 2002. - 573 s.
8. Aytkhozhin K.K. *Konstitutsiya, pravo, pravovaya politika* // *Vestnik Yevraziyskoy yuridicheskoy akademii imeni D.A. Kunayeva*. - 2017. - №4 (63). - S.3-13.
9. Richard Bellamy. *Political and legal constitutionalism compared*. - URL: <https://www.britannica.com/topic/constitutionalism/Political-and-legal-constitutionalism-compared> (data obrashcheniya: 05.10.2023)
10. *Political Constitutionalism and Legal Constitutionalism—an Imaginary Opposition?* Alexander Latham-Gambi. *Oxford Journal of Legal Studies*, Volume 40, Issue 4, Winter 2020, Pages 737-763, <https://doi.org/10.1093/ojls/gqaa046>, Published: 25 October 2020. - URL: <https://academic.oup.com/ojls/article-abstract/40/4/737/5939843?redirectedFrom=fulltext>. (data obrashcheniya: 10.10.2023)
11. *Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan. Nauchno-pravovoy kommentariy* / Pod red. G.S. Sapargaliyeva. Izd. 2-ye, ispr. i dop. - Almaty: Zhetii zhargy. 2004. - 584 s.
12. Stakhanova Ye.YU. *Teoretiko-metodologicheskiye osnovy issledovaniya pravovoy politiki v sfere zashchity prav i svobod lichnosti* // *Osnovy ekonomiki, upravleniya i prava*. - 2020. - №1(20). S.11-15. - DOI: 10.51608/23058641_2020_1_11
13. Andreev, S. D., Bitsieva, E. V., Lepeshkina, O. V., Polonsky, D. M., & Savchenko, M. S. (2021). *Political pluralism as a factor in the development of modern society and state*. *Linguistics and Culture Review*, 5(S3), 890-898. <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS3.1686> - URL: <https://lingcure.org/index.php/journal/article/view/1686> (data obrashcheniya: 10.10.2023)
14. Yumatle, C. (2014). *Pluralism*. In *The Encyclopedia of Political Thought*, M.T. Gibbons (Ed.). <https://doi.org/10.1002/9781118474396.wbept0771> - URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118474396.wbept0771> (data obrashcheniya: 11.10.2023)
15. Barber N.W. *The Principles of Constitutionalism*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2018. - URL: <https://academic.oup.com/book/9458/chapter-abstract/156403564?redirectedFrom=fulltext> (data obrashcheniya: 12.10.2023)
16. Maris Kopcke. *Law and the Limits of Sovereign Power*. *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 66, No. 1 (2021), pp. 115-128 doi:10.1093/ajj/auab006 Advance Access Published 6 August 2021. (data obrashcheniya: 13.10.2023)
17. *Poslaniye Glavy gosudarstva K.K. Tokayeva narodu Kazakhstan: «Novyy Kazakhstan: put' obnoveniya i modernizatsii»* // Prezident Respubliki Kazakhstan. Ofitsial'nyy sayt [elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: <http://akorda.kz/>. (data obrashcheniya: 13.10.2023)

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ

Жанузакова Лейла Тельмановна¹

Главный научный сотрудник отдела конституционного, административного законодательства и государственного управления Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, заместитель директора НИИ права университета «Туран», доктор юридических наук, профессор, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: zhanleila@mail.ru

Амиров Нурлан Кузембаевич

Ассистент-профессор Школы права и государственного управления Университета Нархоз, кандидат юридических наук, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: nurlan.amirov@narhoz.kz

Ильясова Бактыгүл Қуанышқызы

Проректор по учебно-методической работе и академической мобильности Университета имени Д.А. Кунаева, кандидат юридических наук, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: baxonyu_2775@mail.ru

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические и практические вопросы административно-правового регулирования статуса политических партий в Республике Казахстан на современном этапе. Отмечается, что нормы Конституции, закрепившие общие принципы взаимоотношений государства и общественных институтов и право граждан на свободу объединений, участие в политической жизни и управлении делами государства, выступают ориентиром для регламентации статуса политических партий в текущем законодательстве страны. На основе критического осмысления Закона РК «О политических партиях» и других законов, регламентирующих деятельность партий и их взаимоотношения с государственными органами, а также практики их применения выявлены противоречивость их отдельных положений с точки зрения соответствия Конституции и нормам международного права и иные недостатки. Авторами изучен опыт правового регулирования функционирования политических партий в развитых демократических государствах и путем сравнительного анализа с законодательством Казахстана выявлены его основные положительные стороны. В статье сформулированы рекомендации по совершенствованию национального Закона Республики «О политических партиях». Так, внесены предложения по увеличению финансирования партий, не получивших депутатские мандаты на выборах в Мажилис Парламента и в маслихаты, по переходу от разрешительной системы государственной регистрации партий к учетно-уведомительной системе и др. Основным выводом исследования является необходимость коренной либерализации административно-правового регулирования порядка образования, функционирования и деятельности политических партий в целях формирования демократической, плюралистической, конкурентной политической системы, обеспечения конституционной свободы граждан на объединения, в том числе в политические партии.

Ключевые слова: административно-правовой статус; государственная регистрация; политическая партия; свобода объединений; бюджетное финансирование.

¹ Автор для корреспонденции

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЯСИ ПАРТИЯЛАРДЫҢ ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ: ЖАҒДАЙЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Лейла Тельманқызы Жанұзақова

Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институты, конституциялық, әкімшілік заңнама және мемлекеттік басқару бөлімінің бас ғылыми қызметкері, «Тұран» университетінің құқық ҒЗИ директорының орынбасары, заң ғылымдарының докторы, профессор, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanleila@mail.ru

Нұрлан Күзембайұлы Әміров

Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің ассистенті Нархоз университеті, заң ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: nurlan.amirov@narhoz.kz

Бақтыгүл Қуанышқызы Ильясова

Д.А.Қонаев атындағы университетінің оқу-әдістемелік жұмысы және академиялық ұтқырлық жөніндегі проректоры, заң ғылымдарының кандидаты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: baxonyu_2775@mail.ru

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасындағы қазіргі кезеңдегі саяси партиялардың мәртебесін әкімшілік-құқықтық реттеудің теориялық және практикалық мәселелері қарастырылған. Мемлекет пен қоғамдық институттар арасындағы қарым-қатынастардың жалпы қағидаттарын және азаматтардың бірігу бостандығына, саяси өмірге және мемлекет істерін басқаруға қатысу құқығын бекіткен Конституция нормалары елдің ағымдағы заңнамасындағы саяси партиялардың мәртебесін регламенттеу үшін бағыт бағдар беретіндігі атап өтілді. "Саяси партиялар туралы" ҚР Заңын және партиялардың қызметін және олардың мемлекеттік органдармен өзара қарым-қатынасын реттейтін басқа да заңдарды сыни тұрғыдан түсіну, сондай-ақ оларды қолдану практикасы негізінде Конституцияға және халықаралық құқық нормаларына сәйкестігі тұрғысынан олардың жекелеген ережелерінің сәйкессіздігі және өзге де кемшіліктер анықталды. Авторлар дамыған демократиялық мемлекеттерде саяси партиялардың жұмыс істеуін құқықтық реттеу тәжірибесін зерделеді және Қазақстан заңнамасымен салыстырмалы талдау жүргізіп, оның негізгі артықшылықтарын анықтады. Мақалада "Саяси партиялар туралы" ҚР-ның ұлттық заңын жетілдіру бойынша ұсыныстар тұжырымдалған. Мәселен, Парламент Мәжілісі мен мәслихаттарға сайлауда депутаттық мандат алмаған партияларды қаржыландыруды ұлғайту, партияларды мемлекеттік тіркеудің рұқсат беру жүйесінен есепке алу-хабарлама жүйесіне көшу және т. б. бойынша ұсыныстар енгізілді. Зерттеудің негізгі қорытындысы демократиялық, плюралистік, бәсекелестік саяси жүйені қалыптастыру, азаматтардың бірлестіктерге, оның ішінде саяси партияларға Конституциялық бостандығын қамтамасыз ету мақсатында саяси партиялардың құрылу тәртібін, жұмыс істеуі мен қызметін әкімшілік-құқықтық реттеу түбегейлі қажет болып табылады.

Түйінді сөздер: әкімшілік-құқықтық мәртебе; мемлекеттік тіркеу; саяси партия; бірлестіктер бостандығы; бюджеттік қаржыландыру.

ADMINISTRATIVE-LEGAL STATUS OF POLITICAL PARTIES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: STATE AND ISSUES

Zhanuzakova Leila Telmanovna

Chief researcher of the Department of constitutional, administrative legislation and public administration of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Deputy Director of the Research Institute of Law of the «Turan» University, Doctor of Law, Professor, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhanleila@mail.ru

Amirov Nurlan Kuzembaevich

Assistant Professor at the School of Law and Public Administration of the Narxoz University, Candidate of Law, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurlan.amirov@narhoz.kz

Ilyassova Baktygul Kuanyshkyzy

Vice-rector for educational and methodological work and academic mobility of D.A. Kunaev University, Candidate of Legal Sciences, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: baxonya_2775@mail.ru

Abstract. This article explores theoretical and practical aspects of administrative-legal regulation of the status of political parties in the Republic of Kazakhstan in the contemporary era. It notes that the norms of the Constitution, which establish general principles of relations between the state and societal institutions and citizens' right to freedom of association, participation in political life, and governance, serve as a guideline for regulating the status of political parties in the current legislation of the country. Based on a critical analysis of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Political Parties" and other laws regulating the activities of parties and their relationships with state bodies, as well as the practice of their implementation, inconsistencies of certain provisions are identified in terms of compliance with the Constitution and norms of international law, along with other shortcomings. The authors examine the experience of legal regulation of the functioning of political parties in developed democratic states and through a comparative analysis with Kazakhstan's legislation, identify its main positive aspects. The article formulates recommendations for improving the national Law of the Republic "On Political Parties." Suggestions include increasing funding for parties that have not received parliamentary mandates in Majilis Parliament elections and maslikhats, transitioning from a permission-based system of state party registration to a notification-based system, and others. The main conclusion of the study is the necessity for a fundamental liberalization of administrative-legal regulation of the formation, functioning, and activities of political parties to shape a democratic, pluralistic, competitive political system, ensuring constitutional freedom of citizens' associations, including political parties.

Keywords: administrative-legal status; state registration; political party; freedom of association; budget financing.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_63

Введение

Представленное исследование посвящено актуальной научной проблеме, обусловленной ролью политических партий в жизни общества, как связующего звена между гражданами и государством с целью консолидации гражданского общества, влияния на политику государства и контроля его деятельности, а также как элемента «механизма воспроизводства политической власти» [1, с.34].

Статус политических партий регулируется нормами конституционного, административного, гражданского и иных отраслей права. Конституционный статус определяется общими принципами взаимоотношений государственных и общественных институтов, правом граждан на участие в политической жизни и управлении делами государства. Нормы Конституции являются ориентиром для регулирования деятельности партий в текущем законодательстве.

Административно-правовой статус поли-

тических партий – это их положение в сфере государственного управления [2, с.57], определяющее их роль в отношении доступа граждан к государственным органам [3, с.39].

Отношения, регулируемые нормами административного права, связаны с порядком формирования, приостановления и ликвидации политических партий, их государственной регистрацией, финансированием их деятельности, правами и обязанностями, административной ответственностью за правонарушения.

Изучение законодательства и практики его применения свидетельствует о чрезмерной опеке государства над политическими институтами, стремлении полностью контролировать их деятельность, что противоречит идеалам демократии. В авторитарных государствах обычно существует обязательная регистрация, партий, законы о них устанавливают требования по численности

членов партий, порядка их формирования, внутренней структуры и пр. В странах развитой демократии правовое регулирование ограничивается в основном конституционными нормами о свободе объединений и участии партий в формировании органов власти. Специальные законы о политических партиях или других ассоциациях отсутствуют, либо если и приняты, то не устанавливают жестких рамок относительно численности членов, внутренней структуры и порядка их деятельности.

Цель данной статьи – проанализировать нормы законодательства, регламентирующие административно-правовой статус политических партий Казахстана и практику их применения, изучить зарубежный опыт правового регулирования партийного строительства и на этой основе сформулировать рекомендации по совершенствованию законодательства о партиях.

Материалы и методы

При написании статьи авторы опирались на научные работы ученых в области конституционного и административного права, политологии Казахстана [4-7] и других стран [1-3; 8-15].

Нормативную основу работы составили нормы Конституции Республики Казахстан и текущего законодательства, законов о политических партиях других государств. Конституция РК, признав идеологическое и политическое многообразие (ст.5), возможность функционирования различных политических партий и иных институтов общества, установила основные принципы взаимоотношений между ними и государством: недопустимость создания структурных подразделений партий в государственных органах; юридическое равенство всех общественных объединений; разделение их деятельности с государством, запрет на незаконное вмешательство их в дела друг друга и др.

Ст.23 закрепляет право граждан РК на свободу объединений, запрещает участие в деятельности партий и их поддержку отдельным категориям госслужащих. Аналогичный запрет установлен для Президента (ст.43)².

Данные конституционные положения нашли конкретизацию и развитие в Законе РК «О политических партиях» от 15 июля

2002 г. Он закрепил порядок создания партии, ее права и обязанности, условия и процедуру государственной регистрации, основания и порядок приостановления, реорганизации и ликвидации партии, вопросы собственности и финансирования партии и др.

В процессе исследования использовались традиционные методы юридической науки: формально-юридический, структурно-функциональный, сравнительно-правовой, историко-правовой, правовое моделирование и др.

Обсуждение

Политическая партия – добровольное объединение граждан, выражающее их политическую волю для представления их интересов в государственных органах и участия в их формировании³.

Ст.6 Закона «О политических партиях» регулирует порядок их создания. Образуется инициативная группа граждан в количестве не менее 700 человек, представляющих две трети областей Казахстана (17) и 3 городов-мегаполисов: Астаны (столицы), Алматы и Шымкента (городов республиканского значения), т.е. не менее 13 жителей этих регионов. Инициативная группа должна созвать учредительный съезд, в работе которого ее члены должны участвовать лично. Образуется оргкомитет в составе не менее 10 человек, который вносит в регистрирующий орган (Министерство юстиции) уведомление о намерении создания партии с указанием нужной информации (списка группы, протокола собрания оргкомитета и др.). После получения подтверждения в течение 3 месяцев проводится учредительный съезд, на котором создается партия, избираются ее органы, принимаются устав и программа.

Указанные процедуры вызывают ряд вопросов.

Во-первых, это чрезмерно жесткие требования по количеству членов инициативной группы. Хотя после поправок в Закон оно сократилось с 1000 до 700 человек, это слишком много. К тому же, они должны представлять 13 регионов. Для проведения съезда эти люди должны собраться в одном городе. С учетом расходов на проезд и проживание в дни съезда, при отсутствии финансовой поддержки, проведение съезда может стать проблематичным.

² Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> - Дата обращения: 26.02.2024

³ Закон РК от 15 июля 2002 г. «О политических партиях» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000344> - Дата обращения: 27.02.2024

Во-вторых, закон обходит стороной вопрос о допустимости проведения учредительного съезда в онлайн-формате, хотя прямой запрет и отсутствует. Но с учетом правоприменительной практики государственных органов вряд ли их трактовка данного вопроса будет в пользу выбора формы проведения съезда.

До проведения съезда кто-то из участников будущего съезда может заболеть, уехать в другую страну или область, у кого-то возникнут семейные обстоятельства, не позволяющие принять участие в его работе.

Вероятным становится и применение административного ресурса при попытке проведения съезда путем задержания его участников, возбуждения в отношении них административных и уголовных дел по незаконным основаниям и т.д. Такая правоприменительная практика для Казахстана не редкость.

Этот вопрос нужно решать законодательно путем прямого закрепления возможности проведения съезда онлайн и существенного сокращения минимальной численности членов инициативной группы.

Вызывает сомнение необходимость наличия членов партии в двух третях регионов. Территориальный принцип не должен распространяться на первый этап создания партии. Это дополнительное ограничение, затрудняющее конституционное право граждан на свободу объединений. Ст.39 Конституции РК ограничение конституционных прав допускает лишь по необходимости для «защиты конституционного строя, охраны общественного порядка, прав и свобод человека, здоровья и нравственности населения»⁴. Количественное представительство от регионов не препятствует этим целям.

Неоправданное применение императивных норм ведет к государственной политической монополии, идеологическому монизму, тоталитаризму [8, с.23].

Полагаем, что данное ограничение должно быть исключено. Следует исходить из правового режима, который применяется в правовом государстве в отношении граждан:

разрешено все, что не запрещено законом.

Свобода объединений охраняется нормами международного права. В числе руководящих принципов правового регулирования политических партий, принятых Венецианской комиссией, названа презумпция в пользу их создания и защиты от роспуска. Право на свободу объединения, по возможности, должно быть свободным от регулирования. Любая деятельность по образованию партии или вступления в ее ряды должна рассматриваться как разрешенная⁵.

Лидеры гражданского общества, попытавшиеся в 2022-2023 годах создать политические партии, столкнулись еще на стадии подачи уведомления в регистрирующий орган о намерении создания партии с необоснованным отказом в выдаче подтверждения, например, из-за недостоверности подписей. Закон не предусматривает на этой стадии проверки достоверности подписей членов инициативной группы, пока только намерение. Задача регистрирующего органа – принять документы, убедиться в предоставлении необходимых сведений и выдать подтверждение. Орган юстиции даже не дает возможности созыва учредительного съезда. Уместно поставить вопрос: а нужно ли такое предварительное оповещение? Логичнее сначала проводить съезд, а потом уже осуществлять регистрацию партии. Эти вопросы нужно решать.

Для примера в Кыргызстане инициаторами создания партии могут быть всего 10 человек, которые и созывают учредительный съезд⁶. Предварительного уведомления госорганов о намерении создать партию не требуется. Не требуется предварительного оповещения госорганов о создании партии в Литве, но установлено минимальное число ее учредителей – 2000 человек, созывающих учредительное собрание⁷. Такой нормы нет даже в белорусском законе, хотя по многим параметрам он напоминает казахстанский закон⁸.

Особое значение в приобретении партией своего законного статуса играет процедура ее

⁴ Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> - Дата обращения: 27.02.2024

⁵ Руководящие принципы правового регулирования деятельности политических партий. Приняты Венецианской комиссией Совета Европы 15-16 октября 2010 г. – БДИПЧ ОБСЕ, Варшава, 2011. - С.37-38 (127 с.)

⁶ Закон Кыргызской Республики от 12 июня 1999 г. «О политических партиях» //Централизованный банк данных правовой информации Кыргызской Республики //<https://cbd.minjust.gov.kg/215/edition/898936/ru> TAD - Дата обращения: 04.03..2024

⁷ Закон Литовской Республики от 25 сентября 1990 г. «О политических партиях» (в ред. от 01-01-2015) //<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=gvy9zhz6&documentId=93c154702c7711e6a222b0cd86c2adfc&category=TAD> - Дата обращения: 04.03.2024

⁸ Закон Республики Беларусь от 5 октября 1994 г. «О политических партиях» //<https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=v19403266> - Дата обращения: 04.03.2024

государственной регистрации, которой посвящена ст.10 Закона. Она осуществляется Министерством юстиции в следующем порядке.

По сравнению с предыдущими версиями Закона снижены требования по численности членов партии. С первоначальных 50 тыс. она снизилась до 5 тыс. Структурные подразделения должны быть во всех 20 регионах, в каждом из которых должно быть не менее 200 членов.

В большинстве демократических государств создание территориальных филиалов является правом партии, но не обязанностью.

Минимальное количество членов партии как условие регистрации завышено. Во многих странах оно не установлено, а если и есть, то значительно меньше и более характерны для авторитарных государств. Например, в России с населением в 7 раз больше населения Казахстана, требуемое минимальное число членов партии составляет всего 500 человек.

Поэтому надо радикально снижать минимальную численность партии, а в перспективе вообще не устанавливать ее. Сама партия своими программами и делами должна доказывать свою эффективность и привлекательность, тем самым увеличивать число своих потенциальных членов.

Не должно быть условием регистрации и количество членов партии в каждом из регионов. Если партия заинтересована иметь своих сторонников во всех областях и городах-мегаполисах, то она будет это делать, иначе не сможет бороться за голоса избирателей на выборах, в т.ч. в местные органы власти.

Срок регистрации установлен Законом «О государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств» и составляет не более одного месяца со дня подачи заявления с документами⁹.

Этот же срок предусмотрен и для учетной регистрации филиалов партии, которую она должна осуществить в течение 12 месяцев со дня основной регистрации. Невыполнение этого условия - основание для отмены регистрации партии. У государства появляется еще один «кнут» в отношении уже зарегистрированной партии, который он может применить для отмены своего же решения и фактически лишения конституционного

права граждан на свободу объединений. Это противоречит нормам Конституции и несовместимо с принципом приоритета прав человека над интересами государства.

В демократических странах развитой демократии государственная регистрация политических партий и других общественных объединений не предусмотрена (США, Великобритания) либо носит уведомительный характер. Во Франции деятельность партий осуществляется на основе Закона «Об ассоциациях» и не требует специального разрешения. Для получения статуса юридического лица партия подлежит регистрации Министерством внутренних дел [10, с.25; 12, с.167]. В Испании государственная регистрация нужна для выявления дефектов в учредительных документах или незаконности целей партии. Гарантеей защиты свободы объединений является право Конституционного суда дать оценку отсутствию нарушений Конституции в действиях госорганов по приостановлению регистрации партии [11, с.96].

Трудно согласиться с мыслью о том, что регистрация общественных объединений - демократичная процедура [5, с.32]. В авторитарных странах она выступает как средство контроля над политической оппозицией.

В Казахстане государственная регистрация партий носит разрешительный характер, где конституционная свобода граждан зависит от усмотрения органа исполнительной власти и от их политической лояльности. Главный смысл разрешительной системы заключается в создании условий, не допускающих их участия в выборах Президента, депутатов Мажилиса и маслихатов.

Ст.39 Конституции РК запрещает любое ограничение прав и свобод по политическим мотивам¹⁰. Если наша Республика признает верховенство прав человека, то последовательным шагом будет отказ от разрешительной системы регистрации политических партий и переход к учетно-уведомительной системе.

Создание экстремистских партий невозможно из-за наличия в законах норм, запрещающих распространение идеологии и действий, посягающих на конституционный строй, общественную безопасность, права граждан. Кроме того, у государства есть и другие рычаги контроля за деятельностью партий.

⁹ Закон РК от 17 апреля 1995 г. «О государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002198> - Дата обращения: 29.02.2024

¹⁰ Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> - Дата обращения: 29.02.2024

Одним из таких контрольных инструментов выступает приостановление деятельности политической партии, осуществляемое судом. Ст.13 Закона перечислены основания приостановления: 1) нарушение Конституции и законодательства; 2) систематическое осуществление деятельности, противоречащей уставу; 3) публичный призыв и выступления руководителей партии, направленные на осуществление экстремизма; 4) несоответствие численности членов политической партии установленным требованиям¹¹.

О требованиях по численности членов партии мы уже говорили выше.

О призывах к экстремизму. С одной стороны, понятие «экстремизм» весьма произвольно толкуется и применяется нашими государственными органами, что ведет к злоупотреблениям властью. С другой стороны, это и есть противоправная деятельность, которая охватывается первым основанием.

Есть вопросы и по второму основанию. Как будет трактоваться понятие «систематическое осуществление деятельности»? Это будут какие-то разовые акции, например, 3 раза? Что означает «деятельность, противоречащая уставу партии»? Ознакомление с уставными целями партий Казахстана показывает, что они касаются формирования демократического государства, участия в политической жизни общества, включая выборы, развития политической образованности и национального самосознания граждан и т.д. Какие-то задачи могут быть в приоритете. В целом любая партия свои задачи и цели формирует достаточно широко и охватывает большой круг вопросов.

Об оценочности данного понятия и необходимости его четкого определения говорили и другие эксперты [7, с.129-130].

Указанная норма создает условие для ее произвольного толкования и возможности злоупотреблений. Считаем, что единственным основанием приостановления деятельности партии должны быть систематические нарушения Конституции и законов с указанием не менее 3 фактов подряд.

В ст.14 Закона закреплены основания прекращения деятельности партии по решению суда, некоторые из них тоже сомнительного характера.

Невыполнение требований Закона (пп.1) и осуществление запрещенной законодательством деятельности либо с неоднократ-

ным (не менее двух раз) или грубым его нарушением (пп.4) - это и есть нарушение законодательства. Что подразумевается под «грубым нарушением». Это поле для злоупотреблений.

Из смысла данных норм вытекает, что суд может сразу ликвидировать партию без приостановки ее деятельности. Самостоятельное основание ликвидации - неустранение партией нарушений, вызвавших приостановление ее деятельности (пп.2). А в основаниях приостановления присутствует как раз нарушение Конституции и законодательства.

О сомнительности такого основания, как систематическое осуществление деятельности, противоречащей уставу политической партии (пп.3), мы уже высказали свое мнение. Поэтому его нужно снимать и как основание ликвидации партии по решению суда.

Случаи, предусмотренные пп.5) и 7-1) (признание недействительной регистрации или ее отмена; осуществление деятельности партии и ее филиалов без перерегистрации), на наш взгляд, тоже должны быть исключены, учитывая нашу позицию о разрешительной системе государственной регистрации партии.

Основание, закрепленное в пп.8), дает отсылочную норму на иные случаи, предусмотренные законодательными актами. Нами уже неоднократно говорилось о некорректности понятия «законодательный акт», фактически включающего в себя не только законы, но и подзаконные акты (постановления Парламента и его Палат). «Иные случаи» - это тоже нарушения законов и основание приостановления деятельности, а при не устранении нарушений - прекращения деятельности партии. Нужно ли выделять их отдельным пунктом?

Таким образом, данная статья нуждается в существенном пересмотре.

Права и обязанности партии закреплены в ст.15 Закона. Поскольку на объединение граждан распространен принцип «разрешено все, что прямо не запрещено законом», можно было бы дать отсылку и на партийные уставы, которые закрепляют их права, направленные на решение уставных задач. Так, Устав партии «Аманат» закрепляет право проводить праймериз¹².

Важнейшим правом партий является участие в формировании органов исполнительной власти, в первую очередь, Пра-

¹¹ Закон РК от 15 июля 2002 г. «О политических партиях» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000344> - Дата обращения: 1.03.2024

¹² Устав партии «Аманат». Утвержден постановлением I Съезда партии от 1 марта 1999 г. // <https://amanatpartiasy.kz/>

вительства. Президентом назначение Премьер-Министра осуществляется с согласия Мажилиса, но с предварительными консультациями с фракциями партий, представленных в Палате. Глава государства по представлению Премьер-Министра определяет структуру Правительства; по его же представлению, внесенному после консультаций с Мажилисом, назначает на должности членов Правительства¹³.

Хотя на сегодня не все депутаты Мажилиса избираются по партийным спискам, а только 69 депутатов, он преимущественно партийный по своему составу, поскольку многие из 29 депутатов, избранных по одномандатным округам, выдвинуты партиями. Они через свои фракции в нижней Палате, так или иначе, влияют на состав Правительства, контролируют его деятельность и его членов путем заслушивания Мажилисом отчетов высшего исполнительного органа об исполнении республиканского бюджета, отчетов его членов по выполнению законов, постановки вопросов об их освобождении от должности перед Президентом, участия в выражении вотума недоверия Правительству.

Партии косвенно участвуют в назначении акимов регионального уровня Президентом через дачу согласия депутатов маслихатов, расположенных на соответствующей территории¹⁴, а также в выборах акимов районов, городов областного и районного значения, сел, поселков, сельских округов путем выдвижения кандидатов в акимы¹⁵.

Экспертами озвучивалась идея о переходе к парламентской республике, где формирование Правительства осуществляется Парламентом и зависит от итогов партийных выборов. Такой подход возможен только при конкурентной политической системе. Ее развитие возможно только путем допуска новых политических сил и честные выборы. Для обеспечения конкуренции между партиями целесообразно снизить заградительный барьер для участия в распределении мандатов по партийным спискам с 5% до 3% при выборах в Мажилис, до 1% - при выборах депутатов маслихатов регионов.

Важным аспектом административно-пра-

вового статуса политических партий является вопрос их финансирования государством, которому посвящена ст.18-1 Закона. Финансирование из бюджета получают партии, прошедшие на последних выборах в Мажилис Парламента. Размер средств определяется в Законе о республиканском бюджете, а порядок финансирования – Центральной избирательной комиссией. Контроль за расходованием бюджетных средств осуществляется в порядке, установленном Бюджетным кодексом.

Правила финансирования партий утверждены постановлением ЦИК РК от 3 сентября 2009 г. № 166/314¹⁶. Размер бюджетных средств определяется пропорционально голосам избирателей, поданных за партию.

Партии, не получившие депутатские мандаты в Мажилисе, не получают финансирования из бюджета. Доступ к государственным средствам имеют, в основном, одни и те же партии, что несправедливо по отношению к другим субъектам политического процесса. Партии, представленные в маслихатах, лишены государственного финансирования.

Зарубежный опыт показывает, что финансирование партий из бюджетных средств есть практически во всех странах с демократической политической системой. Например, в Германии существует непосредственное и косвенное государственное финансирование. В первом случае субсидии получают партии, получившие на последних выборах в Европейский парламент или в Бундестаг минимум 0,5% или в ландтаги — 1% голосов избирателей, пропорционально за каждый голос. Косвенное финансирование заключается в предоставлении налоговых льгот за членские взносы и пожертвования [11, с.19-21].

Во Франции ежегодно финансовым законом выделяются средства, первая часть отдается партиям, участвовавшим в выборах в Национальное собрание (в пропорции от числа полученных голосов), вторая часть -партиям в зависимости от общего числа депутатов и сенаторов от политической партии [13, с.19].

По сути, французское законодательство финансирует не только партии, получившие мандаты в парламенте, но и избиратель-

charter?lang=ru - Дата обращения 29.02.2024

¹³ Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> - Дата обращения: 01.03.2024

¹⁴ Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г. на республиканском референдуме (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> - Дата обращения: 01.03.2024

¹⁵ Конституционный закон РК от 28 сентября 1995 г. «О выборах в Республике Казахстан» (с изм. и доп.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002464> #z1662 - Дата обращения: 01.03.2024

¹⁶ Постановление ЦИК РК от 3 сентября 2009 г. № 166/314. «Об утверждении Правил финансирования политических партий» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V090005825> - Дата обращения: 01.03.2024

ные компании всех партий, участвовавших в выборах.

В Чехии, помимо постоянного субсидирования партий, представленных в парламенте, выплачиваются субсидии на мандат, которые получают партии, от которых избраны члены представительного органа края или столицы [11, с.82].

На наш взгляд, бюджетное финансирование должны получать все партии, которые набрали 2% голосов избирателей при выборах депутатов Мажилиса и 0,5% голосов избирателей при выборах депутатов маслихатов. Такой подход будет способствовать развитию политической конкуренции в Республике.

Ст.16 Закона о партиях определяет высшие руководящие органы партии и ее филиалов, их компетенцию и периодичность созыва съезда¹⁷.

Полагаем это излишним. Ведь деятельность партии строится на принципе самоуправления, свободы в определении своей внутренней структуры. Она сама должна решать, какие органы ей создавать, какими правами их наделять. Государство не должно вмешиваться в эти вопросы.

Результаты

Проведенное исследование позволяет сформулировать следующие выводы и предложения.

1. Закон «О политических партиях» нуждается в коренном пересмотре путем его либерализации и отхода государства от чрезмерного регулирования внутренней деятельности партий, обеспечения реальной свободы граждан на объединение. В этих целях необходимо:

- закрепить в законе право проведения учредительного съезда в онлайн-формате и сократить минимальную численность членов инициативной группы до 50 человек с исключением обязательного их представительства от регионов;
- снизить требуемую минимальную численность членов партии до 500 человек, а в перспективе исключить ее;
- исключить минимальное количество членов партии в каждой из областей, столице и городов республиканского значения как условие государственной регистрации, передав это право самим партиям;
- перейти от разрешительной системы государственной регистрации политических партий к учетно-уведомительной системе;

- в качестве единственного основания приостановления деятельности партии предусмотреть систематическое (не менее 3 раз подряд) нарушение Конституции и законов;

- исключить в качестве оснований ликвидации партии невыполнение требований данного Закона; осуществление запрещенной законодательством деятельности либо с неоднократным (не менее двух раз) или грубым его нарушением; систематическое осуществление деятельности, противоречащей уставу партии; признание недействительной регистрации или ее отмена;

- исключить из закона нормы, касающиеся внутренней структуры партий и их территориальных подразделений (о руководящих органах партии)

- при закреплении прав и обязанностей партии предусмотреть отсылочную норму на иные права и обязанности, закрепленные ее уставом.

В перспективе целесообразно принять новый Закон о партиях.

2. В целях развития политической конкуренции снизить барьер для участия партий в распределении мандатов по партийным спискам с 5% до 3% при выборах в Мажилис Парламента, до 1% - при выборах депутатов маслихатов регионов путем внесения изменений и дополнений в Конституционный закон РК «О выборах в Республике Казахстан».

3. Для обеспечения более справедливого подхода к государственной поддержке партий предусмотреть возможность бюджетного финансирования партий, которые получили 2% голосов избирателей при выборах депутатов Мажилиса и 0,5% голосов избирателей при выборах депутатов маслихатов.

Заключение

Проведенный анализ административно-правового статуса политических партий позволил определить основные аспекты регулирования деятельности партий в контексте казахстанского законодательства. Одной из главных проблем, выявленных в ходе исследования, является необходимость совершенствования правового регулирования деятельности политических партий для обеспечения более прозрачных, справедливых и демократических условий их функционирования. Важно также обратить внимание на вопросы финансирования партий, внутренней демократии, доступа к медиа-ресурсам и другие аспекты, влияющие на равные ус-

¹⁷ Закон РК от 15 июля 2002 г. «О политических партиях» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000344> - Дата обращения: 4.03.2024

ловия политической конкуренции.

Политическая модернизация казахстанского общества во многом зависит от способности политической системы «реагировать на вызовы времени, отвечать потребностям изменяющихся общественных отношений» [6, с.18].

Необходимость постоянного мониторинга и анализа правового статуса партий важно для обеспечения устойчивого и демократического политического процесса. Развитие механизмов контроля и поддержки партий способствует укреплению демократиче-

ских институтов и гарантирует эффективное функционирование политической системы страны.

Представленное исследование позволило получить важные выводы о текущем состоянии и проблемах правового статуса политических партий в Республике. Дальнейшие усилия по совершенствованию законодательства и механизмов поддержки политических партий необходимы для обеспечения их роли в формировании и развитии демократического общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Попова А.А. Проблемы правового статуса политических партий // Социально-политические науки. - 2020. - Т. 10. - № 3. - С. 32–39.
2. Борисова Е.К. Административно-правовой статус общественных объединений // Вестник науки и образования. – 2019. - № 24. – Ч. 3. – С. 57-59.
3. Санавваров Г.Б., Волков А.М. Общественные объединения как субъекты административно-правовых отношений // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук. – 2014. - № 5. - 35-42.
4. Оразбаева А.А. Правовая регламентация деятельности фракций политических партий в Парламенте Республики Казахстан. // Право и государство. – 2012. - №1. – С. 36-39.
5. Мукашева А.А. Правовое регулирование деятельности общественных объединений по законодательству Республики Казахстан // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. – 2015. - № 1 (37) – С. 29-35.
6. Байпаков М.К. Государство и партийная система независимого Казахстана. Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). – Алматы, 2023. – 125 с.
7. Жакупов Р.Е. Вопросы совершенствования законодательства Республики Казахстан о политических партиях // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. – 2019. - №3 (57) – С. 126-134.
8. Братановский С.Н. Административно-правовые аспекты организации и деятельности политических партий в России // Государство и право. – 2019. - №12. - С. 16–25.
9. Варлен М.В. Особенности правового регулирования участия политических партий в региональных и муниципальных выборах в России и зарубежных странах // Lex Russia. – 2016. - № 3. - С. 35-44.
10. Курочкин А.В. Сравнительно-правовой анализ российского и зарубежного действующего законодательства о политических партиях // Ученые записки казанского государственного университета. – 2007. - Том 149. - Кн.6. Гуманитарные науки. - С. 15-30.
11. Конституционно-правовое регулирование статуса политических партий в зарубежных странах: монография / Ю.И. Лейбо, И.А. Ракитская, Е.Я. Павлов [и др.]; под ред. Т.О. – М.: МГИМО-Университет, 2021. – 219 с.
12. Иванова К.А. Право на собрания и ассоциации во Франции и право на собрания и конференции в РФ: соотношение и особенности развития // Актуальные проблемы российского права. - 2016. - № 16 (62). - С. 166-171.
13. Финансирование политических партий во Франции (Вступительная статья) // Финансирование политических партий во Франции: Правовое регулирование: Сборник переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед.; Отд. правоведения; Перев. и вст. ст. докт. юрид. наук, проф. В.В. Маклакова; Отв. ред. Е.В. Алферова. – М., 2010. – С.15-23 (148 с.)
14. Invernizzi, G.M., Ting, M.M. Institutions and Political Restraint //American Journal of Political Science. - 2024. - № 1 (68). – P. 58-71.
15. Tolson F. Republicanism redefined: The constitutional status of political parties after the ratification of the twelfth amendment // Research Handbook on the Politics of Constitutional Law. - Cheltenham. UK: Edward Elgar Publishing Ltd, 2023. – P. 310-328.

REFERENCES

1. Popova A.A. *Problemy pravovogo statusa politicheskikh partij j // Social'no-politicheskie nauki.* - 2020. - T. 10. - № 3. - S. 32–39.
2. Borisova E.K. *Administrativno-pravovoj status obshchestvennykh ob"edinenij // Vestnik nauki i obrazovaniya.* - 2019. - № 24. - CH.3. - S.57-59
3. Sanavvarov G.B., Volkov A.M. *Obshchestvennye ob"edineniya kak sub"ekty administrativno-pravovykh otnoshenij // Vestnik Tadzhikskogo gosudarstvennogo universiteta prava, biznesa i politiki. Seriya gumanitarnykh nauk.* - 2014. - № 5. - 35-42
4. Orazbaeva A.A. *Pravovaya reglamentatsiya deyatelnosti fraktsij politicheskikh partij v Parlamente Respubliki Kazakhstan. // Pravo i gosudarstvo.* - 2012. - №1. - S. 36-39
5. Mukasheva A.A. *Pravovoe regulirovanie deyatelnosti obshchestvennykh ob"edinenij po zakonodatel'stvu Respubliki Kazakhstan // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informatsii RK.* - 2015. - № 1 (37) - S.29-35
6. Bajpakov M.K. *Gosudarstvo i partijnaya sistema nezavisimogo Kazakhstana. Dissertatsiya na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD).* - Almaty, 2023. - 125 s.
7. ZHakupov R.E. *Voprosy sovershenstvovaniya zakonodatel'stva Respubliki Kazakhstan o politicheskikh partiyaх // Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informatsii RK.* - 2019. - №3 (57) - S.126-134
8. Bratanovskij S. N. *Administrativno-pravovye aspekty organizatsii i deyatelnosti politicheskikh partij v Rossii // Gosudarstvo i pravo.* - 2019. - № 12. - S. 16–25
9. Varlen M.V. *Osobennosti pravovogo regulirovaniya uchastiya politicheskikh partij v regional'nykh i municipal'nykh vyborah v Rossii i zarubezhnykh stranah // Lex Russia.* - 2016. - № 3. - S.35-44
10. Kurochkin A.V. *Sravnitel'no-pravovoj analiz rossijskogo i zarubezhnogo deystvuyushchego zakonodatel'stva o politicheskikh partiyaх // Uchenye zapiski kazanskogo gosudarstvennogo universiteta.* - 2007. - Tom 149. - Kn.6. *Gumanitarnye nauki.* - S.15-30
11. *Konstitucionno-pravovoe regulirovanie statusa politicheskikh partij v zarubezhnykh stranah: monografiya / YU.I. Lejbo, I.A. Rakitskaya, E.YA. Pavlov [i dr.]; pod red. T.O.* - M.: MGIMO-Universitet, 2021. - 219 s.
12. Ivanova K. A. *Pravo na sobraniya i associatsii vo Francii i pravo na sobraniya i konferentsii v RF: sootnoshenie i osobennosti razvitiya // Aktual'nye problemy rossijskogo prava.* - 2016. - № 16 (62). - S.166-171
13. *Finansirovanie politicheskikh partij vo Francii (Vstupitel'naya stat'ya) // Finansirovanie politicheskikh partij vo Francii: Pravovoe regulirovanie: Sbornik perevodov / RAN. INION. Centr social. nauch.-inform. issled.; Otd. pravovedeniya; Perev. i vst. st. dokt. yurid. nauk, prof. V.V. Maklakova; Otv. red. E.V. Alferova.* - M., 2010. - S.15-23 (148 s.)
14. Invernizzi, G.M., Ting, M.M. *Institutions and Political Restraint // American Journal of Political Science.* - 2024. - № 1 (68). - P.58–71
15. Tolson F. *Republicanism redefined: The constitutional status of political parties after the ratification of the twelfth amendment // Research Handbook on the Politics of Constitutional Law.* - Cheltenham. UK: Edward Elgar Publishing Ltd, 2023 – P.310 - 328

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ И ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аблаева Эльвира Бекболатовна

Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор Высшей школы права
«Адилет» Каспийского Общественного Университета, г. Алматы,
Республика Казахстан, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Аннотация. Работа посвящена изучению вопроса о взаимодействии судебной ветви государственной власти и высшего должностного лица Президента Республики Казахстан.

Определены сферы деятельности, в которых взаимодействуют судебная власть и Президент. Среди важных и основных выделена сфера прав и свобод человека, в которых Суд и Президент как элементы, составляющие механизм государства, тесно взаимодействуют между собой в предоставлении гарантий конституционных прав и свобод личности и обеспечении их судебной защитой.

Уделено особое внимание конституционным полномочиям судов по осуществлению ими судебного контроля на предмет соответствия актов Президента Конституции и законам республики, а также осуществлению правосудия по уголовным делам. Аналогичным образом обращено внимание на конституционные полномочия Президента по изданию им акта о помиловании осужденного судом лица, а также по лишению его почетного, воинского, специального или иного звания, классного чина, дипломатического ранга, квалификационного класса, государственных наград. Акцентируется взгляд на особом порядке реализации конституционно-правовой ответственности Президента и прекращении конституционных полномочий судей. Освещается законодательство и судебная практика Российской Федерации в озвученных вопросах.

Анализу подвергнуты нормативные правовые акты Республики Казахстан, определяющие конституционный статус и полномочия судов и Президента.

По завершению работы даны краткие выводы, аргументирующие доводы о том, что суды и судьи, во-первых, при осуществлении своих конституционных полномочий обладают, как внешней, так и внутренней независимостью, во-вторых, они взаимодействуют со всеми органами государственной власти и должностными лицами, в том числе и Президентом, в строгом соблюдении системы сдержек и противовесов, не позволяющих им нарушить единство самой государственной власти, ее узурпации или концентрации.

Ключевые слова: разделение власти; взаимодействие властей; единство власти; сдержки и противовесы; Президент; судебная власть; механизм государства.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ СӨТ БІЛІГІ МЕН ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІ

Эльвира Бекболатқызы Аблаева

Заң ғылымдарының кандидаты, Каспий Қоғамдық Университетінің
қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Аннотация. Жұмыс мемлекеттік биліктің сот тармағы мен Қазақстан Республикасының жоғары лауазымды тұлғасы Президентпен өзара әрекеттесу мәселесін зерттеуге арналған.

Сот билігі мен Президент өзара әрекет ететін қызмет салалары айқындалды. Маңызды және іргелі салалардың ішінде сот пен Президент адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың мемлекеттік тетігін құрайтын элементтер ретінде конституциялық құқықтар мен бостандықтарға кепілдік беру және олардың сот арқылы қорғалуын қамтамасыз ету арқылы бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болатын адам құқықтары мен бостандықтары саласы ерекше атап өтілген.

Соттардың Президент актілерінің республиканың Конституциясы мен заңдарына сәйкестігіне сот бақылауы, сондай-ақ қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру жөніндегі конституциялық өкілеттіктеріне ерекше назар аударылады. Сол сияқты Президенттің сот үкімімен сотталған адамға кешірім жасау туралы актіні шығару, сондай-ақ оны арнаулы, әскери немесе құрметті атақтан, сыныптық шеннен, дипломатиялық дәрежеден, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградалардан айыру жөніндегі конституциялық өкілеттіктеріне назар аударылады. Президенттің конституциялық-құқықтық жауапкершілігін жүзеге асырудың ерекше тәртібіне және судьялардың конституциялық өкілеттіктерін тоқтатуға көңіл бөлінеді. Аталған мәселелер бойынша Ресей Федерациясының заңнамасы мен сот тәжірибесі қамтылды.

Соттардың және Президенттің конституциялық мәртебесі мен өкілеттіктерін айқындайтын Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері талданды.

Жұмыс соңында соттар мен судьялар, біріншіден, өздерінің конституциялық өкілеттіктерін жүзеге асыру кезінде сыртқы және ішкі тәуелсіздікке ие болатынын, екіншіден, олардың барлық мемлекеттік органдармен және лауазымды тұлғалармен өзара әрекеттесетінін, соның ішінде Президентпен, мемлекеттік биліктің өзінің біртұтастығын бұзуға, оны тартып алуына немесе шоғырлануына жол бермейтін тежеу мен тепе-теңдік жүйесін қатаң тәртіпте ұстануын дәлелдей отырып, қысқаша қорытындылар беріледі.

Түйінді сөздер: биліктің бөлуі; билік арасындағы өзара әрекет; биліктің біртұтастығы; тежеу мен тепе-теңдік жүйесі; Президент; сот билігі; мемлекеттің механизмі.

INTERACTION OF THE JUDICIARY AND THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Ablaeva Elvira Bekbolatovna

*Candidate of Law, Associate Professor of the Caspian University,
Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru*

Abstract. The work is devoted to studying the issue of interaction between the judicial branch of government and the highest official of the President of the Republic of Kazakhstan.

The areas of activity in which the judiciary and the President interact are identified. Among the important and fundamental ones, the sphere of human rights and freedoms is highlighted, in which the Court and the President, as elements that make up the mechanism of the state, closely interact with each other in providing guarantees of constitutional rights and freedoms of the individual and providing them with judicial protection.

Particular attention is paid to the constitutional powers of the courts to exercise judicial control regarding the compliance of acts of the President with the Constitution and the laws of the republic, as well as the administration of justice in criminal cases. Similarly, attention is drawn to the constitutional powers of the President to issue an act of pardon for a person convicted by the court, as well as to deprive him of an honorary, military, special or other rank, class rank, diplomatic rank, qualification class, and state awards. The view is focused on the special procedure for implementing the constitutional and legal responsibility of the President and the termination of the constitutional powers of judges. The legislation and judicial practice of the Russian Federation in the issues raised are covered.

The regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan defining the constitutional status and powers of the courts and the President were analyzed.

Upon completion of the work, brief conclusions are given, arguing that courts and judges, firstly, when exercising their constitutional powers, have both external and internal independence, and secondly, they interact with all government bodies and officials, including the President, in strict adherence to the system of checks and balances that do not allow them to violate the unity of state power itself, its usurpation or concentration.

Keywords: separation of powers; interaction between authorities; unity of power; checks and balances; the President; judicial branch; mechanism of the state.

Введение

В Республике Казахстан существуют Конституционный Суд, прокуратура, уполномоченный по правам человека, избирательные системы, местное самоуправление, а также институты президентства, юридической помощи и посредничества, не входящие в структуру той или иной ветви власти. В тоже время, они предусмотрены в Конституции РК, их компетенция и статус определяются конституционными и иными законами РК. Их деятельность отличается от деятельности судов тем, что единственные носители судебной власти – это судьи и только они осуществляют правосудие. Тем не менее, нормы, определяющие правовое положение и конституционный статус прокуратуры и уполномоченного по правам человека, не образующие судебную систему, помещены с судами в единый Раздел VII Конституции РК, а Конституционный Суд несмотря на то, что именуется судом, помещен в отдельный Раздел VI Конституции РК. Однако в КЗ РК «О Конституционном Суде РК» по аналогии с абзацем 2 п. 1 ст. 23 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК» не содержится упоминание о том, что судьи Конституционного Суда являются носителями судебной власти, а в ч. 1 ст. 3 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК» Конституционный Суд не указан в числе судов, образующих единую судебную систему РК.

У каждого органа государственной власти или должностного лица есть свое занимаемое место, выполняемая ими роль, их социальное назначение в механизме государства и государственном аппарате. Актуальность вопроса взаимодействия судов и судей с президентом заключается в том, что по форме правления РК является президентской, а по характеру правовым. Как правило, при президентской форме правления, особенно в суперпрезидентской республике, Президент имеет широкие контрольно-надзорные полномочия в отношении всех, в их числе судов и судей. А принцип правового государства – разделение власти требует соблюдения всеми ветвями власти, госорганами, должностными лицами системы сдержек и противовесов, исключаящую излишнюю централизацию и децентрализацию государственной власти.

Согласно справедливому мнению В.А. Малиновского, для существования лю-

бого государства, в первую очередь, имеет значение вопрос взаимоотношения между собой высших органов государственной власти: «Насколько четко в конституции определены их статусы, присутствует стремление конкретных политиков и управленцев действовать сообща на пользу людей, настолько целеустремленно, профессионально и эффективно государство в осуществлении своего главного предназначения по обеспечению прав и свобод человека, его достойной жизни, конкурентоспособности страны» [1, с.4].

Б.А. Мухамеджанов считает, что Президент РК есть системообразующий элемент рассматриваемой системы, обеспечивающий соблюдение Конституции и взаимодействие всех ветвей власти [2, с.45-47].

«Взаимоотношения между Президентом и судебной властью, - как верно подмечено в литературе, - определяются тем, насколько в том или ином государстве осуществляется принцип распределение власти» [3, с.22].

По этим соображениям вызывает интерес определение важных сфер взаимодействия судебной власти с Президентом.

Напомню, что ранее, в действии был Указ Президента РК от 12 сентября 1994 г. № 1862 «О взаимодействии Президента Республики Казахстан с государственными органами республики», принятый в целях реализации конституционных полномочий Президента и совершенствования системы взаимоотношения Президента с госорганами, в том числе судебными. Им были охвачены узкие сферы деятельности, в которых осуществляется взаимодействие Президента с судами и судьями. Названный Указ утратил силу с действием в 1996 году КЗ РК «О Президенте РК». Вполне объяснимо, что в переходный для РК период отсутствовали правовые акты, регламентирующие конституционные полномочия органов госуправления и должностных лиц, регулирующие правоотношения в определенной сфере деятельности. Небезызвестно, что до их принятия действовали акты прежнего советского законодательства, а также издавались указы Президента, имеющие силу закона.

Так, п. 2 Указа указал, что председатели Верховного Суда и Высшего Арбитражного Суда должны систематически информировать Президента о работе судов по защите прав и свобод граждан, а также обеспечению верховенства Конституции, законно-

сти, справедливости¹. Необходимость в этом направлении взаимодействия вызвана тем, что Президент является главой государства и гарантом соблюдения прав и свобод граждан, Конституции и законов РК. Также п. 5 указал, что согласованию с Президентом подлежат законопроекты, подготовленные в порядке законодательной инициативы ВС и ВАС, которыми затрагиваются вопросы, отнесенные Конституцией и законами РК к полномочиям Президента. Примечательным является, что Президент должен согласовать с ВС и ВАС законопроекты, вносимые им в Верховный Совет, которые затрагивают статус и полномочия судов и судей РК. Вместе с тем, Президент должен был привлечь судебные органы к участию в подготовке проектов актов Президента, касающихся основных вопросов предстоящих правовых реформ². Важность этого направления взаимодействия обуславливалось необходимостью установления соответствующего порядка принятия законов, прежде чем они будут действовать, которыми затрагиваются конституционные полномочия госорганов и должностных лиц, а также конституционно-правовой статус человека и гражданина.

Несмотря на утрату силы данного Указа Президента РК, его важные положения в более конкретизированном варианте вошли в Конституцию РК 1995 г. и КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК», а также в иные правовые акты, которые предстоит проанализировать в настоящей работе.

Методы и материалы

Методологию исследования составляют теоретический, сравнительный, специальный юридический методы. В процессе исследования использовались нормативные правовые акты РК, а в качестве сравнительного материала законодательство и судебная практика РФ.

Результаты и их обсуждение

В соответствии с п. 2 ст. 12 Конституции РК права и свободы человека определяют содержание и применение законов и иных

нормативных правовых актов³. Обращает внимание конструкция ст. 18 Конституции РФ, которая юридически выглядит более удачной, чем ст. 12 Конституции РК, потому что по Конституции РФ права и свободы человека являются предназначением и основанием деятельности органов государственной власти, а не наоборот. Так, в соответствии со ст. 18 Конституции РФ, права и свободы человека определяют деятельность законодательной и исполнительной власти, местного самоуправления и обеспечиваются правосудием⁴. Среди них российский законодатель не упоминает о судебной власти. По смыслу п. 1 ст. 76 Конституции РК, судебная власть имеет своим назначением защиту прав, свобод и законных интересов граждан и организаций, а также обеспечение верховенства законов. Это положение более конкретизировано в ст. 1 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК»: «каждому гарантируется судебная защита от любых неправомерных решений и действий госорганов, организаций, должностных и иных лиц, ущемляющих или ограничивающих права, свободы и законные интересы, предусмотренные Конституцией и законами республики»⁵.

Между тем, Президент в соответствии с п. 2 ст. 40 Конституции РК является гарантом прав и свобод человека и гражданина⁶. Как видим, в механизме государства суды (судьи) и глава государства занимают особое место, они есть субъекты обеспечения защиты и гарантирования прав, свобод и законных интересов граждан и организаций. Это позволяет сделать вывод о том, что судебная власть призвана защищать права и свободы граждан, а Президент гарантировать их. Показательным является содержание деятельности Президента, состоящее в принесении им присяги при вступлении в должность: «Торжественно клянусь ..., гарантировать права и свободы граждан, ...»⁷. Следовательно, соотношение судебной власти и Президента состоит в их конституционном назначении: гарантирование судебной защиты и гарантирование прав и свобод.

¹ Утр. силу Указ Президента РК от 12 сентября 1994 г. N 1862 «О взаимодействии Президента Республики Казахстан с государственными органами республики» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U940001862_ (дата обращения: 20.11.2023)

² Там же.

³ Конституция РК 30 августа 1995 г. // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (дата обращения: 20.11.2023)

⁴ Конституция РФ от 12 декабря 1993 г. // URL: <https://base.garant.ru/10103000/a573badcfa856325a7f6c5597efaaedf/> (дата обращения: 26.11.2023)

⁵ Конституционный закон РК от 25 декабря 2000 года N 132 «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132_ (дата обращения: 26.11.2023)

⁶ Конституция РК 30 августа 1995 года // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_ (дата обращения: 26.11.2023)

⁷ Конституционный закон РК от 26 декабря 1995 года № 2733 «О Президенте Республики Казахстан» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002733_ (дата обращения: 26.11.2023)

Полномочия Президента в отношении судей указаны в ст. 12 КЗ РК «О Президенте РК». Согласно ему, Президент представляет кандидатуры в Сенат Парламента для избрания в должности и освобождения от должности председателя и судей ВС, а также самостоятельно своим Указом назначает на должности и освобождает от должностей председателей судебных коллегий ВС и облсудов, председателей и судей местных и специализированных судов. При наделении представленных кандидатур полномочиями судей, Президент руководствуется рекомендациями находящегося в его прямом подчинении Высшего Судебного Совета РК, который выполняет главную роль в процедурах назначения и освобождения от должности судей⁸.

Почерпнем, что правовые акты, касающиеся условий и порядка прохождения стажировки кандидатом в судьи, рассмотрения дисциплинарных дел в отношении судей, оценки профессиональной деятельности судьи, подтверждения права судьи на отставку и ее прекращение, утверждаются соответствующими актами Президента. Таким актом является Указ Президента РК от 26 июня 2001 года № 643, которым утверждены Положение о прохождении стажировки кандидатом в судьи, Положение о Судебном жюри, Положение о Комиссии по качеству правосудия при ВС РК⁹.

Полномочия Президента в отношении судов указаны в статьях 3, 6 и 10 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК». В соответствии с ними, Президент образует, реорганизует, переименовывает и упраздняет районные, областные и приравненные к ним суды, в том числе специализированные суды со статусом областного или районного суда. Также Президент утверждает общее число судей районных, областных и специализированных судов¹⁰.

Председатель ВС во взаимоотношениях с Президентом, органами законодательной и исполнительной власти выступает от имени всей судебной системы. Он в соответствии с предоставленными ему конституционными полномочиями, вносит на рассмотрение Президенту законодательные предложения по совершенствованию за-

конодательства о ВСС, судебной системе и статусе судей РК и др. Конституция РК п. 1 ст. 61, определив субъектов права законодательной инициативы, не предусмотрел в их кругу ВС. Независимо от этого, изучив законодательное предложение Председателя ВС, Президент вправе свою законодательную инициативу направить специальным посланием в Мажилис Парламента, по которому в последующем постоянными Комитетами подготавливаются заключения и в дальнейшем рассматриваются на Пленарном заседании. Приведенные примеры законодательного процесса показывают, во-первых, как судебная система и институт президентства соотносятся между собой полномочиями по внесению законодательного предложения и законодательной инициативы. Во-вторых, что принцип разделения власти в РК является относительным, а не абсолютным. К тому же, законодательному процессу известны случаи, когда орган-разработчиком или автор-составителем законов и кодексов РК выступали представители судебной власти, например, участие ВС в разработке Закона РК «О судебной медиации» от 2011 г. и ГПК РК 2015 г.

Особо стоит подчеркнуть, что в ст. 23 КЗ РК «О Президенте РК» в числе госорганов и должностных лиц, осуществляющих подготовку проектов актов Президента, указан ВС, то есть высший орган судебной власти подготавливает указы и распоряжения Президента. Полагаю, что ВС подготавливает Указы Президента о назначении на должности и освобождении от должностей председателей, председателей судебных коллегий и судей судов, по вопросам развития судостроительства, совершенствования судопроизводства, повышения профессионализма судей, а также Распоряжения Президента о назначении кандидата на должность руководителя Судебной Администрации и освобождении его от должности.

Как известно, Президент в целях обеспечения прав, свобод и законных интересов граждан и организаций издает указы. Согласно положениям ЗРК «О правовых актах» нормативные правовые указы Президента РК относятся к подзаконным нормативным правовым актам. Решением суда такие акты,

⁸ Там же.

⁹ Указ Президента РК от 26 июня 2001 года N 643 «Об утверждении положений, предусмотренных Конституционным законом Республики Казахстан "О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан"» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U010000643> (дата обращения: 30.11.2023)

¹⁰ Конституционный закон РК от 25 декабря 2000 года N 132 «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132> (дата обращения: 30.11.2023)

в том числе указы Президента РК, могут быть полностью или в отдельной его части признаны несоответствующими закону и недействующими, если в суде будет установлено, что они нарушают права и законные интересы гражданина или юридического лица, гарантированные Конституцией и законами РК. Решение суда по иску о признании незаконным указа Президента является обязательным для исполнения Президентом. Таким образом, суды вправе, отменив действие указов Президента, исключить их из сферы правового регулирования.

Судебная власть своим решением может не только отменить действие указов Президента. Она также может своим заключением поспособствовать привлечению Президента к конституционно-правовой ответственности в виде отрешения его от должности. Так, в соответствии с п. п. 5) п. 1 ст. 22 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК» Пленарное заседание ВС дает заключение об обоснованности обвинения, выдвинутого в отношении Президента РК большинством не менее трех четвертей от общего числа голосов депутатов обеих Палат Парламента¹¹. Как ни странно, но названный конституционный закон не содержит в себе процедуры дачи ВС заключения об обоснованности обвинения Президента в государственной измене. УПК РК тоже не определяет порядок осуществления производства досудебного расследования и правила осуществления судебного разбирательства уголовного дела в отношении Президента, за исключением кандидата в Президенты. Нет сведений об этом в КЗ РК «О Парламенте РК и статусе его депутатов», Регламентах Сената и Мажилиса Парламента РК. Примечательно, что Регламент Государственной Думы содержит Главу 22, именуемую «Порядок выдвижения Государственной Думой обвинения против Президента Российской Федерации»¹².

Главой 57 УПК РК предусмотрены особенности производства по делам лиц, обладающих привилегиями и иммунитетом от уголовного преследования. Среди них: депутаты Парламента, кандидаты в депутаты Парламента, кандидаты в Президенты, Председатель или член Конституционного Суда, судьи, Генеральный Прокурор, а также лица, обладающие дипломатическим иммуните-

том. Как видим, особенности производства по делам Президента, пределы применения этих особенностей, правила производства досудебного расследования и судебного разбирательства в уголовно-процессуальном законодательстве РК отсутствуют.

На схожие пробелы в законодательстве РФ первыми обратили внимание российские ученые. По замечаниям А.А. Кондрашова, законодательством не регламентирован процессуальный порядок рассмотрения ВС РФ преступных действий Президента [4, с.113]. Регламентом работы Пленарного заседания ВС тоже не урегулирован процедурный порядок рассмотрения уголовно-наказуемых действий Президента и подготовки по ним заключения. Значит, Пленарное заседание ВС без суда, дознания и следствия дает заключение об обоснованности обвинения. Правда, заключение Пленарного заседания ВС об обоснованности обвинения Президента в совершении преступления, предусмотренного ст. 175 УК РК, не относится к обвинительному или оправдательному приговорам судов.

На взгляд А.В. Мазурова, установленный порядок отрешения Президента от должности является практически нереализуемым ввиду того, что, во-первых, в нем принимают участие все органы государственной власти, представленные коллегиальным составом, что приводит к затягиванию принятия решений, во-вторых, судьи Конституционного Суда и Верховного Суда назначаются на должности по представлению Президента РФ, которые вряд ли допустят отрешение Президента от должности [5, с.285].

Руководствуясь схожими нормами Конституции РФ, В.И. Ерыгина считает, что законодательная власть наделена функцией осуществления правосудия по политическим делам, а участие судов в процедуре импичмента выглядит сомнительным [6, с.129].

Напротив, А.М. Цалиев предлагает рассматривать импичмент Президента не как средство решения политических задач, а как способ повышения конституционно-правовой ответственности Президента в выполнении им конституционных полномочий [7, с.23].

С.К. Амандыкова, Л.К. Амандыкова признают институт парламентского импичмента самым действенным рычагом воздей-

¹¹ Конституционный закон РК от 25 декабря 2000 года N 132 «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132_ (дата обращения: 30.11.2023)

¹² Постановление Государственной Думы Федерального собрания РФ от 22 января 1998 г. N 2134-II ГД «О Регламенте Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации» // URL: <https://www.consultant.ru/law/review/lawmaking/reglduma/?ysclid=lrqgtghbjx606468218> (дата обращения: 30.11.2023)

ствия на Президента, в котором важная роль отводится и Верховному Суду РК [8, с.1853].

Так, в соответствии со ст. 40 Конституции РК, Президент является главой государства, его высшим должностным лицом, определяющим основные направления внутренней и внешней политики государства и представляющим Казахстан внутри страны и в международных отношениях. Президент – символ и гарант единства народа и государственной власти, незыблемости Конституции, прав и свобод человека и гражданина. Президент обеспечивает согласованное функционирование всех ветвей государственной власти и ответственность органов власти перед народом¹³. По данному конституционному положению, аналогичного российскому, нередко встречаются критические суждения. Так, Е.В. Комбарова считает, что координирующая роль Президента не соответствует современным представлениям о свободной демократии, но сейчас в условиях ослабленности и персонификации политических институтов и судебной системы, она является оправданной. В то же время, Президент не несет ни перед кем и никакой конституционно-правовой ответственности, что не естественно для демократического государства [9, с.100].

Схожее замечание было сделано С.А. Авакьяном на встрече заведующих кафедр конституционно-правовых дисциплин с В.В. Путиным, состоявшейся 7 ноября 2013 года в преддверии 20-летия Конституции РФ: «... совсем не помешало бы включение в Конституцию статьи о том, что Президент РФ несёт конституционно-правовую ответственность в соответствии с настоящей Конституцией и законами РФ. Это просто было бы элегантно конституционно-правовое регулирование. Увидели бы и учёные, и граждане нашей страны, что Президент находится в русле общих тенденций современного развития конституционно-правовой ответственности и конституционного права ...» [10].

Таким образом, в вопросах привлечения к конституционно-правовой ответственности Президента в виде отрешения его от должности, участвуют носители судебной власти, судебными полномочиями которых наделяет сам Президент своим Указом о назначении их в должности.

Тем временем, дав свое согласие на применение в отношении районных, городских и областных судей мер процессуального принуждения по уголовным делам, мер уголовного принуждения, а также мер обеспечения производства по делам об административных правонарушениях и мер административного взыскания, Президент может поспособствовать отрешению их от должности и привлечению к уголовной ответственности. Исключением являются лишь случаи задержания судьи на месте преступления или совершения им тяжких преступлений. Получение согласия Президента, основанного на заключении ВСС является одним из конституционно-правовых средств обеспечения неприкосновенности судей.

Кроме этого, Президент своим Указом о помиловании может отменить или изменить вступивший в законную силу приговор или постановление суда, на основании которого лицо осуждено, отбывает или отбыло назначенное судом наказание. К конституционным полномочиям Президента, указанным в п. 15) ст. 44 Конституции РК, относится помилование граждан¹⁴. Акт о помиловании является одним из видов освобождения от наказания, предусмотренного ст. 76 УК РК. Так, согласно положениям ч. 4 ст. 76 УК РК актом о помиловании осужденное лицо может быть освобождено от дальнейшего отбывания наказания или от дополнительного вида наказания, назначенное ему наказание может быть сокращено или заменено более мягким видом наказания, а с лиц, отбывших наказание или освобожденных от дальнейшего его отбывания, может быть снята судимость¹⁵.

При этом вопросы о помиловании не разрешаются самостоятельно Президентом, а разрешаются Комиссией, созданной при нем. Порядок ее деятельности и рассмотрения ходатайств о помиловании определены Положением о Комиссии по вопросам помилования при Президенте РК. Согласно ему, Комиссия является консультативно-совещательным органом при Президенте РК, рассматривающий материалы о помиловании. Рабочий орган Комиссии – Государственно-правовой отдел Администрации Президента РК. По состоянию на май 2024 г. в ее состав входят председатель, являющийся депутатом Мажилиса, депутат Сената, два

¹³ Конституция РК 30 августа 1995 года // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (дата обращения: 30.11.2023)

¹⁴ См. Там же.

¹⁵ Уголовный кодекс РК от 03 июля 2014 года № 226-V ЗПК // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (дата обращения: 05.12.2023)

ученых-юриста, представитель Фонда «Хартия за права человека». Постоянно действующими членами Комиссии являются заместитель Руководителя АП РК, являющийся заместителем председателя, Уполномоченный по правам человека в РК, заместитель Генерального Прокурора РК, председатель КУИС МВД РК¹⁶. Несмотря на отсутствие в составе Комиссии судебных органов, наличие заключения ВС о целесообразности применения акта помилования к тому или иному осужденному по заявленному им ходатайству является обязательным. Так, в соответствии с п. 30 Положения, поступившие материалы с ходатайством о помиловании направляются рабочим органом Комиссии в Генеральную прокуратуру, ВС и МВД, которые не позднее чем в месячный срок с момента поступления представляют заключения с указанием содержания принятых судебных решений, обстоятельств совершения преступления, данных о личности осужденного и своего мнения по существу каждого ходатайства о помиловании¹⁷.

Далее, Рабочий орган, изучив материалы и заключения вносит их на рассмотрение Комиссии. Рассмотрев предложения Комиссии, Президент, издает указы о помиловании, которые обжалованию не подлежат. Решение Президента об удовлетворении или отклонении им ходатайства о помиловании обжалованию не подлежат, так как в силу п. 15) ст. 44 Конституции РК осуществление Президентом помилования граждан является его конституционным полномочием, от которого он вправе отказаться. Поэтому п. 3 Положения указал, что Президент вправе по усмотрению помиловать осужденного или лицо, отбывшее наказание¹⁸. Однако в отличие от старой редакции ст. 32 Положения, новая редакции ст. 32 Положения не упоминает о том, что Президент также издает указы об отклонении ходатайств о помилования.

Среди основных прав осужденных

в п. 2) ч. 1 ст. 10 УИК РК указано обращение с ходатайством о помиловании на имя Президента в соответствии с законодательством РК¹⁹. Это право ограничению не подлежит, за исключением случаев отсутствия оснований для внесения Государственно-правовым отделом АП РК ходатайства осужденного о помиловании на рассмотрение Комиссии. Соответственно при ограничении права осужденного на обращение к Президенту с ходатайством о помиловании, он вправе обжаловать действия или бездействия администрации учреждений и органов, исполняющих наказания. Осуществление судебного контроля указано в ст. 27 УИК РК. Суд в порядке уголовного судопроизводства осуществляет судебный контроль, то есть проверяет действия и бездействия указанных учреждений и органов на предмет их соответствия закону.

По сравнению с казахстанским законодательством и судебной практикой, осужденные граждане в РФ вправе оспорить Указ Президента РФ о помиловании, обратившись в суд с административным иском заявлением. Дела такой категории являются административными делами, разрешаемыми в порядке административного судопроизводства с применением норм и правил Кодекса об административном судопроизводстве РФ. Напомним, что до вступления в силу КАС РФ, дела об оспаривании Указа Президента РФ о помиловании рассматривались ст. 256 ГПК РФ, регламентирующей порядок осуществления производства по делам об оспаривании решений, действий (бездействия) органов государственной власти, органов местного самоуправления, должностных лиц, государственных и муниципальных служащих. Характерны дела по иску осужденных Петрова С.В.²⁰, Дьячкова С.Ю.²¹, Полякова С.А.²² Предметом их исковых заявлений является требование о признании Указов Президента РФ «О помиловании осужденных к смертной казни»

¹⁶ Состав Комиссии по вопросам помилования при Президенте РК, утвержденный Указом Президента РК от 05 июля 2006 года № 140 // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000140_#z47 (дата обращения: 05.12.2023)

¹⁷ Указ Президента РК от 5 июля 2006 года № 140 «О Комиссии по вопросам помилования при Президенте Республики Казахстан» в редакции Указа Президента РК от 09.02.2023 № 126 // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000140_ (дата обращения: 05.12.2023)

¹⁸ Там же.

¹⁹ УИК РК от 05 июля 2014 года № 234-V ЗПК // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234> (дата обращения: 05.12.2023)

²⁰ Решение ВС РФ 06 ноября 2008 года по делу NoГКПИ08-1895 // URL: http://www.vsrfr.ru/stor_pdf.php?id=245228 (дата обращения: 15.12.2023)

²¹ Апелляционное определение Апелляционной коллегии ВС РФ от 28 января 2020 года по делу No АПЛ 19-519 // URL: http://vsrfr.ru/stor_pdf.php?id=1857954 (дата обращения: 15.12.2023)

²² Решение ВС РФ от 23 декабря 2021 года по делу No АКПИ21-960 // URL: http://vsrfr.ru/stor_pdf.php?id=2073746 (дата обращения: 15.12.2023)

от 02 декабря 1993 г. №2075, 08 февраля 1994 г. № 254 путем замены назначенных им по приговору суда смертной казни пожизненным лишением свободы, которые создают препятствия для возобновления производства по уголовному делу, пересмотра приговора по новым и вновь открывшимся обстоятельствам, в дальнейшем смягчения наказания. Тем самым, заявители посчитали, что Президент РФ неправильно применил уголовный закон, ухудшил положение осужденных и нарушил их права, гарантированные Конституцией РФ, ст. 7 Конвенции о защите прав человека и основных свобод, ст. 15 Международного пакта о гражданских и политических правах.

Интересной представляется правовая позиция ВС РФ, изложенная в мотивировочной части решения (определения). Так, по мнению ВС РФ, помилование является конституционным полномочием Президента РФ, входящее в сферу его исключительной компетенции, как главы государства, закрепленное в статьях 50, 71, 89 Конституции РФ, не связанное с вопросами привлечения к уголовной ответственности и применения наказания, относящимися к ведению судебной власти, которые регулируются нормами уголовно-процессуального законодательства и разрешаются только судом. ВС РФ указал, что процедура помилования осуществляется за пределами правосудия путем издания Президентом РФ индивидуального правового акта, адресованного конкретному лицу, применяемого однократно, несохраняющего свое действие после того, как прекратились конкретные отношения, предусмотренные данным актом. ВС РФ считает, что при издании Указа «О помиловании осужденных к смертной казни» Президент РФ руководствовался положением ч. 3 ст. 90 Конституции РФ, с соблюдением действующее на тот период законодательство о помиловании. В обосновании своих доводов ВС РФ сослался на определения КС РФ, в которых он разъясняет, что акт помилования – это особый вид правоприменительного решения, нетождественный содержащемуся в обвинительном приговоре суда решению о назначении наказания. Акт помилования в силу своей природы как акт милосердия не может ухудшить положение осужденных и привести к более тяжким последствиям, чем закрепленные в уголовном законе, пред-

усматривающие ответственность и наказание за совершенное преступление, а также содержащиеся в обвинительном приговоре суда, так как пожизненное лишение свободы является более мягким видом наказания, нежели смертная казнь. В связи с этим, ВС РФ отказал в удовлетворении исков осужденных.

Важно указать, что Президент РК принимает участие в разрешении судом вопросов при постановлении им обвинительного приговора. Так, одним из вопросов, разрешаемых судом при постановлении приговора суда в совещательной комнате, указанных в п. 14) ч. 1 ст. 390 УПК РК, является вопрос: «должен ли суд лишить (внести представление Президенту РК о лишении) подсудимого почетного, воинского, специального или иного звания, классного чина, дипломатического ранга, квалификационного класса, государственных наград»²³. Лишение перечисленных званий, чинов, рангов, классов и наград в соответствии с п. 2) ч. 3 ст. 40 УК РК относится к дополнительным видам наказаний, назначаемых приговором суда в отношении имеющих их лиц при совершении ими умышленных уголовных правонарушений или коррупционных преступлений. Решение этого вопроса указывается в резолютивной части обвинительного приговора. В соответствии с порядком обращения к исполнению приговора суда, установленного ст. 472 УПК РК, суд, вынесший приговор, направляет представление Президенту о лишении присвоенных им осужденному соответствующих званий, чинов, рангов, классов и наград, а также копию приговора и справку о вступлении его в законную силу. Учреждение или орган, исполняющие наказание, обязаны известить суд о приведении обвинительного приговора в исполнение²⁴.

Выше показано, что решение вопроса о лишении осужденного почетного, воинского, специального или иного звания, классного чина, дипломатического ранга, квалификационного класса, государственных наград относится исключительно к конституционным полномочиям Президента, а не суда. Из чего следует, что назначение судом данного дополнительного вида наказания не представляется возможным без решения Президента о лишении осужденного соответствующих званий, чинов, рангов, классов и наград.

В этой части нужно напомнить, что Пре-

²³ УПК РК от 04 июля 2014 года № 231-V ЗПК // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> (дата обращения: 15.12.2023)

²⁴ Там же.

зидент награждает судей государственными наградами и присваивает им почетные звания. Так, в соответствии с п. п. 6) п. 2 ст. 20 КЗ РК «О судебной системе и статусе судей РК» Председатель ВС вносит Президенту представления о награждении судей и работников уполномоченного органа государственными наградами и присвоении им почетных званий²⁵. Соответственно при совершении судьями или сотрудниками Судебной Администрации РК уголовных правонарушений, Президент может лишить их государственных наград или почетных званий, если об этом ставится вопрос в обвинительном приговоре суда. Порядок исполнения данного дополнительного вида наказания определен ст. 71 УИК РК. В соответствии с ним, если Президент примет решение о лишении осужденного определенных в резолютивной части обвинительного приговора суда званий, чинов, рангов, классов и наград, то соответствующий госорган вносит в документы запись о лишении их осужденного, а также принимает меры по лишению осужденного прав и льгот, связанных с присвоенными ему Президентом званий, чинов, рангов, классов. О всех принятых мерах госорган сообщает суду в течение 1 месяца, со дня получения копии приговора суда²⁶.

Президент как высшее должностное лицо государства определяет основные направления внешней и внутренней политики государства. Они содержатся в стратегических, программных и концептуальных документах, утвержденные актами Президента, а также в его посланиях. К направлениям внутренней политики государства, определяемых Президентом, относятся вопросы развития судебной системы, совершенствования судопроизводства, повышения профессионализма судей. Так, основные направления развития судебной системы четко определены в Концепции правовой политики РК, рассчитанных до 2010, 2020, 2030 гг. Среди них: дальнейшая специализация судов и судей, обеспечение доступности

правосудия населению, повышение уровня правовой культуры граждан и доверия к судебной власти, улучшение механизма отбора и подготовки кадров для судебной системы, внедрение альтернативных способов урегулирования споров, снижение конфликтности в обществе и судебной нагрузки, усиление судебного контроля и т. п. Они служат ориентиром для реализации судебной властью своего основного социального и функционального назначения по защите прав, свобод и законных интересов граждан и организаций, а также обеспечению верховенства закона.

Заключение

В завершении заключается вывод, что в РК Президент и судебная власть гармонично взаимодействуют между собой в особо важных сферах жизнедеятельности государства и общества, особенно при реализации ими учредительных, контрольных, законодательных, судебных функций. Взаимодействуя между собой, Президент и суды используют сдерживающие и противостоящие друг другу элементы управления, позволяющие им, находится под взаимным влиянием, контролем, сотрудничеством. Поэтому укоренившееся в литературе мнение, согласно которому судебная власть подвластна, подконтрольна, подотчетна Президенту, в условиях сокращения полномочий Президента, не обосновано. Судьи при осуществлении своих конституционных полномочий полностью независимы от других ветвей власти, лиц, участвующих в деле, Президента, а также вышестоящих судов. Суды могут быть зависимы от других ветвей государственной власти и должностных лиц государства только при обеспечении ими всеми единства государственной власти и конституционного строя. Проблема лишь в том, что судьи сами не пользуются своей конституционной независимостью, предпочитая оставаться в зависимости от политических, социальных, экономических интересов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Малиновский В.А. *Президент Республики Казахстан и Парламент Республики Казахстан: взаимоотношения, система сдержек и противовесов.* – Астана: Институт законодательства Республики Казахстан, 2005. – 53 с.
2. Мухамеджанов Б.А. *Институт президентства и механизм разделения властей: соотно-*

²⁵ Конституционный закон РК от 25 декабря 2000 года N 132 «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132> (дата обращения: 15.12.2023)

²⁶ УИК РК от 05 июля 2014 года № 234-V ЗПК // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234> (дата обращения: 15.12.2023)

шение в единстве государственной власти // *Политика и право*, 2007. - № 2 (3). – С. 40-48.

3. Пенцов М.В. Взаємодія судової влади з главою держави // *Проблеми законності*, 2014. - № 127. – С. 22-27.

4. Конституционно-правовая ответственность в Российской Федерации: теория и практика / Кондрашев А.А. – М.: Юрист, 2006. – 345 с.

5. Мазуров А.В. Комментарий к Федеральному конституционному закону "О Конституционном Суде Российской Федерации" / А. В. Мазуров. – Москва: Частное право, 2006. – 576 с.

6. Ерыгина В.И. Основные направления взаимодействия парламента и органов судебной власти / В кн. *Научные труды Российской академии юридических наук*; отв. ред. В.В. Гриб. – М.: ООО «Издательство «Юрист», 2015. – Вып.15. – С. 126-132.

7. Цалиев А.М. Конституционно-правовая ответственность Президента Российской Федерации // *Вестник Владикавказского научного центра*, 2009. Том 9. № 2. – С. 20-23.

8. Амандыкова С.К., Амандыкова Л.К. Некоторые вопросы воплощения принципа разделения властей в конституционном законодательстве Республики Казахстан // *Актуальные проблемы российского права*, 2014. - № 9 (46). – С. 1849-1855.

9. Комбарова Е.В. Принцип разделения властей в конституционном механизме власти России. // *Вестник Саратовской государственной юридической академии*, 2014. - № 1 (96)– С. 98-101.

10. Встреча Президента Российской Федерации В.В. Путина с заведующими кафедрами конституционно-правовых дисциплин (Московская область, Ново-Огарёво, 7 ноября 2013 года) // *Местное право*, 2013. - № 6. – С. 7-30.

REFERENCES

1. Malinovskij V.A. Prezident Respubliki Kazahstan i Parlament Respubliki Kazahstan: vzaimootnosheniya, sistema sderzhek i protivovesov. – Astana: Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, 2005. – 53 s.

2. Muhamedzhanov B.A. Institut prezidentstva i mehanizm razdeleniya vlastej: sootnoshenie v edinstve gosudarstvennoj vlasti // *Politika i pravo*, 2007. - № 2 (3). – S. 40-48.

3. Pencov M.V. Vzaemodija sudovoï vladi z glavoyu derzhavi // *Problemi zakonnosti*, 2014. – S. 22-27.

4. Konstitucionno-pravovaja otvetstvennost' v Rossijskoj Federacii: teorija i praktika / Kondrashev A.A. – M.: Jurist#, 2006. – 345 s.

5. Mazurov A.V. Kommentarij k Federal'nomu konstitucionnomu zakonu "O Konstitucionnom Sude Rossijskoj Federacii" / A. V. Mazurov. – Moskva: Chastnoe pravo, 2006. – 576 s.

6. Erygina V.I. Osnovnye napravleniya vzaimodejstvija parlamenta i organov sudebnoj vlasti / V kn. *Nauchnye trudy Rossijskoj akademii juridicheskikh nauk*; отв. ред. V.V. Grib. – М.: ООО «Izdatel'stvo «Jurist», 2015. – Vyp.15. – S. 126-132.

7. Caliev A.M. Konstitucionno-pravovaja otvetstvennost' Prezidenta Rossijskoj Federacii // *Vestnik Vladikavkazskogo nauchnogo centra*, 2009. Том 9. № 2. – S. 20-23.

8. Kombarova E.V. Princip razdeleniya vlastej v konstitucionnom mehanizme vlasti Rossii // *Vestnik Saratovskoj gosudarstvennoj juridicheskoy akademii*. № 1 (96), 2014. – S. 98-101.

9. Amandykova S.K., Amandykova L.K. Nekotorye voprosy voploshheniya principa razdeleniya vlastej v konstitucionnom zakonodatel'stve Respubliki Kazahstan // *Aktual'nye problemy rossijskogo prava*, 2014. - № 9 (46). – S. 1849-1855.

10. Vstrecha Prezidenta Rossijskoj Federacii V.V. Putina s zavedujushhimi kafedrami konstitucionno-pravovyh disciplin (Moskovskaja oblast', Novo-Ogarjovo, 7 nojabrja 2013 goda) // *Mestnoe pravo*, 2013. - № 6. – S. 7-30.

ФОРМА ПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ КОНСТИТУЦИОННЫХ И ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

Аблаева Эльвира Бекболатовна¹

*Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор
Высшей школы права «Адилет» Каспийского Общественного Университета,
г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru*

Мухтарова Самал Маликовна

*Кандидат юридических наук, доцент кафедры Юриспруденции
Факультета «Экономики и права» Актюбинского
регионального университета имени К. Жубанова, г. Актобе,
Республика Казахстан, e-mail: samal.m78@mail.ru*

Нарбинова Миргуль Майдановна

*Кандидат юридических наук, декан Гуманитарно-юридической школы
Университета Туран-Астана, Астана, Республика Казахстан,
e-mail: mirgul68@mail.ru*

Саутбаева Салтанат Бакытжановна

*Магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры Юриспруденции,
Факультета «Экономики и права» Актюбинского регионального университета
имени К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан, e-mail: Salt_1979@mail.ru*

Утанов Мухтархан Айдарханович

*Доктор юридических наук, доцент, советник председателя Верховного Суда
Республики Казахстан по уголовным делам, г. Астана, Республика Казахстан,
e-mail: mau_25@mail.ru*

Аннотация. Работа посвящена изучению форм правления, установленных в Казахстане со дня обретения им государственной независимости и, по сегодняшний день. Актуальность теме придает успешно реализованный в 2019 г. политический процесс демократического транзита власти, а также нынешний переход к новой «человекоцентричной» модели государственного управления.

В начале работы приводятся факты из истории, приведшие к распаду Советского Союза и появлению новых независимых республик. Разрушение межнационального и межэтнического согласия, обострение отношений между союзными республиками и центральной властью обозначаются в качестве отрицательных моментов. В то же время, право народов на самоопределение и право свободного выхода союзных республик из состава Советского Союза – в качестве положительных.

Характеризуются особенности суперпрезидентской модели правления, к которой перешел Казахстан в тяжелый для него период времени. Отмечаются положительные стороны суперпрезидентской формы правления, уникальность и своеобразие которой, на взгляд авторов, не должны вызывать сомнений. История Республики Казахстан, отсчет которого начинается с 90-ых годов, наглядно свидетельствует о том, что избранная модель правления превзошла все ожидания.

Выявлены факторы, влияющие на становление форм правления, тонкая гибкость казахстанской модели правления, склонной к преобразованиям.

Уделено внимание последним изменениям, внесенным в Конституцию Российской Федерации в 2020 г., имеющих в общих чертах сходство с конституционными реформами в РК от 2017 г.

¹ Автор для корреспонденции

В завершении намечены перспективы смены в Казахстане форм правления, которые в условиях конституционных реформ, проводимых во всех сферах жизнедеятельности, являются неизбежными.

Ключевые слова: форма правления; казахстанская модель правления; перераспределение полномочий; разделение власти; транзит власти; двоевластие; смешанная форма правления; суперпрезидентская модель.

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАСҚАРУ НЫСАНЫ

Эльвира Бекболатқызы Аблаева

Заң ғылымдарының кандидаты, Каспий Қоғамдық
Университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Самал Малікқызы Мухтарова

Заң ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университетінің «Экономика және құқық»
Факультетінің Құқықтану кафедрасының доценті, Ақтөбе қ.,
Қазақстан Республикасы, e-mail: samal.m78@mail.ru

Миргуль Майдановна Нарбинова

Заң ғылымдарының кандидаты, Тұран-Астана университетінің
гуманитарлық-заң мектебінің деканы, Астана қ.,
Қазақстан Республикасы, e-mail: mirgul68@mail.ru

Салтанат Бақытжанқызы Саутбаева

Заң ғылымдарының магистрі, Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік университетінің «Экономика және құқық»
Факультетінің Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы,
Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: Salt_1979@mail.ru

Мұхтархан Айдарханұлы Утанов

Заң ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы
Жоғарғы Соты Төрағасының қылмыстық істер жөніндегі кеңесшісі,
Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: mau_25@mail.ru

Аннотация. Жұмыс Қазақстанда мемлекеттік тәуелсіздік алған күннен бастап және бүгінгі күнге дейін белгіленген басқару нысандарын зерттеуге арналған. 2019 жылы сәтті жүзеге асырылған биліктің демократиялық транзитінің саяси үрдісі тақырыпқа өзектілік береді. Тақырыпқа өзектілік 2019 жылы сәтті жүзеге асырылған билікті демократиялық жолмен ауыстырудың саяси үдерісі, сондай-ақ қазіргі мемлекеттік басқарудың «адамға бағдарланған» жаңа моделіне көшу береді.

Жұмыс басында Кеңес Одағының ыдырауына және жаңа тәуелсіз республикалардың пайда болуына әкелген тарихи фактілері келтірілген. Ұлтаралық және этносаралық келісімнің бұзылуы, одақтас республикалар мен орталық билік арасындағы қатынастардың шиеленісуі жағымсыз жақтар ретінде белгіленеді. Сонымен қатар, халықтардың өзін – өзі анықтау құқығы және одақтас республикалардың Кеңес Одағының құрамынан еркін шығу құқығы – жағымды жақтар ретінде белгіленеді.

Қазақстан өзі үшін қиын кезеңге өткен басқарудың суперпрезиденттік моделінің ерекшеліктері сипатталады. Суперпрезиденттік басқару формасының жағымды жақтары атап өтіледі, олардың бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігі, авторлардың пікірінше, күмән тудырмауы керек. Санағы 90-шы жылдардан басталатын Қазақстан Республикасының тарихы таңдалған басқару моделі барлық күткеннен асып түскенін айқын көрсетеді.

Басқару нысандарының қалыптасуына әсер ететін факторлар, өзгерістерге бейім қазақстандық басқару моделінің нәзік икемділігі анықталды.

2017 жылғы ҚР Конституциялық реформаларына ұқсастықтары бар 2020 жылы Ресей Федерациясының Конституциясына енгізілген соңғы өзгерістерге назар аударылды.

Қорытындылай келе, өмірдің барлық салаларында жүргізіліп жатқан конституциялық реформалар жағдайында сөзсіз болатын Қазақстандағы мемлекеттік басқару нысандарын ауыстыру болжамы белгіленді.

Түйінді сөздер: басқару нысаны; қазақстандық басқару моделі; өкілеттіктерді қайта бөлу; билікті бөлу; билік транзиті; қос билік; аралас басқару нысаны; супер-президенттік модель.

THE FORM OF GOVERNMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL AND DEMOCRATIC REFORMS

Ablaeva Elvira Bekbolatovna

Candidate of Law, Associate Professor of the Caspian University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Mukhtarova Samal Malikovna

Candidates' degree in jurisprudence, Associate Professor of the Department of Jurisprudence, Faculty of Economics and Law, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal.m78@mail.ru

Narbinova Mirgul Maidanovna

Candidate of Law, Dean of the Humanities and Law School of the University of Turan-Astana, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: mirgul68@mail.ru

Sautbayeva Saltanat Bakytzhanovna

Master of Law, Senior Lecturer of the Department of Jurisprudence, Faculty of Economics and Law, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan, e-mail: Salt_1979@mail.ru

Utanov Mukhtarkhan Aidarkhanovich

Doctor of Law, Associate Professor, Adviser to the Chairman of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan on Criminal Cases, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: mau_25@mail.ru

Abstract. The work is devoted to the study of the forms of government established in Kazakhstan since the day it gained state independence and to this day. The topic is given relevance by the political process of democratic transition of power successfully implemented in 2019, as well as the current transition to a new "human-centric" model of public administration.

The facts from the history that led to the collapse of the Soviet Union and the emergence of new republics are given. The destruction of interethnic and interethnic harmony, the aggravation of relations between the union republics and the central government are designated as negative aspects. At the same time, the right of the peoples to self-determination and the right of the union republics to freely secede from the Soviet Union are positive.

The features of the super-presidential model of government, to which Kazakhstan moved in a difficult period of time, are characterized. The positive aspects of the super-presidential form of government are noted, the uniqueness and originality of which, in the opinion of the authors, should not be in doubt. The history of the Republic of Kazakhstan, which begins in the 90s, clearly shows that the chosen model of government has exceeded all expectations.

The factors influencing the formation of forms of government, the subtle flexibility of the Kazakh model of government, prone to transformations, are identified.

Attention is paid to the latest changes made to the Constitution of the Russian Federation in 2020, which in general terms are similar to the constitutional reforms in the Republic of Kazakhstan from 2017.

Attention is paid to the latest changes made to the Constitution of the Russian Federation in 2020, which in general terms are similar to the constitutional reforms in the Republic of Kazakhstan from 2017.

In conclusion, the prospects for a change in the form of government in Kazakhstan are outlined, which are inevitable in the context of constitutional reforms carried out in all spheres of life.

Keywords: *form of government; Kazakhstan model of government; redistribution of powers; division of power; transit of power; dual power; mixed form of government; super-presidential model.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_85

Введение

Казахстан один из самых крупных государств, образовавшееся на евразийском пространстве вследствие распада Союза ССР, правопреемником союзной республики Казахской ССР. Право свободного выхода из Союза² и право народов на самоопределение³, позволило нашему народу объявить свою независимость, установить свой политический статус в качестве самостоятельного субъекта международного права, определить своё дальнейшее развитие, учредить свою форму правления, устроить унитарное государство.

Размышляя о реалиях и перспективах изменчивости форм правления, представляется необходимым остановиться на предыстории возникновения и становления государственности Казахстана. Совершая краткий экскурс в советскую историю, в числе первых событий, явившихся зарницей государственной независимости, следует упомянуть о декабрьских восстаниях, произошедших в 1986 г. Три декабрьских дня и ночи – есть фактор, ставший причиной разрушения межнационального и межэтнического согласия. Нельзя исключать того, что на местах совершенно по-иному воспринимали декларативные лозунги, толчки перестройки, идеологическую направленность деятельности Коммунистической партии. Советский народ ждал реальных перемен в сторону демократизации общественно-политической жизни. Примечательно, что годы спустя, всё-таки, декабрьские восстания признали проявлением этническими казахами самовыражения и самоутверждения.

К сожалению, сложность вызывают рас-

хождения историков во мнении о причинах, которые привели к распаду СССР и, соответственно к преобразованию бывших союзных республик в независимые государства. Тем не менее, среди всех причин в качестве общей для каждой бывшей союзной республики, можно отметить обострение отношений между ними и центральной властью, на фоне которых возникали самые сложные и противоречивые события. Во избежание их необратимых последствий, союзными республиками и центральной властью были предприняты различные меры, на которые ниже будет обращено внимание, поскольку они в то же время являются определяющими факторами установления в РК форм правления.

В своем интервью специалист в области конституционного и трудового права А.М. Нурмагамбетов, отвечая на вопрос журналиста о том, какие успехи достигнуты Казахстаном в ходе конституционного реформирования, ответил: «Становление любого государства всегда сопровождается реформированием и постоянным совершенствованием всей политико-правовой системы общества» [1]. Он выделил три этапа конституционной реформы: 1) начальный – учреждение президентского поста, принятие Декларация о государственном суверенитете РК и конституционного закона о государственной независимости РК; 2) второй – принятие первой Конституции РК; 3) завершающий – принятие второй Конституции РК. Исследование проводится в рамках этих этапов.

Методы и материалы

Методологическую основу исследования

¹ Основной Закон (Конституция) Союза ССР [Электронный ресурс]: Постановление ЦИК СССР 06 июля 1923 года. Доступ предоставлен Справочной правовой системой КонсультантПлюс. Режим доступа: ограниченный. URL: <http://www.consultant.ru/>

³ Закон РК от 28 ноября 2005 года № 91 «О ратификации Международного пакта о гражданских и политических правах» // URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000091_

составили историко-правовой и сравнительно-правовой методы познания.

Обсуждение

Конституционные реформы начались в декабре 1988 г. с внесения изменений и дополнений в ряд важных законов СССР. За этими новеллами последовало образование высшего органа государственной власти в СССР – Съезда народных депутатов СССР, а также преобразование Верховного Совета СССР в постоянно действующий законодательный орган власти СССР. По верному мнению Г.Ж. Сулейменовой, Съезд народных депутатов СССР — это то событие, за которым последовали прекращение существования СССР как союзного государства и возникновение новых суверенных государств [2, с.27]. Именно III Съезд народных депутатов СССР, прошедший в Москве с 12 по 15 марта 1990 г., predetermined неизбежность новых конституционных реформ, завершившихся внесением важных поправок в общесоюзную Конституцию и Конституцию КазССР. Главным итогом стало то, что Компартия лишилась своей направляющей и руководящей силы, власть передана Советам народных депутатов, учреждена должность Президента СССР, которую занял М.С. Горбачев, прошли выборы председателя Верховного Совета СССР.

Союзная республика КазССР не стала медлить и в этих вопросах. Следом в апреле 1990 г. учредился пост Президента КазССР⁴ – главы союзной республики КазССР, который все же, находился в зависимости от главы СССР. Однако в отношении судей союзной республики КазССР за президентом КазССР сохранились расширенные полномочия. Затем, 25 октября 1990 г. Верховный Совет КазССР принял Декларацию о государственном суверенитете КазССР. Декларацией провозглашена суверенность союзной республики, сохранена за ней право вхождения в Союз суверенных республик и выхода из него, установлено верховенство её Конституции и законов перед актами СССР, судебная власть признана одной из ветвей государственной власти. Тогда и произошёл постепенный отказ от принципа полновластия советов в пользу принципа разделения государственной власти между тремя полноправными её ветвями. В ноябре того же года принят Закон КазССР «О совершенствовании структуры государственной власти и управления в Казахской ССР

и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Казахской ССР». Им Верховный Совет КазССР утвердил статус Президента как должностного лица, осуществляющего высшую распорядительную и исполнительную власть. Согласно ст. 114-1 Закона КазССР «Об учреждении поста Президента Казахской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Казахской ССР», должность Президента КазССР считается избранной. Соответственно, в выборах Президента КазССР участвуют все граждане КазССР, им принадлежит всеобщее, равное и прямое избирательное право. Избрание кандидатуры Президента КазССР осуществляется тайным голосованием. Несмотря на эту конституционную норму, Н.А. Назарбаев был избран 317 депутатами Президентом КазССР на первой сессии Верховного Совета КазССР двенадцатого созыва, прошедшей 24 апреля 1990 г.

В хронике событий из советской истории упомянем о «Беловежском соглашении», заключённого в 1991 г., который повлек за собой торжественное шествие независимости союзных республик, в том числе КазССР. Всенародные выборы первого в истории РК Президента РК, как и в ряде постсоветских стран (Литва, Латвия, Эстония, Украина и др.), прошли 01 декабря 1991 г. Вслед за этим событием, 10 декабря 1991 г. КазССР переименовывается в Республику Казахстан. И наконец, 16 декабря 1991 г. РК торжественно провозгласила государственную независимость, объявила главой государства Президента в лице Н.А. Назарбаева, определила принадлежность ему исполнительной власти.

Одновременно по инициативе Н.А. Назарбаева учредился пост заместителя Президента КазССР – вице-президента, к которому переходят президентские полномочия на случай невозможности их осуществлять самим президентом. В своем выступлении на III Съезде народных депутатов СССР, учитывая негативный опыт народных депутатов СССР, чьи полномочия в отдельных случаях позволяли им затянуть законодательный процесс принятия законов, вследствие чего в важных сферах жизнедеятельности замедлялся процесс развития общественных отношений, Н.А. Назарбаев сказал, что передача президентских полномочий Председателю Верховного Совета

⁴ Закон КазССР от 24 апреля 1990 года «Об учреждении поста Президента КазССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) КазССР» // URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000133#pos=0;0

СССР по основаниям невозможности их осуществления самим Президентом СССР, является нецелесообразной. Поэтому он предлагает учредить должность вице-президента [3, с.182]. Вероятнее всего, он ещё остерегался концентрации исполнительной и представительной власти в руках одного органа – Верховного Совета КазССР. Весьма интересно, что почти 30 лет спустя, такие опасения не стали препятствием для передачи Н.А. Назарбаевым своих президентских полномочий Председателю верхней Палаты Парламента К.-Ж. Токаеву по основаниям невозможности их осуществления самим. К этому вопросу мы вернёмся в конце работы, когда нами будет затронута проблема двоевластия.

Обнаружить изменчивость формы правления в постсоветском Казахстане можно из характера и содержания полномочий высших органов государственной власти. Так, Верховный Совет КазССР по Конституции КазССР 1978 г. и Декларации о государственном суверенитете КазССР до 16 декабря 1991 г. выступал от имени КазССР, являлся высшим органом государственной власти. С вступлением в силу Конституционного закона РК «О государственной независимости РК», расширенные конституционные полномочия Верховного Совета РК разделяются с Президентом РК. Тем самым, представительная власть, с одной стороны, положила конец институту парламентаризма, а с другой, заложила основу для развития института президентства. Не будет излишним упомянуть о том, что до проведения первых президентских выборов в РК управление союзной республикой фактически осуществлялось Компартией, под чьим жёстким контролем формировался состав Верховного Совета КазССР.

Исходя из этого, важно заключить, что на начальном этапе становления государственности, современному Казахстану характерен переход от парламентской формы правления к «полу-парламентской», или к «полу-президентской», или к «смешанной». К такому выводу приходят и другие казахстанские учёные, среди них Б.А. Мухамеджанов. По его мнению, в начале становления РК президентская власть имела схожие с парламентской формой правления черты [4, с. 72]. Схожее мнение встречается и в российской научной печати. Согласно одному из них, в

90-ых годах современный Казахстан больше всего импонировал себя парламентской республикой [5, с.939].

Изложенные события положили начало формированию и становлению в современном Казахстане института президентства и условно президентской власти. Появление в Союзном государстве и союзных республиках должности президента некоторые авторы связывают с отводящей ему ролью гаранта, обеспечивающего исполнение законов и принятие ряда важных государственных решений [6, с. 42].

Смена форм правления происходит в результате принятия первой Конституции РК от 1993 г., установившей ст. 75, что Президент есть глава государства и одновременно руководит исполнительной ветвью власти, а Верховный Совет – единственный законодательный и представительный орган. Единая государственная власть разделяется в большей части между главой исполнительной ветви власти и органом законодательной ветви власти ввиду того, что только им принадлежит право выступать от имени всего казахстанского народа. Представители двух ветвей государственной власти теперь стали обладать равным конституционно-правовым статусом. Наряду с этим, Президент признается гарантом соблюдения, как прав граждан, так и законов, а право законодательной инициативы принадлежит представителям всех ветвей власти, в том числе Верховному Суду, который ныне лишен этого. В 1994 г. принимается один из первых и важных документов – программа правовой реформы. В ней четко сказано о том, что формирование модели сильного президентства есть главное направление реформирования основного законодательства⁵.

Вопрос в том, насколько соответствует признание в одном должностном лице и главы государства, и руководителя исполнительной власти, и арбитра между тремя ветвями государственной власти, и конституционного гаранта, одному из важнейших принципов правового государства, как: разделение власти? В поисках ответа уместно сослаться на мнение самого Н.А. Назарбаева. Так, анализируя описываемые А. Тойнби недостатки парламентаризма, в которой политические интересы стоят выше национальных интересов, Н.А. Назарбаев опасался того, что демократия вне пределов может

⁵ Постановление Президента РК от 12 февраля 1994 года № 1569 «О Государственной программе правовой реформы в РК», утратившее силу Указом Президента РК от 09.01.2006 г. № 1696 // URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001569_

привести к извращённой форме правления [7, с. 227-228]. В этой связи, ему больше всего импонировала конституционная модель правления сильного президента. Переход к сильной президентской форме правления Н.А. Назарбаев объясняет тем, что выбранная им модель президентской республики позволила ему вывести страну из экономических и политических кризисов, образовавшихся на постсоветском пространстве [8].

Здесь хотелось бы сказать также о том, что в Конституции РК от 1993 г. отсутствовала норма, в которой чётко было сказано о форме правления в РК. В отличие от первой Конституции РК от 1993 г., вторая Конституция РК от 1995 г. установила президентскую форму правления, придала президенту статус арбитра, который сконцентрировал властные полномочия по вертикали исполнительной власти.

Представляется уместным выяснение причин принятия через два года спустя новой Конституции РК. Известный казахстанский учёный-юрист К.А. Мами, с мнением которого следует согласиться, называет две главные причины: 1) отсутствие основ для создания независимого суда и 2) открытость вопроса об организации государственной власти [9, с. 21-23]. На схожий взгляд российских коллег, Конституция РК от 1993 г. не смогла построить эффективную структуру государственной власти [10, с.152].

Очевидно, при разработке Конституции РК от 1995 г., во-первых, авторами-составителями принят во внимание неудачный опыт первой Конституции 1993 г. В ней не было ясности в полномочиях законодательной, распорядительно-исполнительной и судебной ветвей властей, что могло нарушить политическую систему казахстанского общества. Конституция РК от 1993 г. наделяла депутатов Верховного Совета широкими полномочиями, осуществление которых противоречило основам конституционного строя, базирующейся на таких принципах, как: принцип разделения власти и принцип сдержек и противовесов. Во-вторых, авторами-составителями принят во внимание неудачный опыт некоторых постсоветских стран, в которых произошло разрушение устойчивости политической власти, например, в события 3-4 октября 1993 г. в Москве и в последние годы в Украине.

Следовательно, с принятием в 1995 г. новой Конституции, в РК конституционная модель смешанного правления сменяется конституционной моделью правления сильного

президента. Тем не менее, утверждённая на конституционном уровне форма правления в РК полностью не соответствовала президентской республике, а уж тем более модели сильного президента. К такому выводу приходишь, опираясь на положения теории государства и юридической науки. Общепринято считать, что основным определяющим критерием форм правления является порядок образования исполнительной ветви власти, степень участия народа в формировании его состава и мера ответственности Правительства. Описывая, существовавшую до сегодняшних дней организацию единой государственной власти РК, порядок формирования органов законодательной, исполнительной и судебной власти, выстраивание их взаимоотношений между собой, можно заключить, что форма правления в РК вбирала в себя не только элементы президентской, но и парламентской республики. Такого же мнения придерживается известный казахстанский учёный-юрист Э.Б. Мухамеджанов. Судя потому как правительство ответственно, как перед президентом, так и перед парламентом, автор полагает, что по форме правления РК больше собой представляет президентско-парламентскую республику [11, с.29].

Об этом, как правило, свидетельствуют нормы некоторых статей Конституции РК, например, устанавливающие порядок образования, формирования структуры и состава Правительства. Согласно им, Правительство образуется Президентом, а предложения о его структуре и составе вносятся Премьер-министром, что соответствует президентской форме правления. Президент не возглавляет исполнительную власть, как в президентских республиках, тем не менее, Правительство в своей деятельности полностью было ответственно перед Президентом, и только лишь в случаях, предусмотренных Конституцией, – перед Парламентом. Глава Правительства, как и соответствует президентской форме правления, назначается в должность Президентом, однако с согласия двух палат Парламента. Президент обладал полномочиями по изданию законов, например, в вопросах войны и мира, решаемые на совместном заседании палат Парламента. Президент также имел право определять приоритетность рассмотрения проектов законов и объявлять их принятие в месячный срок. В этих случаях, если Парламент не справлялся с этой задачей, Президент издавал указы, имеющие силу законов, которые действовали до принятия Парламентом со-

ответствующего закона. Парламент вправе выразить вотум недоверия Правительству, что является характерным именно для парламентской формы правления, однако Президент мог распустить Парламент. Значит, несмотря на признание модели сильного президента, РК по характеру правления, все же, больше всего представляла собой обычную президентскую форму правления.

Подчеркнём, что ни в одном постсоветском государстве ещё полностью не завершён процесс полноценного формирования гражданского общества, демократизации политической жизни и перехода к подлинно правовому государству. Незавершённость процесса перехода РК к правовому государству отметил и сам первый Президент – Н.А. Назарбаев, обращаясь к народу: «В мире нет универсальной модели государственного устройства. Все находятся в поисках. Мы никогда не занимались копированием чужих моделей государственного устройства, находя свои, подчас уникальные решения, хотя есть вопросы, в которых мы следуем в рамках международного опыта» [12].

В силу насущной потребности в демократизации политической системы общества, в 2017 г. произошли крупные реформы, направленные на повышение эффективности системы управления, на которые в работе мы тоже обратим внимание читателей. Так, ещё незадолго до реформ, Н.А. Назарбаев, выступая на мероприятии, приуроченного ко дню празднования 25-летия Независимости РК, в своей речи отметил, что только сильная президентская власть могла сулить успех в построении нового государства и проведении реформ. По его предположениям следующий этап предвещает о необходимости в целом усиления ответственности Парламента и Правительства за состояние дел в стране, а в частности, Правительства перед Парламентом. С этой позиции для Н.А. Назарбаева любые прогнозы относительно смены президентской формы правления в другую форму правления, казались напрасными [13].

25 января 2017 г. Н.А. Назарбаев обращается к народу с заявлением о необходимости и важности передачи ряда своих полномочий исполнительной и законодательной ветви властям, а также равного перераспределения полномочий между ними. В своём обращении он вновь подчеркнул о том, что необходимость в сильной президентской власти, построенной по вертикали взаимоотношений, имело место в переходный пери-

од и для преодоления сложностей, стоящих на пути строительства нового государства и утверждения её независимости [12].

По всей видимости, реформы шестилетней давности, коснувшиеся полномочий Президента с перераспределением их между двумя ветвями государственной власти, вызваны необходимостью и важностью поддержания на конституционном уровне баланса между законодательной и исполнительной властью. В результате конституционных реформ, за Президентом сохранились только полномочия по изданию указов и распоряжений. Правительство несёт ответственность, как перед Президентом, так и перед Парламентом, перед которым, кстати, Правительство слагает свои конституционные полномочия.

Как видим, форма правления в РК менялась не раз, и по сегодняшний день, она имеет своё продолжение. С расширением конституционных полномочий законодательной ветви власти в части осуществления контроля над деятельностью исполнительной ветви власти, наблюдается переход от модели сильной президентской формы правления к «президентской» форме правления. Об этом официально ещё в 2014 г. заявил действующий президент – К.-Ж. Токаев в то время, когда занимал должность председателя высшей палаты Парламента – Сената. Формула, по которой с течением времени осуществляется смена форм правления, обозначена им так: «сильный президент – влиятельный парламент – подотчётное правительство» [14]. А в 2022 г. он официально объявил о смене формы правления. Обращаясь к народу Казахстана, К.-Ж. Токаев объяснил, что под переустройством политической модели развития РК имеется в виду решительный переход от суперпрезидентской формы правления к президентской республике, в котором усилена власть Парламента. По его мнению, такая форма правления позволит обеспечить баланс между ветвями власти [15].

Наши зарубежные коллеги, анализируя конституционную реформу от 2017 г., в целом оценивают ее положительно. Так, российские ученые-юристы Т.Я. Хабриева, Л.В. Андриченко отмечают, что в РК конституционная реформа правильно была организована, она затронула базовые институты государства и гражданского общества, усилила основные элементы незыблемости государства РК. Положительными признаками: модернизация республиканской формы

правления; демократизация казахстанского общества, повышение конституционного статуса представительной власти, а также подотчетность, подконтрольность и самостоятельность исполнительной власти. Очень высоко оценивает отказ РК от институтов «приоритетного» или «срочного» законодательства [16, с. 142-143].

Впечатляет то, что видные политические деятели и известные учёные Казахстана признают модель правления сильного президента самой наилучшей. Например, по мнению К.-Ж. Токаева, действующего президента РК, именно эта модель в своё время позволила реализовать социально-экономические и политико-правовые реформы, построить признаваемое всеми странами новое государство, особенно в период глобального финансового кризиса решить многие проблемы и избежать его тяжёлых последствий [14].

Изучая ряд системных факторов, от которых зависит сила государства, профессор С.Ф. Ударцев обозначает два важных фактора, как: 1) основной источник государственной власти – народ, его инициативы, силы, возможности и сознательность, его естественная поддержка государства; 2) глава государства – волевой, умный, харизматичный, авторитетный. Эти тесно связанные между собой системные факторы С.Ф. Ударцев признает весьма важными для построения сильного государства (в смысле успешного), важность которых возрастает особенно при наведении порядка в стране, осуществлении реформ, достижении ускоренного роста в экономике [17, с.11].

По данному вопросу в Казахстане встречаются заслуживающего внимания особое мнение. Так, ученый Э.Б. Мухамеджанов еще в 2011 г. сделал предупреждение об опасности суперпрезидентской формы правления, которая грозит возвеличиванием культа личности президента, обожествлением титула государственного деятеля, появлением авторитарного правителя [11, с.33].

В.А. Черепанов, изучая два противоположных подхода к сменяемости президентской власти, считает необходимым осуществлять его не для достижения самоцели, как сменяемость ради сменяемости, а для достижения общей цели. По его мнению, сменяемость президентской власти, осуществляемой для достижения цели, кроющейся в снятии противоречий между народом и делегируемой им власти, а также недопущении отчуждения власти от народа, проложит путь к укреплению демократических

начал в формировании подконтрольной и сменяемой народом публичной власти. Поэтому автор предлагает отдать эти вопросы на усмотрение народа, а именно на республиканский референдум [18, с. 30-44].

Глядя на продолжающийся курс конституционных реформ, связанных с перераспределением президентских полномочий между законодательной и исполнительной властями в части формирования корпуса Правительства РК и ответственностью последнего перед Парламентом РК, можно представить себе неизбежность и смены форм правления. Этого не исключал и сам Н.А. Назарбаев. В частности, в 2016 г. во время внеочередных выборов депутатов нижней палаты Парламента РК на вопрос российских журналистов о возможности или невозможности смены форм правления в РК, Н.А. Назарбаев ответил, что это вполне реально, если на то будет воля народа Казахстана [19]. Хотя есть мнения, уверяющие об обратном. Тем не менее, никто не мог предположить, что Президент РК – Н.А. Назарбаев досрочно сложит с себя конституционные полномочия и откажется принимать участие во внеочередных президентских выборах.

Конечно, для Казахстана особый интерес представляет опыт построения сильной республики с президентской формой правления самого близкого ему братского государства – России. Однозначно, порядок образования Правительства РФ, назначения в должности его председателя и решающая в этом роль президента РФ, свидетельствуют о наличии элементов президентской и парламентской республик. В этой связи, проанализируем некоторые статьи Конституции РФ, касающиеся организации государственной власти, подбора и расстановки кадров в высшем руководстве. Ранее, президент РФ вносил в Государственную Думу РФ предложение о кандидатуре председателя Правительства РФ и с ее согласия назначал последнего в должности. Согласия не требовалось, когда Государственная Дума РФ трижды выражала недоверие предложенной президентом РФ кандидатуре председателя Правительства РФ. В таких случаях, президент РФ назначал председателя Правительства РФ, распускал Парламент РФ, назначал новые выборы.

Как описано выше, в сравнении с РФ, в РК после конституционных реформ, проведенных в 2017 г., были исключены случаи самостоятельного утверждения Президентом в должности председателя Правитель-

ства с последующим роспуском Парламента и назначением новых выборов. Ныне, по Конституции РК, кандидатура Председателя заранее согласовывается с фракциями политических партий нижней палаты Парламента. Представленные председателем Правительства кандидатуры на должность членов Правительства также заранее согласовываются с нижней палатой Парламента.

Конституционные нормы, позволяющие президенту самостоятельно утверждать в должности председателя Правительства РФ, распускать Государственную Думу РФ и назначать новые выборы свидетельствовали о явном перекосе в сторону исполнительной власти и широких полномочиях Президента РФ [20, с.33].

Некоторые изменения в политической системе российского общества наблюдаются со дня обращения президента РФ к Федеральному Собранию РФ. Остановившись на вопросах государственного устройства РФ, 15 января 2020 г. В.В. Путин сказал о том, что требуется усилить роль законодательной власти, повысить самостоятельность и ответственность перед ним Правительства РФ, а также обеспечить согласованное взаимодействие между ними. В связи с этим им предложено внести изменения и дополнения в Конституцию РФ от 1993 г., касающиеся порядка образования Правительства РФ, назначения в должности его председателя. Безусловно, такие конституционные реформы в РФ имеют сходство с конституционными реформами, проведенными в РК. Отличие в том, что, на взгляд президента РФ, государство с огромной территорией, сложным федеративным устройством и многонациональным народом не может существовать стабильно при парламентской форме правления. Поэтому РФ должна и далее существовать как сильная президентская республика. В своем выступлении президент РФ также обратил внимание на возрожденный по его инициативе в 2000 г. государственный орган в лице Государственного Совета, с приданием ему соответствующего статуса и определением его организационно-правовые основы формирования и деятельности⁶. После обнародования послания президента РФ начались первые конституционные реформы, которые, по всей видимости, будут продолжены. Так, спустя три месяца был принят Закон РФ о поправке к Конституции РФ от 14.03.2020 № 1-ФКЗ о со-

вершенствовании регулирования отдельных вопросов организации и функционирования публичной власти. Этим законом в Конституцию РФ были внесены изменения, в том числе и в Главу 6, но не столь значительные, чтобы говорить об изменчивости формы правления. К концу 2020 г. был принят ФЗ от 25.11.2020 г. о Государственном Совете РФ.

Определенная схожесть конституционных реформ в политико-правовых сферах двух постсоветских странах развили в СМИ суждения о том, что возможно в ближайшем будущем в России ожидает транзит власти, а альтернативный путь его осуществления будет по аналогии с Казахстаном. Действительно, как отмечено российскими исследователями, Россия проявляет особый интерес к успешному демократическому транзиту власти в Казахстане [10, с.157]. Несомненно, политические процессы в Казахстане оказывают влияние на ближние государства, в том числе и Россию. Наряду с этим, наблюдающаяся на постсоветском пространстве определенная тенденция к демократическому транзиту власти показывает его успешное осуществление или сопровождение различными инверсиями.

Одни авторы замечают взаимовлияние конституционных реформ в РК на систему и функционирование органов государственной власти РФ. Так, А.А. Макарец, Э.С. Юсубов приводят параллели между конституционными реформами в РК от 2007 г. и в РФ от 2008 г., которыми полномочия Парламента РК были расширены, а Парламента РФ наделены контрольными полномочиями по отношению к исполнительной власти. Авторы считают, что после поправок внесенных в Конституцию РФ, которые последовали за очередными президентскими выборами, РФ стала более тяготеть к парламентарной республике [21, с.77-80]. На основе представленного Т.Г. Алимпиевой, Е.И. Максименко кейса России и Казахстана, посвященного проблемам толкования рассматриваемой правовой категории – как форма правления, заключается вывод о закреплении в этих государствах смешанной формы правления [22, с.16].

С 2022 г. в Казахстане проводятся крупные политические преобразования, нацеленные на построение справедливого и слышащего государства, в рамках которых произошла перезагрузка всех основных по-

⁶ Послание Президента РФ В.В. Путина Федеральному Собранию РФ от 15.01.2020 г. // URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_342959/

литических институтов, децентрализация системы госуправления с повышением персональной ответственности политических госслужащих, пересмотрены количество и длительность сроков полномочий Президента. Предпринятые меры позволяют снизить риски монополизации власти, обеспечить гармоничное взаимодействие трех ветвей власти, укрепить роль Парламента. Об этом отметил К.К. Токаев в своем обращении к народу Казахстана от 2023 г.: «Страна перешла на модель президентской республики с сильным парламентом ... еще более укоренилась формула "сильный Президент – влиятельный Парламент – подотчетное Правительство"» [23].

Таким образом, казахстанские и российские авторы, опираясь на зарубежный и отечественный путь развития государственности, придерживаются мнения о том, что на современном этапе следует двигаться к парламентской форме правления. По мнению большинства авторов, востребованность в сильном президенте с неограниченными конституционными полномочиями была на начальном этапе строительства государственности и для того, чтобы преодолеть противостояния между исполнительной и законодательной ветвями власти [24, с.452-453].

Результаты

Ход развития государственности Казахстана наглядно показал, что происходят некоторые изменения, указывающие на очередную смену форм правления. Выявлен плавный переход РК от суперпрезидентской к президентской модели правления, от президентской к полу-президентской модели правления. Исходя из тех направлений, продолжающихся в Казахстане реформ по модернизации национальной правовой системы, нет достаточно убедительных аргументов для появления и признания новых ветвей государственной власти. Напротив, в Казахстане в связи с отставкой правившего страной на протяжении 30 лет Н.А. Назарбаева и занятия им одновременно нескольких политических должностей, как: пожизненный Председатель Совета Безопасности, пожизненный член Конституционного Совета, почётный сенатор Сената Парламента, Председатель лидирующей в РК партии «Нұр Отан», встал вопрос о двоевластии.

Известно, что 19 марта 2019 г. Н.А. Назарбаев раньше срока сложил с себя конституционные президентские полномочия. Порядок преемственности полномочий президента установлен следующим образом. Согласно правилам, указанным в ст. 48 Конституции РК, полномочия отказавшегося от должности президента до окончания его выборного срока переходят к спикеру верхней палаты Парламента, либо нижней палаты Парламента, либо к премьер-министру. Спикер Сената Парламента РК в лице К.-Ж. Токаева сложил с себя полномочия Председателя Сената Парламента РК и принял на себя полномочия Президента РК. Внеочередные выборы президента РК прошли 9 июня 2019 г., по окончательным результатам которого победу одержал К.-Ж. Токаев, набрав свыше 70% голосов от всего населения. Крайнее недовольство у казахстанской общественности вызвал Указ Президента РК от 9 октября 2019 г. № 184, расширяющий полномочия Председателя СБ РК, в должности которого пожизненно находился первый президент РК – Н.А. Назарбаев. Так, в соответствии с п. 3) указа, кандидатуры, представленные к назначению на некоторые руководящие должности, которые находятся непосредственно в подчинённости и подотчётности президента РК, проходят процедуры обсуждения и согласования с Председателем СБ РК. При этом п. 4) названного указа предусматривает, что назначение и освобождение от должностей может осуществляться без соблюдения процедур обсуждения и согласования⁷. Вместе с тем, перечень нормативных правовых актов, находящихся вне иерархии, пополнился еще актами Председателя СБ РК. Более того, ни Конституция, ни закон о Совете Безопасности, ни Положение о Совете Безопасности не содержали в себе нормы, регламентирующие порядок и основания прекращения деятельности СБ. Поэтому следует руководствоваться ст. 44 Конституции РК, относящей к полномочиям президента РК образование консультативно-совещательных органов, в том числе и Совета Безопасности. Соответственно, полномочия по упразднению Совета Безопасности и формированию его состава принадлежат исключительно президенту РК. Значит, какие-либо опасения или ожидания об установлении в РК двоевластия, являются не состоятельными.

⁷ Указ Президента РК от 09 октября 2019 года № 184 «О внесении изменений и дополнений в некоторые акты Президента РК» // URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1900000184>

К месту сказать о том, что и в политико-правовых вопросах сыграли свою роль увековеченные обычаи традиционного казахского общества, особенность которого состоит в воспитании младшего поколения по принципу уважения к старшим. Общественный резонанс тогда был вызван и тем, что Сенат Парламента РК возглавила Д.Н. Назарбаева, которая в случае отказа действующего президента РК от президентских полномочий, могла претендовать на пост президента РК. Однако 02 мая 2019 г. Указом Президента РК полномочия Д.Н. Назарбаевой были прекращены, а с 05 января 2022 г. сам президент РК К.-Ж. Токаев возглавил СБ РК.

Выводы

На основе изучения мнений казахстанских юристов и политологов, к которому

присоединяется авторский коллектив представленной работы, следует вывод, что государству РК, во-первых, удалось избежать негативных последствий мирового финансового кризиса. Во-вторых, преодолеть противостояния между различными политическими силами, которые имели и имеют место в ряде бывших постсоветских стран. В-третьих, провести крупные социально-экономические и политико-правовые реформы, направленные на либерализацию государственной власти и демократизацию общественной жизни. В-четвертых, установить баланс между законодательной и исполнительной ветвями власти. В-пятых, поэтапно перейти из одной формы правления в другую. И, наконец, в-шестых, не допустить появления в РК новых ветвей государственной власти и двоевластия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нурмагамбетов, А.М. Конституция Казахстана – достояние общенародное / А.М. Нурмагамбетов – Текст: электронный // «Юрист». – 2011. – № 11 (ноябрь). – URL: <https://journal.zakon.kz/4474707-konstitucija-kazahstana-dostojanie.html> (дата обращения: 10.03.2022)
2. Судебная реформа в Республике Казахстан: обзор основных этапов / Г.Ж. Сулейменова. – Алматы, 2010. – 156 с.
3. Назарбаев Н.А. Избранные речи. Том 1. 1989-1991 гг. – Астана: ИД «Сарыарка», 2009. – 548 с.
4. Мухамеджанов Б.А. Казахстан: на пути от президентской к президентско-парламентской республике // Бизнес в законе, 2007. – № 4. – С. 70-73.
5. Игбаев Р.Б. Этапы и особенности становления института президентской власти в Республике Казахстан // Вестник Башкирского университета, 2009. Т. 14. – № 3. – С. 938-943.
6. Сафарова Т.С. Роль Н. Назарбаева в становлении и развитии института Президентства в Республике Казахстан // Вестник Института законодательства Республики Казахстан, 2014. – № 3 (35). – С. 42-50.
7. Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы: Изд-во «Атамұра», 1999. – 296 с.
8. Новый этап демократизации Казахстана – ускоренное развитие свободного демократического общества [Электронный ресурс]: Выступление Президента РК Н.А. Назарбаева на совместном заседании Палат Парламента РК от 16 мая 2007 г. в Астане. Доступ предоставлен Информационной системой «Юрист». Режим доступа свободный. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30102864 (дата обращения: 22.10.2021).
9. Мами К.А. Становление и развитие судебной власти в Республике Казахстан / Монография. – Астана: Елорда, 2001. – 352 с.
10. Баскакова И.А. Транзит власти в Казахстане: новые подходы Астаны // Вестник РГГУ. Серия «Политология. История. Международные отношения. Зарубежное регионоведение. Востоковедение», 2018. – № 1 (11). – С. 149–161. DOI: 10.28995/2073-6339-2018-1-149-161
11. Мухамеджанов Э.Б. Казахстан: шаг к европейской демократии? // Современная Европа, 2011. – № 2 (46). – С. 26-37.
12. Обращение Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана по вопросам перераспределения полномочий между ветвями власти от 25 января 2017 года // URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/obrashchenie-prezidenta-respubliki-kazahstan-po-voprosam-pereraspredeleniya-polnomochii-mezhdu-vetvyami-vlasti

13. Выступление Главы государства Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на торжественном собрании, посвящённом 25-летию Независимости РК от 15 декабря 2016 года // URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-glavy-gosudarstva-na-torzhestvennom-sobranii-posvyashchennom-25-letiyu-nezavisimosti-respubliki-kazahstan

14. Выступление К.-Ж. Токаева на международной конференции, посвящённой Дню первого президента РК, 24 ноября 2014 г. // Центр деловой информации «Капитал». – URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/35351/v-rk-nachat-perekhod-k-prezidentsko-parlamentskoj-forme-pravleniya.html> (дата обращения: 15.11.2021).

15. Послание Главы государства К.-Ж. Токаева народу Казахстана от 16 марта 2022 года «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>

16. Хабриева Т.Я., Андриченко Л.В. Конституционная реформа в Республике Казахстан: тенденции и перспективы развития // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 2017. – № 3. – С. 142-155. DOI: 10.12737/article_593fc343e09a66.75343728

17. Ударцев С.Ф. Сильное государство: вопросы теории // Право и государство, 2016. – № 2 (71). – С. 6-14.

18. Черепанов В.А. О правовых вопросах сменяемости власти // Журнал российского права, 2020. – № 11. – С. 30-44. DOI: 10.12737/jrl.2020.131

19. Назарбаев допустил изменение государственного строя Казахстана. [Электронный ресурс]: Интервью Назарбаева А.Н. Доступ предоставлен Информационным Агентством «РБК». Режим доступа: свободный. URL: <https://www.rbc.ru/politics/20/03/2016/56ee48de9a79471ee255760c> (дата обращения: 09.10.2021).

20. Мельникова М.В. О форме правления в России // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право», 2018. – № 1 (20). – С. 30-34.

21. Макарецов А.А., Юсубов Э.С. Влияние конституционных реформ Казахстана (2016 – 2019 гг.) на систему и функционирование органов государственной власти // Вестник Томского государственного университета. Право, 2020. № 35. – С. 76-86.

22. Алимпиева Т.Г., Максименко Е.И. О проблеме толкования правовой категории «форма правления» (кейс России и Казахстана) // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия: гуманитарные и общественные науки, 2018. – № 4. – С. 13-19.

23. Послание Главы государства К.К. Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2023 года «Экономический курс справедливого Казахстана» // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K23002023_1

24. Крючкова Е.А. Формы правления и конституционные процессы: проблемы взаимодействия и взаимовлияния // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Экономика. Управление. Право, 2015. Т. 15. Вып. 4. – С. 451-455.

REFERENCES

1. Nurmagambetov, A.M. Konstituciya Kazahstana – dostoyanie obshchenarodnoe / A.M. Nurmagambetov – Tekst: elektronnyj // «YUrist». – 2011. – № 11 (noyabr'). – URL: <https://journal.zakon.kz/4474707-konstituciya-kazahstana-dostojanie.html> (data obrashcheniya: 10.03.2022).

2. Sudebnaya reforma v Respublike Kazahstan: obzor osnovnykh etapov / G.ZH. Sulejmenova. – Almaty, 2010. – 156 s.

3. Nazarbaev N.A. Izbrannyye rechi. Tom 1. 1989-1991 gg. – Astana: ID «Saryarka», 2009. – 548 s.

4. Muhamedzhanov B.A. Kazahstan: na puti ot prezidentskoj k prezidentsko-parlamentskoj respublike // Biznes v zakone, 2007. – № 4. – С. 70-73.

5. Igbaev R.B. Etapy i osobennosti stanovleniya instituta prezidentskoj vlasti v Respublike Kazahstan // Vestnik Bashkirskogo universiteta, 2009. Т. 14. – № 3. – С. 938-943.

6. Safarova T.S. Rol' N. Nazarbaeva v stanovlenii i razvitii instituta Prezidentstva v Respublike Kazahstan // Vestnik Instituta zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, 2014. – № 3 (35). – С. 42-50.

7. Nazarbaev N.A. V potoke istorii. – Almaty: Izd-vo «Atamyr», 1999. – 296 s.

8. *Novyy etap demokratizatsii Kazahstana – uskorennoe razvitie svobodnogo demokraticeskogo obshchestva* [Elektronnyj resurs]: Vystuplenie Prezidenta RK N.A. Nazarbaeva na sovmestnom zasedanii Palat Parlamenta RK ot 16 maya 2007 g. v Astane. Dostup predostavljen Informacionnoj sistemoj «YUrist». Rezhim dostupa svobodnyj. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30102864 (data obrashcheniya: 22.10.2021).

9. Mami K.A. *Stanovlenie i razvitie sudebnoj vlasti v Respublike Kazahstan* / Monografiya. – Astana: Elorda, 2001. – 352 s.

10. Baskakova I.A. *Tranzit vlasti v Kazahstane: novye podhody Astany* // Vestnik RGGU. Seriya «Politologiya. Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya. Zarubezhnoe regionovedenie. Vostokovedenie», 2018. – № 1 (11). – S. 149–161. DOI: 10.28995/2073-6339-2018-1-149-161

11. Muhamedzhanov E.B. *Kazahstan: shag k evropejskoj demokratii?* // Sovremennaya Evropa, 2011. – № 2 (46). – S. 26-37.

12. *Obrashchenie Prezidenta Respubliki Kazahstan N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana po voprosam pereraspredeleniya polnomochij mezhdv vetvyami vlasti ot 25 yanvarya 2017 goda* // URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/obrashchenie-prezidenta-respubliki-kazahstan-po-voprosam-pereraspredeleniya-polnomochii-mezhdv-vetvyami-vlasti

13. *Vystuplenie Glavy gosudarstva Respubliki Kazahstan N.A. Nazarbaeva na torzhestvennom sobranii, posvyashchyonnom 25-letiyu Nezavisimosti RK ot 15 dekabrya 2016 goda* // URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-glavy-gosudarstva-na-torzhestvennom-sobranii-posvyashchennom-25-letiyu-nezavisimosti-respubliki-kazahstan

14. *Vystuplenie K.-ZH. Tokaeva na mezhdunarodnoj konferencii, posvyashchyonnoj Dnyu pervogo prezidenta RK, 24 noyabrya 2014 g.* // Centr delovoj informacii «Kapital». – URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/35351/v-rk-nachat-perekhod-k-prezidentsko-parlamentskoy-forme-pravleniya.html> (data obrashcheniya: 15.11.2021).

15. *Poslanie Glavy gosudarstva K.-ZH. Tokaeva narodu Kazahstana ot 16 marta 2022 goda «Novyy Kazahstan: put' obnoveniya i modernizatsii»* // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>

16. Habrieva T.YA., Andrichenko L.V. *Konstitucionnaya reforma v Respublike Kazahstan: tendencii i perspektivy razvitiya* // ZHurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedeniya, 2017. – № 3. – S. 142-155. DOI: 10.12737/article_593fc343e09a66.75343728

17. Udarcev S.F. *Sil'noe gosudarstvo: voprosy teorii* // Pravo i gosudarstvo, 2016. – № 2 (71). – S. 6-14.

18. Cherepanov V.A. *O pravovyh voprosah smenyaemosti vlasti* // ZHurnal rossijskogo prava, 2020. – № 11. – S. 30-44. DOI: 10.12737/jrl.2020.131

19. *Nazarbaev dopustil izmenenie gosudarstvennogo stroya Kazahstana. [Elektronnyj resurs]: Interv'y u Nazarbaeva A.N. Dostup predostavljen Informacionnym Agentstvom «RBK». Rezhim dostupa: svobodnyj. URL: https://www.rbc.ru/politics/20/03/2016/56ee48de9a79471ee255760c* (data obrashcheniya: 09.10.2021).

20. Mel'nikova M.V. *O forme pravleniya v Rossii* // Vestnik Samarskoj gumanitarnoj akademii. Seriya «Pravo», 2018. – № 1 (20). – S. 30-34.

21. Makarcev A.A., YUsubov E.S. *Vliyanie konstitucionnyh reform Kazahstana (2016 – 2019 gg.) na sistemu i funkcionirovanie organov gosudarstvennoj vlasti* // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Pravo, 2020. № 35. – S. 76-86.

22. Alimpieva T.G., Maksimenko E.I. *O probleme tolkovaniya pravovoj kategorii «forma pravleniya» (kejs Rossii i Kazahstana)* // Vestnik Baltijskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta. Seriya: gumanitarnye i obshchestvennye nauki, 2018. – № 4. – S. 13-19.

23. *Poslanie Glavy gosudarstva K.K. Tokaeva narodu Kazahstana ot 1 sentjabrja 2023 goda «Jekonomicheskij kurs spravedlivogo Kazahstana»* // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K23002023_1

24. Kryuchkova E.A. *Formy pravleniya i konstitucionnye processy: problemy vzaimodejstviya i vzaimovliyaniya* // Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Seriya Ekonomika. Upravlenie. Pravo, 2015. T. 15. Vyp. 4. – S. 451-455.

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ЮСТИЦИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАК ИНСТРУМЕНТ И ОПОРА СЛЫШАЩЕГО ГОСУДАРСТВА

Балиева Загипа Яхьяновна

Президент ТОО «BP Law Company», г. Алматы, Республика Казахстан;
e-mail: z.baliyeva@bplaw.kz

Аюпова Зауре Каримовна¹

Доктор юридических наук, профессор Казахского национального аграрного
исследовательского университета, ведущий специалист ТОО «BP Law Company»;
г.Алматы, Республика Казахстан; e-mail: zaure567@yandex.ru

Аннотация. Как известно, исследуемая проблема представляет собой форму, нужную в целях защиты прав и интересов физических и юридических лиц при помощи специальных механизмов и процедур. По большому счету административная юстиция направлена на обеспечение принятия юридически обоснованных, своевременных, справедливых и понятных решений по делам, касающимся всех субъектов. Она обеспечивает права граждан в административном процессе. Наконец, административная юстиция оказывает большое влияние на качество предоставления государственных услуг и справедливое обращение к гражданам, в соответствии с законом. В процессе принятия административных решений существует баланс между вопросами эффективности, регулярности и механического применения существующих правил. Конечно, совершенствование любой социальной системы выступает необходимым и достаточным условием существования и функционирования непосредственно самой системы. В целом вся система юстиции все более обнаруживает несостоятельность усилий по охране законности и правопорядка на прежней нормативной и организационной базе, принятые в последние годы законодательные акты в юридической сфере зачастую носят несистемный характер, нередко противоречат друг другу, правам и законным интересам граждан, хозяйствующих субъектов, в них откровенно преобладает ведомственный интерес. На сегодняшний день Республика Казахстан добилась многих позитивных результатов в формировании правовой системы. Перед государством, всем казахстанским народом сегодня открыты огромные перспективы сделать большой рывок вперед в своем правовом и экономическом развитии.

Ключевые слова: благополучное общество, единая нация, справедливое государство, сфера, административные правонарушения, гражданские споры, соблюдение законности, административно-правовые споры, правовой институт, правовые принципы.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК ӘДІЛЕТ МЕКЕМЕСІ ЕСТІТІН МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚҰРАЛЫ МЕН ТІРЕГІ РЕТІНДЕ

Зағипа Яхьянқызы Балиева

«BP Law Company» ЖШС президенті, Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы; e-mail: z.baliyeva@bplaw.kz

Зәуре Кәрімқызы Аюпова

Заң ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің
профессоры, ЖШС «BP Law Company» жетекшісі маман; Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы; e-mail: zaure567@yandex.ru

¹ Автор для корреспонденции

Аннотация. Өздеріңіз білетіндей, әкімшілік әділет -бұл мемлекеттік басқару жүйесінде заңдылықтың сақталуын бақылауды жүзеге асыру арқылы бұзылған субъективті құқықтарды, азаматтардың бостандықтарын, заңды тұлғалардың және басқа ұйымдардың заңды мүдделерін қалпына келтіру үшін қажетті сот қорғаудың құқықтық институты, яғни басқару қатынастарынан туындайтын әкімшілік-құқықтық дауларды қараудың және шешудің ерекше процедуралық тәртібі. Жалпы алғанда, әкімшілік әділет азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтарына қатысты істер бойынша заңды негізделген, уақтылы, әділ және түсінікті шешімдер қабылдауды қамтамасыз етуге бағытталған. Ақырында, өкінішке орай, әкімшілік әділет мемлекеттік қызмет көрсету сапасына және азаматтарға әділ жүгінуге үлкен әсер етеді. Әкімшілік шешімдер қабылдау процесінде тиімділік, жүйелілік және қолданыстағы ережелерді механикалық қолдану мәселелері арасында тепе-теңдік бар. Әрине, кез-келген әлеуметтік жүйені жетілдіру жүйенің өзі өмір сүруінің және жұмыс істеуінің қажетті және жеткілікті шарты болып табылады. Сонымен қатар тұтастай алғанда, бүкіл әділет жүйесі бұрынғы нормативтік және ұйымдық базада заңдылық пен құқықтық тәртіпті қорғау жөніндегі күш-жігердің дәрменсіздігін барған сайын анықтауда, соңғы жылдары заң саласында қабылданған заңнамалық актілер көбінесе жүйелі емес, көбінесе бір-біріне, азаматтардың, шаруашылық жүргізуші субъектілердің құқықтары мен заңды мүдделеріне қайшы келеді, оларда ведомстволық қызығушылық айқын басым. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы құқықтық жүйені қалыптастыруда көптеген оң нәтижелерге қол жеткізді. Мемлекет алдында, бүкіл Қазақстан Республикасының халқы бүгінде өзінің құқықтық және экономикалық дамуында үлкен серпіліс жасауға үлкен перспективалар жуырда ашты.

Түйінді сөздер: берекелі қоғам, біртұтас ұлт, әділ мемлекет, сала, әкімшілік құқық бұзушылық, азаматтық даулар, заңдылықты сақтау, әкімшілік құқықтық даулар, құқықтық институт, құқықтық принциптер.

THE ADMINISTRATIVE JUSTICE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AS AN INSTRUMENT AND SUPPORT OF THE HEARING STATE

Balieva Zagipa Yakhyanovna

LLP «BP Law Company» President, Almaty, Republic of Kazakhstan;
e-mail: z.baliyeva@bplaw.kz

Ayupova Zaure Karimovna

Doctor of Law, Professor of the Kazakh National Agrarian
Research University, leading specialist TOO «BP Law Company»; Almaty,
Republic of Kazakhstan; e-mail: zaure567@yandex.ru

Abstract. As we know, administrative justice is a kind of legal institution of judicial protection necessary to restore violated subjective rights, freedoms of citizens, legitimate interests of legal entities and other organizations by monitoring compliance with the law-abiding state in the public administration system, a special procedure for consideration and resolution of administrative and legal disputes arising from managerial relations. Administrative justice is aimed at ensuring the adoption of legally sound, timely, fair and understandable decisions in cases concerning the rights of people. Administrative justice ensures the rights of citizens in the administrative process. Finally, administrative justice has a great impact on the quality of public services and fair treatment of citizens. The process of making administrative decisions, there is a balance between issues of efficiency, regularity and the mechanical application of existing rules. Of course, the improvement of any social system is a necessary and sufficient condition for the existence and functioning of the system by itself. In general, the entire justice system is increasingly revealing the failure of efforts to protect the law-abiding state on the previous regulatory and organizational basis, legislative acts adopted in recent years in the legal field.

Keywords: prosperous society, united nation, fair state, sphere, administrative offenses, civil disputes, compliance with the rule of law, administrative legal disputes, legal institution, legal principles.

Основные положения

В своем Послании от 1 сентября 2022 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» Президент Республики Казахстан Токаев К.К. отметил необходимость расширения сферы административной юстиции с передачей в Административный процедурно-процессуальный кодекс широкого круга административных правонарушений и гражданско-правовых споров [1]. В реализацию данного направления Министерством юстиции Республики Казахстан был разработан проект Закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам расширения сферы административной юстиции», который предусматривает в себе перенос глав 30 и 44 Гражданско-процессуального Кодекса в плоскость административной юстиции. Сегодня остро стоит вопрос определения четкого механизма перевода остальных категорий дел особого производства гражданского-процессуального законодательства в законодательство об административном производстве.

Административная юстиция - это важнейший атрибут правового государства, государственного управления и административного права. Отсутствует единое мнение, что следует понимать под административной юстицией. Ее понимают и как систему специальных судебных (квазисудебных) органов, рассматривающих публично-правовые споры, и как вид судопроизводства, и как специализированный надзор за деятельностью органов исполнительной власти и др. Но чаще всего административную юстицию отождествляют с судебным контролем за законностью деятельности государственной администрации.

По мнению И.В. Пановой, «Административная юстиция включает рассмотрение административных споров в особом (административном) порядке как судебными, так и внесудебными (квазисудебными) административно-юрисдикционными органами» [2, с.3].

Проблемы и перспективы формирования административной юстиции в государствах постсоветского пространства, А.Б. Зеленцов и С.И. Ибрагимов связывают с непониманием самой сущности и содержания административной юстиции [3, с.110].

С таким суждением следует согласиться по причине того, что в результате непони-

мания самой сущности и содержания административной юстиции, в Казахстане выделяются различные способы построения системы административной юстиции [4].

Введение

Для того, чтобы лучше понять сущность и механизм административной юстиции, необходимо проработать нормативные изменения в законодательстве (выработка конкретных предложений с мотивированными обоснованиями); разработать институциональные меры (например, подходы к применению ответственности нотариусов за их незаконные действия, проработать вопросы совершенствования контроля за нотариальной деятельностью и другое); изучить судебную практику (в динамике, анализируя наиболее частые нарушения, связанные с совершением нотариусами действий (бездействий), как процедурных, так и нарушения законодательства), а также статистику; проанализировать обращения граждан, представителей юридических лиц, тем самым рассмотреть проблемы правоприменителей со стороны «услугополучателей» [5, с.64].

Практика последних лет показывает, что наблюдается увеличение поступающих обращений, сообщений, запросов, откликов и предложений в адморганы, практически на 30%, количество рассмотренных обращений в порядке упрощенной административной процедуры увеличилось на 44% соответственно, а количество проведения «общих» административных процедур увеличилось на 22%.

Данные результаты указывают на заинтересованность граждан и юридических лиц в подаче обращений, а также имеющиеся проблемы населения в отдельных сферах жизнедеятельности общества.

Исходя из справочной информации НАО «Государственная корпорация «Правительство для граждан» следует, что наиболее насущными проблемными вопросами для заявителей являются:

❖ строительство, промышленность, транспорт и коммуникации, жилищно-коммунального хозяйства, бытовое обслуживание населения – около 18% от всех видов обращений;

❖ сельское хозяйство и земельные отношения – около 15%;

❖ финансовая деятельность, экономика и планирование бюджета, предпринимательство – 12%;

❖ права человека и социальная защита, пенсионное и социальное обеспечение – 6% от всех видов обращений.

❖ Наибольшее количество зарегистрированных обращений за период с 1 июля 2021 года по 30 июня 2022 года имеют следующие ЦГО и МИО:

❖ Министерство финансов – 20% от всего количество зарегистрированных обращений;

❖ Акимат города Алматы – 18%;

❖ Генеральная прокуратура и Министерство внутренних дел имеют порядка 13% от общего количества обращений;

❖ В министерствах юстиции, цифровизации и аэрокосмической промышленности зарегистрировано порядка 10% от всех обращений.

❖ Акимат города Нур-Султан – 9%;

❖ Акиматы Карагандинской, Алматинской и Жамбылской области – порядка 7% у каждого региона.

нарушения адморганов, допускаемые в рамках проведения досудебного рассмотрения жалоб на административные акты, административные действия (бездействие).

В частности, одними из основных, отмечены следующие нарушения административных процедур:

1. нарушение порядка рассмотрения жалоб. Например, жалоба рассматривается сразу вышестоящей инстанцией или адморган просто указывает на необходимость обжалования решения сразу в судебном порядке (что противоречит части пятой статьи 91 Кодекса);

2. орган, принявший решение, не использует возможность урегулирования спора самостоятельно (в течение трех рабочих дней), направляя жалобу сразу на рассмотрение «вышестоящей» инстанции;

3. отсутствие сформированного административного дела при направлении жалобы в вышестоящий орган (соответственно и при обжаловании решения, действия (бездействия) в судебном порядке);

4. присутствие привычного подхода в работе, который заключается в отсутствии намерения адморгана решить спор самостоятельно, оставляя при этом разрешение вопроса на усмотрение суда.

5. имеют место случаи, когда орган (решение, действие (бездействие) которого обжалуются, «нижестоящая» инстанция) направляет жалобу на рассмотрение «вышестоящей» инстанции, не используя свое право на урегулирование спора на самом на-

чальном этапе досудебного обжалования.

6. имеются и обратные случаи, когда данный орган самостоятельно рассматривает и принимает решение по жалобе (в нарушение части четвертой статьи 91 Кодекса), без направления ее в «вышестоящую» инстанцию (что в свою очередь может повлечь за собой отсутствие ведомственного контроля за работой органа, принявшего решение, а также в некоторых случаях «дополнительное» обжалование и данного административного действия).

Нередки моменты, когда жалоба поступает напрямую в «вышестоящий» орган, и вместо того, чтобы перенаправить жалобу тому органу, который решение принял («нижестоящему»), «вышестоящая» также рассматривает жалобу самостоятельно (что также не соответствует статье 91 Кодекса).

Вышеуказанный момент несет в себе риски в части фактического «покрывательства» «вышестоящей» инстанцией допущенных нарушений подотчетного органа при принятии решения, что влечет за собой перенос спора в плоскость административного судопроизводства.

Законопроект «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования и расширения сферы административной юстиции» можно разделить на 4 основные направления:

Первое, рассмотрение возможности переноса отдельных видов административных взысканий в плоскость административной юстиции;

Второе, перенос отдельных категорий публично-правовых споров из Гражданского процессуального кодекса в Административный процедурно-процессуальный кодекс;

Третье, перенос Главы 30 «Производства по делам об оспаривании законности нормативного правового акта» из Гражданского процессуального кодекса в плоскость административной юстиции;

Четвертое, дальнейшая корректировка как отдельных норм законодательства об административных процедурах, так и внесение соответствующих изменений и дополнений в Административный процедурно-процессуальный кодекс.

Такой подход, когда государственные органы, в случае возникновения споров с гражданами или юридическими лицами, оставляли разрешение вопроса на усмотрение суда, до сих пор остается на местах, вследствие чего, досудебный порядок рас-

смотрения спора не работает в полную силу.

Следовательно, ведомственный контроль деятельности адморганов не находится на достаточном уровне (что также имеет свои недостатки и отрицательные последствия, как социальные, так и экономические).

Местными судами также отмечается, что «адморганы не заинтересованы в разрешении спора в досудебном порядке, так как ответы на жалобы содержат формальные отписки, отсутствует полный разбор доводов жалобы, идет отсылка на необходимость обращения в суд».

В настоящее время, государственные органы стараются решать спорные вопросы, посредством рассмотрения спора в суде или вынесения судебных актов, не уделяя должного внимания, предоставленной им Кодексом возможности восстановления нарушенных прав граждан и юридических лиц в рамках досудебного урегулирования споров.

Сегодня все еще происходит процесс совершенствования формирования судебной практики в рамках административного судопроизводства. В динамике наблюдается рост количества исков, поступающих в специализированные межрайонные административные суды. Верховный суд аналогично Минюсту отмечает отсутствие должного внимания к процедурным аспектам рассмотрения административных дел. Это приводит к более широкому усмотрению суда в рассмотрении существа спора и увеличивает нагрузку на административные суды. В то же время АППК предлагает эффективные процедуры разрешения споров еще до судебного разбирательства. В этой связи усматривается целесообразность именно поэтапного перевода публично-правовых споров из ГПК в АППК.

В АППК введены такие эффективные институты как процедура заслушивания, досудебный порядок рассмотрения споров, новые принципы административной юстиции и т.д., которые обеспечивают предоставление равных возможностей гражданам с возможностями государственного аппарата, а также обеспечивают прозрачность деятельности адморганов. При этом важно подчеркнуть, что в спорах с государственными органами, бремя доказывания законности своих действий в основном несёт сам ответчик, то есть государственный орган. Тем самым, указанные институты повысили эффективность в рассмотрении обращений граждан и восстановлении их нарушенных прав и законных интересов.

Качественной работе в рамках новой мо-

дели административной юстиции поспособствовало и внедрение информационной системы «e-Otinish», благодаря которой, граждане могут без особых сложностей подавать обращения в любой государственный орган.

Одним из новелл АППК является установление специальных принципов (соразмерность в административном усмотрении, презумпция достоверности, охрана права на доверие, запрет на злоупотребление формальными требованиями и др.), несоблюдение которых в зависимости от его характера и существенности может служить основанием для признания административного акта незаконным.

Таким образом, принципы административных процедур призваны повысить правовое качество АППК, усилить юридические основы правоприменительной практики и внести определенную правовую культуру в порядок проведения административных процедур (в том числе и административное судопроизводство).

Конечно, не все и не всегда осознают важность соблюдения указанных принципов в своей деятельности. Возможно непонимание сути, преследуемых целей и задач, принципов административной юстиции связано с тем, что некоторые из них явились абсолютным новшеством для казахстанской правовой реалии.

В свою очередь, отметим, что нарушения принципов административных процедур происходят в связи с отсутствием полного их понимания, связанного не только со смыслом самих принципов, но и с их имплементацией.

Несомненно, практика применения примирительных процедур с участием государственных органов в настоящее время постепенно формируется. Судебная практика в рамках нового формата административной юстиции на данный момент до конца не сформировалась, а вопрос вовлечения ответчиков (в том числе государственных органов) в примирительные процедуры по административным делам реализуется активно.

Крайне важно разграничение составов административных правонарушений в КоАП на нарушения, связанные с деликтами и нарушения административных процедур [6, с.35]. Поэтому надо исследовать законодательство других стран и международные стандарты в области административных правонарушений, с целью разграничения административной ответственности

от других видов юридической ответственности; изучить различные подходы к определению административной ответственности и выявить наиболее эффективные и прозрачные критерии; проработать механизм перевода административных правонарушений из КоАП в плоскость административных правонарушений с полным разбором аргументации составов, которые возможно перенести; учитывать, что «механическое» дублирование составов административных правонарушений в отраслевых законах не должно быть, поскольку деликты не могут влечь административных мер; изучить, достаточно ли мер, установленных АППК, для реализации такого перевода [7, с.58].

Под административным правонарушением понимается противоправное, виновное (умышленное или неосторожное) действие либо бездействие физического лица или противоправное действие, либо бездействие юридического лица, за которое КоАП предусмотрена административная ответственность (часть первая статьи 25 КоАП).

Административная процедура – деятельность административного органа, должностного лица по рассмотрению административного дела, принятию и исполнению по нему решения, совершаемая на основании обращения или по собственной инициативе, а также деятельность, осуществляемая в порядке упрощенной административной процедуры (подпункт 8) части первой статьи 4 Кодекса.

Так, в диспозиции той или иной статьи КоАП в настоящее время может присутствовать как административный деликт, так и нарушения административных процедур.

В настоящее время Министерство юстиции Республики Казахстан рассматривает вопрос определения механизма и конкретных составов (или отдельных санкций), которые могут подлежать переводу из Кодекса об административных правонарушениях в плоскость административной юстиции.

Например, за нарушение порядка открытия и функционирования стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов частью первой статьи 485-1 КоАП предусматривается штраф в размере двадцати месячных расчетных показателей с приостановлением действия разрешения на право открытия и функционирования стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов.

Повторность данного деяния влечет штраф в размере сорока месячных расчетных показателей (часть вторая статьи 485-1 КоАП).

Объектом правонарушения выступают регулируемые законодательством общественные отношения, связанные с открытием и функционированием стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов. Объективная сторона правонарушения выражается в несоблюдении требований законодательства, ненадлежащем исполнении обязанностей в процессе открытия и функционирования стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов. Из указанного следует, что в целом, вопрос «наказания» субъекта, совершившего данное правонарушение, может свестись к вынесению административного акта (приостановление действия разрешения) уполномоченным органом, что, в последующем будет подразумевать запрет на деятельность субъекта, до устранения причин, послуживших основанием для принятого органами внутренних дел решения.

При этом следует отметить, что перенос данной статьи в отраслевой закон не требует проведения процедуры анализа регуляторного воздействия, поскольку не является новым регуляторным инструментом.

Перевод некоторых видов административных взысканий подразумевал исключение санкций, предусматривающих лишение специального права, лишение разрешения либо приостановление его действия, а также исключение из реестра, приостановление или запрещение деятельности, из КоАП с применением их в рамках отраслевых законов.

Общеизвестно, что в казахстанской правовой системе существуют множество актов индивидуального применения, эффективное исполнение которых законодательно не обеспечено.

Исполнение таких решений осуществляется преимущественно посредством института административной ответственности.

К примеру, в отношении субъектов предпринимательства в рамках государственного контроля и надзора выносятся административный акт об устранении нарушения (предписание об устранении нарушения). По своей сути, данный вид производства является административной процедурой, возбужденной по инициативе контролирующего органа, согласно подпункту 2) части первой статьи 62 АППК. Административный акт об устранении правонарушения (предписание) может быть обжалован субъектом предпринимательства в рамках АППК.

В настоящее время при неисполнении предписания уполномоченного органа, субъект

ект может быть привлечен по части третьей статьи 462 КоАП.

Так, часть 3 статьи 462 КоАП предусматривает административную ответственность за невыполнение или ненадлежащее выполнение законных требований или предписаний, представлений, постановлений, выданных органами государственного контроля и надзора (должностных лиц), должностными лицами государственных органов в пределах их компетенции.

Принудительному исполнению, как правило, подлежат обременительные административные акты, принятые в рамках контроля (надзора). Если проанализировать статью 804 КоАП, то протоколы об административном правонарушении по данному составу имеют право составлять 50 административных органов.

Дальнейшее исполнение административного акта является основанием прекращения исполнения постановления о наложении административного взыскания в части приостановления действия разрешения (отдельного его подвида) или приостановлении деятельности или отдельных ее видов (статья 910-1 КоАП).

Исполнение административных актов имеет одну особенность, а именно то, что, например, в отличие от исполнения решений гражданских судов нет необходимости в наличии дополнительного исполнительного листа или подписи.

Административный акт сам является исполнительным документом. Эта особая функция административного акта позволяет органам исполнительной власти обойтись без обращения в суды – без чего не обойтись гражданину – для принудительной реализации своих прав.

Законодательство об исполнении административных актов различает два вида исполнения, а именно исполнение денежных требований и принуждение к совершению, претерпеванию и несовершению действий.

Вместе с тем, исполнение административным органом своего решения требует существования действительного административного акта с исполнимым содержанием.

Кроме того, административный акт должен быть неоспоримым или быть подлежащим немедленному исполнению. Неоспоримым административный акт является, если его невозможно больше оспорить с помощью средств (досудебного или судебного) обжалования. Немедленному исполнению он подлежит, помимо этого, также и в том

случае, когда возможное еще средство обжалования не имеет отлагательного действия.

Основным видом наказания за такие правонарушения является административный штраф.

Следует отметить, что в отдельных случаях привлечение лиц к административной ответственности не способствует достижению главной цели – исполнению акта.

Кроме того, административная ответственность не может быть эффективной мерой обеспечения правового акта индивидуального применения, поскольку КоАП не допускает повторное привлечение к административной ответственности за одно и то же правонарушение, что не является характерным для мер принудительного исполнения (меры принуждения в виде административного взыскания), которые могут быть применены многократно.

В этой связи, необходимо в комплексе с проработкой вышеуказанных аспектов расширения административной юстиции посредством переноса некоторых видов административных правонарушений из КоАП в отраслевые законы рассмотреть вопрос внедрения института исполнения административных актов.

К примеру, действующие составы административных правонарушений, предусматривающие санкцию в виде «лишения специального права, лишения разрешения либо приостановления срок действия, а также исключение из реестра приостановления или запрещения деятельности» на наш взгляд могут подлежать переносу, поскольку регулирование рассматриваемых видов административных взысканий отраслевыми нормативными правовыми актами (точнее на уровне закона, в силу соблюдения подпункта 1) пункта 3 статьи 61 Конституции, в соответствии с которым правосубъектность физических и юридических лиц, гражданские права и свободы, обязательства и ответственность физических и юридических лиц, с установлением права принятия решения об изъятии, приостановлении или лишении лицензии уполномоченным органом, будут обуславливаться логической формулой - орган, выдавший лицензию или иной разрешительный документ (реализующий политику в соответствующей сфере), должен обладать полномочиями по его отзыву.

Например, согласно пункту 1 статьи 143 Гражданского Кодекса Республики Казахстан, гражданин вправе требовать в судебном порядке опровержения сведений, поро-

чащих его честь, достоинство или деловую репутацию.

Правила статьи 143 Гражданского Кодекса Республики Казахстан о защите деловой репутации гражданина соответственно применяются к защите деловой репутации юридического лица, за исключением требования о возмещении морального вреда. К защите деловой репутации юридического лица применяются правила о возмещении убытков в порядке, установленном настоящим Кодексом.

Следовательно, ГК регулирует меру ответственности за клевету.

Таким образом, распространение заведомо ложных сведений, порочащих честь и достоинство другого лица (часть первая статьи 73-3 «Клевета») также может повлечь возмещение морального вреда в рамках гражданского судопроизводства.

Кроме того, передача регулирования из КоАП в отраслевые законы с применением механизмов АППК позволит полноценно задействовать механизмы защиты прав и свобод лиц, тем самым, повысив шансы на принятие справедливого решения [8, с.208].

В этой связи, следует всесторонне изучить подход к возможности исключения видов административных взысканий (по приостановлению, лишению специального права, разрешения или запрещение, приостановление Деятельности) из КоАП с применением их в рамках отраслевых законов и обжалованием решений государственных органов посредством положений АППК.

Кроме того, Министерством юстиции Республики Казахстан были выявлены статьи КоАП, связанные с осуществлением административных процедур. К примеру, за нарушение порядка открытия и функционирования стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов частью первой статьи 485-1 КоАП предусматривается штраф в размере двадцати месячных расчетных показателей с приостановлением действия разрешения на право открытия и функционирования стрелковых тиров (стрельбищ) и стендов [9, с.370].

Данные подходы должны содержать конкретные методы, шаги, возможные поправки, а также содержать вопросы и проблемные моменты, на которые следует обратить внимание в процессе реализации вышеуказанного послания Главы государства, в том числе:

определение конкретных статей, санкции которых могут быть переведены в плоскость административной юстиции;

проведение анализа как национального, так и международного законодательства на предмет соответствия подходам, которые выработаны Минюстом;

определение четких критериев, согласно которым, перевод некоторых составов (или административных взысканий) КоАП могут быть переведены в плоскость административной юстиции, с целью определения конкретного плана действий по реализации поставленных задач.

Материалы и методы

Был применен диалектический метод, освобожденный от материалистического или идеалистического монизма и основанный на плюралистической, многолинейной взаимозависимости всех общественных явлений. Использован также метод диалектической взаимозависимости и взаимодействия методов: теоретического и эмпирического, исторического и логического, индукции и дедукции, сравнительного правоведения и др. Кроме того, применялся метод структурно-функционального анализа, испытанный и оправдавший себя в течение продолжительного времени в гуманитарных науках в западных странах.

Результаты

Действующие составы административных правонарушений, предусматривающие санкцию в виде «лишения специального права, лишения разрешения либо приостановления срок действия, а также исключение из реестра приостановления или запрещения деятельности», на наш взгляд, могут подлежать переносу, поскольку регулирование рассматриваемых видов административных взысканий отраслевыми нормативными правовыми актами (точнее на уровне закона, в силу соблюдения подпункта 1) пункта 3 статьи 61 Конституции [10, с.17].

Обсуждение

Правосубъектность физических и юридических лиц, гражданские права и свободы, обязательства и ответственность физических и юридических лиц устанавливаются законами) и нормативным правовым актом в сфере административных процедур, с установлением права принятия решения об изъятии, приостановлении или лишении лицензии уполномоченным органом, будут обуславливаться логической формулой - орган, выдавший лицензию или иной разрешительный документ (реализующий политику

в соответствующей сфере), должен обладать полномочиями по его отзыву [11].

Кроме того, передача регулирования из КоАП в отраслевые законы с применением механизмов АППК позволит полноценно задействовать механизмы защиты прав и свобод лиц, тем самым, повысив шансы на принятие справедливого решения [12, с.68].

В этой связи, следует всесторонне изучить подход к возможности исключения видов административных взысканий (по приостановлению, лишению специального права, разрешения или запрещение, приостановление деятельности) из КоАП с применением их в рамках отраслевых законов и обжалованием решений государственных органов посредством положений АППК. А также, в рамках проведения работ по реализации вышеуказанного мероприятия, Минюстом выявлены статьи КоАП, которые связаны с осуществлением административных процедур [13, с.26].

Действующие составы административных правонарушений, предусматривающие санкцию в виде «лишения специального права, лишения разрешения либо приостановления срок действия, а также исключение из реестра приостановления или запрещения деятельности» на наш взгляд могут подлежать переносу, поскольку регулирование рассматриваемых видов административных взысканий отраслевыми нормативными правовыми актами (точнее на уровне закона, в силу соблюдения подпункта 1) пункта 3 статьи 61 Конституции, в соответствии с которым правосубъектность физических и юридических лиц, гражданские права и свободы, обязательства и ответственность физических и юридических лиц, с установлением права принятия решения об изъятии, приостановлении или лишении лицензии уполномоченным органом, будут обуславливаться логической формулой - орган, выдавший лицензию или иной разрешительный документ (реализующий политику в соответствующей сфере), должен обладать полномочиями по его отзыву) [11]. Кроме того, передача регулирования из КоАП в отраслевые законы с применением механизмов АППК позволит полноценно задействовать механизмы защиты прав и свобод лиц, тем самым, повысив шансы на принятие справедливого решения.

Производство по делам об оспаривании решений и действий (или бездействия) органов государственной власти, местного самоуправления, общественных объединений,

организаций, должностных лиц и государственных служащих [12, с.68].

Суд при рассмотрении и разрешении административных дел обязан точно соблюдать требования Конституции Республики Казахстан, конституционных законов, настоящего Кодекса, других нормативных правовых актов, подлежащих применению международных договоров Республики Казахстан [13, с.26].

Суды не вправе применять законы и иные нормативные правовые акты, ущемляющие закрепленные Конституцией Республики Казахстан права и свободы человека и гражданина. Решения судов, уполномоченных рассматривать административные дела, основанные на законе или ином нормативном правовом акте, признанном неконституционным, аннулируются [14, с.430].

В случае отсутствия норм права, регулирующих спорное правоотношение, суд применяет нормы права, регулирующие сходные отношения, а при отсутствии таких норм разрешает спор исходя из общих начал и смысла законодательства Республики Казахстан [15, с.467].

Как известно, 1 июля 2021 года был введен в действие новый Административный процедурно-процессуальный кодекс. Основной задачей данного Кодекса является охрана прав и свобод лиц от незаконных действий административных органов, где с одной стороны выступает физическое или юридическое лицо, а с другой административный орган или должностное лицо.

Кодексом устанавливается новый порядок взаимоотношений между властными органами и простыми гражданами, в котором последние выступают равноправным субъектом как на стадиях проведения административных процедур (то есть при рассмотрении обращений или, например, в рамках выполнения контрольно-надзорных функций органа), так и в рамках административного судопроизводства.

Осознавая фундаментальность положений Кодекса и внесенные им новеллы в действующее законодательство, необходимость проведения анализа правоприменительной практики применения нового формата административной юстиции являлась актуальной.

В этой связи, Минюстом было принято решение об инициации проведения анализа практики применения норм Кодекса с учетом предоставленной информации от центральных государственных органов, местных исполнительных органов, судебных

органов, а также других организаций (НАО «Государственная корпорация «Правительство для граждан» и другие).

Анализ проводился в два этапа, по итогам 6 месяцев со дня введения в действие Кодекса, а также по итогам 1 года. Для целей проведения вышеуказанных анализов, Минюстом были выработаны соответствующие вопросы, ответы на которые помогли выявить определенные проблемы в правоприменительной практике.

В связи с тем, что субъектами административных процедур являются практически все государственные, местные исполнительные органы, иные организации, которые наделены соответствующими компетенциями и другие властные органы, а также учитывая внесенные Кодексом новеллы (в том числе и новые принципы административного законодательства), Минюст сосредоточился на наиболее «важных» моментах административных процедур и административного судопроизводства.

Нормы Кодекса имеют взаимосвязанный характер и являются общими для всех административных процедур (за исключением случаев, предусмотренных самим Кодексом). В свою очередь, одним из важных аспектов реформирования законодательства являются мониторинг и анализ практики применения норм самого закона.

Так, в течение первого года нового формата административной юстиции, правоприменительная практика только набирала обороты, то есть проходила начальные этапы формирования и становления. В этой связи, преждевременное внесение изменений в Кодекс являлось нецелесообразным.

Следует отметить, что имели и до сих пор имеют место случаи, когда незнание норм Кодекса напрямую отражается на качестве деятельности адморгана, должностного лица [15, с.467].

Поэтому, не во всех случаях наблюдалась необходимость разработки тех или иных поправок, но в то же время усматривается необходимость правильного понимания и

применения уже действующих норм права [16, с.480].

Минюст указывал на тот факт, что Кодекс не ограничивает обязанностью «не выносить» решения до поступления замечаний на протокол заслушивания.

При этом, обязательно следует принимать во внимание обязанность руководствоваться принципами Кодекса, которые как общие нормы, действуют во всей сфере правового регулирования и распространяются на все субъекты.

К примеру, принципы справедливости и соразмерности, подразумевают собой сохранение объективности и беспристрастности адморганов, должностных лиц при проведении административных процедур и обеспечение равных возможностей и условий участникам административных процедур, а также осознание факта того, что административный акт, административное действие (бездействие) должны быть соразмерными [17, с.544].

В целом, институт заслушивания являлся новым элементом действующей правовой реалии казахстанцев, к которому следует относиться более внимательно, ведь далеко не всегда адморган, должностное лицо принимают полностью объективные и обоснованные решения [18, с.589].

Заключение

Адресат административного акта (заявитель, либо лицо, в отношении которого акт принимается) не является объектом административной процедуры, то есть предметом ее рассмотрения. В этой связи, законодатель предусмотрел механизм, позволяющий адресату административного акта, выразить свою позицию к доводам и выводам адморгана, указанных в предварительном решении по затрагиваемому его законные права и интересы вопросу. В нашей статье административная юстиция рассматривается как институт, играющий важную роль в формировании и слаженной работе органов государственной власти и управления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Президент РК Токаев К.К. Послание от 1 сентября 2022 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество». <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (Дата обращения: 24.01.2024).
2. Панова И.В. Административная юстиция. – М.: Норма: Инфра-М, 2014. – 294 с.
3. Зеленцов А.Б., Ибрагимов С.И. Проблемы и перспективы формирования административной юстиции в государствах постсоветского пространства // Вестник РУДН, серия Юридические науки, 2012, № 2. – С. 110-117.

4. Подопригора Р.А. Административная юстиция в Казахстане: история, состояние, перспективы https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32016804 (Дата обращения: 24.01.2024).
5. Чечот Д.М. Административная юстиция: Теоретические проблемы. – Избранные труды по гражданскому процессу. – СПб.: Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, Изд-во юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – 318 с.
6. Жетписбаев Б.А., Миразов Г.Т. Административная юстиция: проблемы теоретико-методологического моделирования // Вестник КазНУ. Серия юридическая. - Том 82. - № 25 (2017).- С.35-47
7. Баймолдина З.Х. Административная юстиция в Республике Казахстан: современное состояние и перспективы формирования // Вопросы теории и практики применения административной юстиции в европейских странах и странах Центральной Азии: Материалы III международной школы административного права. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан, 2013. – 102 с.
8. Аблаева Э.Б. Формирование системы административной юстиции в Республике Казахстан: проблемы и перспективы // Проблемы экономики и юридической практики. – 2017. – № 5. – С.208-215.
9. Астафичев П.А. Административная юстиция в механизме судебной защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина //Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.370-379.
10. Административное право зарубежных стран: учебник для студентов юридических ВУЗов / под ред. В.Я. Кикотя, Г.А.Василевича, Н.В. Румянцев. М., ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012.
11. Борисов В., Пуделька Й. Сборник законодательных актов отдельных государств по административной юстиции. – Алматы, 2012. – 800 с. https://www.soros.kz/ru/compendium_of_laws_of_some_countries/ (Дата обращения: 24.01.2024).
12. Стариков Ю.Н. Модернизация российского государства и улучшение качества административно-правового регулирования в области прав и свобод человека и гражданина // Право и государство. – 2013. – № 2. – С.68-77.
13. Пуделька Й. Развитие и перспективы развития административного права на постсоветском пространстве и в государствах Центральной Азии // Право и государство. – 2013. – № 3. – С.26-35.
14. Малько А.В., Терехин В.А. Административная юстиция как приоритетное направление российской судебной политики // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.430-444.
15. Фоков А.П. Административная юстиция в Российской Федерации: проблемы и законодательные решения в стране и за рубежом // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.467-480.
16. Хаманева Н.Ю. Институт административной юстиции как административная форма правосудия // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.480-488.
17. Побежимова Н.И. Об истоках развития института административной юстиции в России и его понятия в современных условиях // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.544-566.
18. Студеникина М.С., Соколов И.А. Административная юстиция: организационный и процессуальный аспекты // Административное судопроизводство в Российской Федерации: развитие теории и формирование административно-процессуального законодательства. – Выпуск 7. – Издательство Воронежского государственного университета. – 2013. – С.589-597.

REFERENCES

1. Prezident RK Tokaev K.K. Poslanie ot 1 sentjabrja 2022 goda «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinajanacija. Blagopoluchnoe obshchestvo». <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (Data obrashcheniya: 24.01.2024).
2. Panova I.V. Administrativnaja justiciya. – M.: Norma: Infra-M, 2014. – 294 s.
3. Zelencov A.B., Ibragimov S.I. Problemy i perspektivy formirovaniya administrativnoj yusticii v gosudarstvax postsovetского prostranstva // Vestnik RUDN, seriya YUridicheskie nauki, 2012, № 2. – S. 110.
4. Podoprigora R.A. Administrativnaja justiciya v Kazahstane: istoriya, sostojanie, perspektivy https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32016804 (Data obrashcheniya: 24.01.2024).
5. Chechot D.M. Administrativnaja justiciya: Teoreticheskie problemy. – Izbrannye trudy po grazhdanskomu processu. – SPb.: Izdatel'skij dom S.-Peterb. gos. un-ta, Izd-vo juridicheskogo fakul'teta S.-Peterb. gos. un-ta, 2005. – 318 s.
6. Zhetpisbaev B.A., Mirazov G.T. Administrativnaya yusticiya: problemy teoretiko-metodologicheskogo modelirovaniya // Vestnik KazNU. Seriya yuridicheskaya. – Tom 82. – № 25 (2017). – S.35-47.
7. Bajmoldina Z.H. Administrativnaja justiciya v Respublike Kazahstan: sovremennoe sostojanie i perspektivy formirovaniya // Voprosy teorii i praktiki primeneniya administrativnoj yusticii v evropejskix stranah i stranah Central'noj Azii: Materialy III mezhdunarodnoj shkoly administrativnogo prava. – Astana, GU «Institut zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan. – 2013. – 102 c.
8. Ablava Je.B. Formirovanie sistemy administrativnoj yusticii v Respublike Kazahstan: problemy i perspektivy // Problemy jekonomiki i juridicheskoy praktiki. – 2017. – № 5. – S.208-215.
9. Astafichev P. A. Administrativnaya yusticiya v mekhanizme sudebnoj zashchity konstitucionnyh prav i svobod cheloveka i grazhdanina // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.370-379.
10. Administrativnoe pravo zarubezhnyh stran: uchebnik dlja studentov juridicheskix VUZov / pod red. V.Ja. Kikotja, G.A. Vasilevicha, N.V. Rumjanceva. M., JuNITI-DANA: Zakon i pravo, 2012.
11. Borisov V., Pudel'ka J. Sbornik zakonodatel'nyh aktov ot del'nyh gosudarstv po administrativnoj yusticii. – Almaty, 2012. – 800 s. (Data obrashcheniya: 24.01.2024).
12. Starilov Ju.N. Modernizacija rossijskogo gosudarstva i uluchshenie kachestva administrativno-pravovogo regulirovaniya v oblasti prav i svobod cheloveka i grazhdanina // Pravo i gosudarstvo. – 2013. – № 2. – S.68-77.
13. Pudel'ka J. Razvitie i perspektivy razvitiya administrativnogo prava na postsovet'skom prostranstve i v gosudarstvax Central'noj Azii // Pravo i gosudarstvo. – 2013. – № 3. – S.26-35.
14. Mal'ko A.V., Terekhin V.A. Administrativnaya yusticiya kak prioritetnoe napravlenie rossijskoj sudebnoj politiki // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.430-444.
15. Fokov A.P. Administrativnaya yusticiya v Rossijskoj Federacii: problemy i zakonodatel'nye resheniya v strane i za rubezhom // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.467-480.
16. Hamaneva N.YU. Institut administrativnoj yusticii kak administrativnaya forma pravosudiya // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.480-488.
17. Pobezhimova N. I. Ob istokah razvitiya instituta administrativnoj yusticii v Rossii i ego ponyatiya v sovremennyh usloviyah // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.544-566.
18. Studenikina M. S., Sokolov I. A. Administrativnaya yusticiya: organizacionnyj i processual'nyj aspekty // Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossijskoj Federacii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-processual'nogo zakonodatel'stva. – Vypusk 7. – Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2013. – S.589-597.

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН О ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ: РИСКИ ДЛЯ РАБОТОДАТЕЛЯ

Омурчиева Эльвира Маратовна¹

*Заведующая кафедрой гражданско-правовых дисциплин Университета Кунаева,
кандидат юридических наук, г. Алматы, Республика Казахстан,
e-mail: ya@elvira-marat.ru*

Саудабаева Дария Ермагамбетовна

*Исполнительный директор ТОО «BP Law Company», докторант Казахского
национального педагогического университета имени Абая, магистр социальных
наук, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: d.saudabaeva@bplaw.kz*

Аннотация. В статье проведено исследование, посвященное проблемам применения законодательства о персональных данных работников работодателем. В целях соблюдения регуляторных норм и корректного правоприменения необходимо правильно понимать, что собой представляют персональные данные. Это позволит избежать ситуации их незаконной обработки, поскольку последствием такого является привлечение работодателя к юридической ответственности.

Законодательством РК перечень персональных данных не предусмотрен, что усугубляет на практике применение норм, не ясно, какая информация может быть отнесена к персональным данным. Общий подход сводится к тому, что к персональным данным относится любая информация, относящаяся к определенному лицу и позволяющая идентифицировать человека.

Целью статьи является определить, в каких рамках работодателю следует обрабатывать персональные данные работника, чтобы не допустить их разглашения с учетом положений законодательства о доступе к информации. В статье авторы раскрывают ответ на вопрос, что следует относить к персональным данным работника, и каким образом работодатель должен получать доступ к персональным данным ограниченного доступа.

Авторами проведен анализ казахстанской судебной практики касательно персональных данных, обозначены риски работодателя в случае нарушения личных неимущественных прав работников. Кроме того, проведен анализ случаев предоставления персональных данных в рамках адвокатских запросов.

Правильное понимание работы с персональными данными работников позволят избежать работодателям нарушений личных неимущественных прав работников, тем более, что практика привлечения работодателей к административной и гражданско-правовой ответственности весьма широка.

Ключевые слова: защита, персональные данные, работодатель, работник, сбор, обработка, конфиденциальность, незаконное распространение, информация, ответственность.

¹ Автор для корреспонденции

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ДЕРБЕС ДЕРЕКТЕР ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАСЫН ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЖҰМЫС БЕРУШІ ҮШІН ТӘУЕКЕЛДЕР

Эльвира Маратқызы Омурчиева

*Қонаев университетінің азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, заң ғылымдарының кандидаты, Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы, e-mail: ya@elvira-marat.ru*

Дария Ермагамбетовна Саудабаева

*"BP Law Company" ЖШС атқарушы директоры, Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты, әлеуметтік ғылымдар магистрі,
e-mail: d.saudabaeva@bplaw.kz*

Аннотация. Мақалада жұмыс берушінің қызметкерлердің дербес деректері туралы заңнаманы қолдану мәселелеріне арналған зерттеу жүргізілді. Реттеуші нормаларды сақтау және дұрыс құқық қолдану мақсатында жеке деректердің не екенін дұрыс түсіну қажет. Бұл оларды заңсыз өңдеу жағдайынан аулақ болады, өйткені мұның салдары жұмыс берушіні заңды жауапкершілікке тарту болып табылады.

ҚР заңнамасында дербес деректердің тізбесі көзделмеген, бұл нормаларды іс жүзінде қолданудың бұзылуы, дербес деректерге қандай ақпарат жатқызылуы мүмкін екені анық емес. Жалпы тәсіл жеке мәліметтерге белгілі бір адамға қатысты және адамды анықтауға мүмкіндік беретін кез-келген ақпарат кіретіндігіне байланысты.

Зерттеудің мақсаты ақпаратқа қол жеткізу туралы заңнаманың ережелерін ескере отырып, қызметкердің жеке деректерін жария етпеу үшін жұмыс берушінің қай шеңберде өңдеу керектігін анықтау болып табылады. Мақалада, автор қызметкерлердің жеке деректеріне не жатқызу керек және қол жетімділігі шектеулі ақпаратқа жұмыс беруші қалай қол жеткізу керектігін туындататын сұрақтардың жауабын саралайды.

Зерттеу шеңберінде дербес деректерге қатысты қазақстандық сот практикасына талдау жүргізілді, жұмыскерлердің жеке мүлкі емес құқықтары бұзылған жағдайда жұмыс берушінің тәуекелдері белгіленді. Бұдан басқа, Адвокаттық сауалдар шеңберінде дербес деректерді беру жағдайларына талдау жүргізілді.

Қызметкерлердің жеке деректерімен жұмысты дұрыс түсіну жұмыс берушілерге қызметкерлердің жеке мүлкі емес құқықтарын бұзудан аулақ болуға мүмкіндік береді, әсіресе жұмыс берушілерді әкімшілік және азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тарту тәжірибесі өте кең.

Түйінді сөздер: қорғау, дербес деректер, жұмыс беруші, қызметкер, жинау, өңдеу, құпиялылық, заңсыз тарату, ақпарат, жауапкершілік.

PROBLEMS OF EXECUTION OF THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ON PERSONAL DATA: RISKS FOR THE EMPLOYER

Omurchieva Elvira Maratovna

*Head of the Department of Civil Law Disciplines
of Kunaev University, Candidate of juridical sciences,
Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: ya@elvira-marat.ru*

Saudabayeva Dariya Ermagambetovna

*Executive Director of BP Law Company LLP, Almaty, Republic of Kazakhstan,
doctoral student of Abai Kazakh National Pedagogical University,
Master of Social Sciences, e-mail: d.saudabaeva@bplaw.kz*

Abstract. *The article demonstrates the analysis conducted on the subject of generic problems occurring during the application process of the legislative norms of employee's personal data by employers. It is of paramount importance to understand correctly the authentic definition of the term "personal data" in order to secure the compliance of the regulatory norms and legal enforcement. This allows avoiding situations where personal data can be subjected to illegal processing, since the consequences of such cases are the bringing an employer to legal responsibility.*

The legislation of the Republic of Kazakhstan does not stipulate the exact checklist of personal data constituents, and this exacerbates the application of the norms in practice. Hence, there is ambiguity related to lucid understanding of what particular information can be attributed to personal data. A common approach leads to the statement that any information related to a particular individual and the information allowing to provide a person's identification constitutes the personal data.

The aim of the study is to determine within which framework the employer should process the employee's personal data in order to prevent its disclosure, taking into account the provisions of the legislation on access to information.

The authors of the article reveal the answer to the question of what should be attributed to the employee's personal data, and how the access to restricted personal data must be performed by the employer.

As part of the study, the analysis of Kazakh judicial practice regarding the personal data has been conducted by the authors; the risks of an employer in case of violation of personal non-property rights of employees were specified. In addition, the analysis of cases of providing personal data in the framework of lawyer requests was undertaken.

A proper comprehension of operating with personal data of employees will enable employers to avoid violations of personal non-property rights of personnel, especially since the practice of bringing employers to administrative and civil liability has been widespread.

Keywords: *protection, personal data, employer, employee, collection, processing, confidentiality, illegal distribution, information, responsibility.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_111

Введение

Стремительное развитие технологий и активное внедрение цифровизации практически во все сферы экономики и общественной жизни не только в Казахстане, но и во всем мире привели к широкому распространению и использованию информации различного характера в информационных системах и социальных сетях, а также к обеспечению конфиденциальности. Это, безусловно, ставит задачу перед государством и обществом выработать конструктивные решения в области защиты персональных данных.

В соответствии с пунктом 1.5.5 Протокола совещания заседания Комиссии при Президенте Республики Казахстан по вопросам внедрения цифровизации в Республике Казахстан № 21-01-7.21 от 27 октября 2021 года Министерством цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан (МЦРИ-АП РК) проводятся работы по внесению законодательных изменений по усилению ответственности за утечку персональных данных граждан. Проектом Закона Республики Казахстан «О внесении изменений

и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информационной безопасности» предусматривается внесение поправок в законы Республики Казахстан, направленных на усиление защиты персональных данных и определение новых механизмов взаимодействия при обеспечении информационной безопасности объектов информатизации государственных органов, а также поправок, разработанных во исполнение Указа Главы государства от 13 апреля 2022 года № 872 «О мерах по дебюрократизации деятельности государственного аппарата» [1].

Среди всего прочего, разработчиками законопроекта предлагается дополнить пункт 2 статьи 25 Закона Республики Казахстан от 21 мая 2013 года N 94-V «О персональных данных и их защите» новым подпунктом 3-2) следующего содержания: «в течение одного рабочего дня с момента обнаружения нарушения безопасности персональных данных уведомить уполномоченный орган о данном нарушении с указанием контактных данных лица, ответственного за организацию обработки персональных данных» [1].

В Казахстане уже имели место неоднократные случаи утечек персональных данных [2], что неизбежно ведет к использованию персональных данных в преступных целях.

Физические лица, чаще всего, не отдавая себе отчет и распространяя свои данные, ведут к тому, чтобы личная информация становилась публичной и доступной. Это дает возможность без особых усилий идентифицировать личность человека посредством изображения, голоса, сведений официальных документов, информации по месту нахождения и др.

С другой стороны, существует и объективная необходимость для законного обмена данными их передачи, тем самым, ставит перед юридической наукой задачи определение разумных границ обработки персональных данных.

Отдельного внимания заслуживают взаимоотношения работников и работодателя касательно сбора и обработки персональных данных, в условиях проведения интервью с кандидатами, приема на работу, обязанности работодателей обеспечить ведение кадрового делопроизводства, заполнения и сдачи отчетности в уполномоченные органы и информационные системы, привлечение к ответственности работодателя в случае разглашения персональных данных своих работников является неизбежным.

Следует также проанализировать и дать ответы на вопросы раскрытия информации, содержащей персональные данные работников, работодателем по запросам уполномоченных органов и лиц. Такие ситуации нередки, поэтому важно правильно применять нормы законодательства РК в целях обеспечения защиты персональных данных работников. Также считаем целесообразным изучить, какие требования предъявляются к хранению и обработке персональных данных, понимать, а также знать о правовых последствиях нарушения данных требований.

Материалы и методы исследования

Методологическую основу составляют общенаучные и специальные методы познания отдельных правовых явлений. В частности, метод системно-структурного анализа, формально-логический метод, метод сравнительного правоведения. Анализ современного состояния казахстанского законода-

тельства касательно предмета исследования произведен с помощью аналитико-синтетического метода.

Результаты и обсуждение

Как определяет п.1 ст.18 Конституции Республики Казахстан (далее - РК), каждый имеет право на неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну, защиту своей чести и достоинств².

Нормативным правовым актом, регулирующим отношения в сфере персональных данных, является Закон РК от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» (далее – Закон о ПД).

Является очевидным тот факт, что отсутствие четкого понимания, что представляют собой персональные данные, приводит к нарушениям, следствием которого выступает привлечение к административной ответственности.

Согласно пп. 2) статьи 1 Закона о ПД персональные данные - сведения, относящиеся к определенному или определяемому на их основании субъекту персональных данных, зафиксированные на электронном, бумажном и (или) ином материальном носителе³.

Из данного определения следует, что к персональным данным могут быть отнесены любая информация, относящаяся к определенному лицу, поскольку четкий перечень того, что законодатель относит к персональным данным, в Законе о ПД отсутствует. Однако понимание содержания персональных данных важно для избежания несанкционированной утечки.

Такая проблема была поднята в казахстанской юридической науке. В частности, О.В. Лозовая отмечает, что из определения идентифицируемого лица в европейском законодательстве как раз вытекает ряд критериев, которые предъявляются к персональным данным [3, с. 129].

По мнению Н.В. Бегуль и А.В. Никулина, персональные данные представляют собой средство идентификации конкретного человека, то есть выделяют его из множества на основе комплекса достоверно установленных идентификационных признаков [4, с. 231].

Обращаясь к зарубежному опыту, следует отметить, что в Европейском союзе основным документом, регламентирующим порядок защиты персональных данных яв-

² Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&pos=183;-50#pos=183;-50. (Дата обращения: 18.02.2024).

³ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&sub_id=10000&pos=56;-49#pos=56;-49. (Дата обращения: 18.02.2024).

ляется регламент (ЕС) 2016/679 европейского Парламента и Совета от 27 апреля 2016 г. о защите физических лиц при обработке персональных данных и о свободном перемещении таких данных, а также об отмене Директивы 95/46/ЕС (Общий регламент по защите данных, GDPR), в котором установлено, что защита физических лиц при обработке персональных данных является фундаментальным правом⁴.

Статья 4 GDPR дает следующее определение «персональных данных»: «Персональные данные» означают любую информацию, относящуюся к идентифицированному или идентифицируемому физическому лицу («субъект данных»); идентифицируемое физическое лицо - это лицо, которое можно идентифицировать прямо или косвенно, в частности, посредством ссылки на идентификатор, такой как имя, идентификационный номер, данные о местоположении, онлайн-идентификатор, или на один или несколько факторов, специфичных для физического, физиологического, генетического, психического, экономического, культурная или социальная идентичность этого физического лица⁵. Таким образом, очевидно, что в тексте GDPR понятие персональных данных более конкретизировано и учитывает различные аспекты идентичности личности.

Защита персональных данных имеет важное значение в регулировании трудовых отношений, поскольку в соответствии с пп. 24) ст. 23 Трудового кодекса Республики Казахстан (далее – ТК РК) работодатель обязан осуществлять сбор, обработку и защиту персональных данных работника в соответствии с законодательством Республики Казахстан о персональных данных и их защите⁶.

Следует подчеркнуть, как отмечают в юридической литературе, это необходимо также для защиты прав личности и невмеша-

тельства в личное пространство работников работодателя и третьих лиц, преследующих цель нанесения им материального ущерба и посягательства на их трудовые права и интересы [5, с. 3].

Внедрение цифровых технологий в сферу труда в Казахстане привело к созданию Единой системы учета трудовых договоров. Правовая регламентация нашла свое отражение в положениях трудового законодательства. В соответствии с пп. 41-7) ст. 16 ТК РК уполномоченный государственный орган по труду обеспечивает конфиденциальность и защиту персональных данных работника, содержащихся в единой системе учета трудовых договоров, в соответствии с законодательством Республики Казахстан о персональных данных и их защите⁷, а также согласно пп. 41-8) представляет сведения из единой системы учета трудовых договоров физическим и юридическим лицам с учетом требований законодательства Республики Казахстан о персональных данных и их защите⁸.

В условиях регламентации требований касательно персональных данных работодатель обязан получить согласие на сбор и обработку персональных данных работника.

В соответствии с пп.5 ст.1 Закона РК о ПД, под сбором персональным данных понимаются действия, направленные на получение персональных данных. В свою очередь под обработкой персональных данных следует понимать действия, направленные на накопление, хранение, изменение, дополнение, использование, распространение, обезличивание, блокирование и уничтожение персональных данных⁹.

Кроме того, следует учесть тот факт, что Закон о ПД предусматривает деление персональных данных на общедоступные и ограниченного доступа, что вдвойне усиливает степень ответственности работодателя за их хранение.

⁴ REGULATION (EU) 2016/679 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) // <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679&from=EN#d1e1374-1-1>. (Дата обращения: 18.02.2024).

⁵ REGULATION (EU) 2016/679 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) // <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679&from=EN#d1e1374-1-1>. (Дата обращения: 18.02.2024).

⁶ Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38910832&pos=838;-40#pos=838;-40. (Дата обращения: 18.02.2024).

⁷ Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38910832&pos=632;-29#pos=632;-29. (Дата обращения: 18.02.2024).

⁸ Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38910832&pos=632;-29#pos=632;-29. (Дата обращения: 18.02.2024).

⁹ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&sub_id=10000&pos=56;-49#pos=56;-49. (Дата обращения: 18.02.2024).

Согласно абзацу 6 ст.6 Закона РК о ПД, персональными данными ограниченного доступа являются персональные данные, доступ к которым ограничен законодательством РК¹⁰.

Возникают закономерные вопросы, что следует относить к персональным данным работника, и каким образом работодатель должен получать доступ к персональным данным ограниченного доступа.

Ответ на первый вопрос не позволит работодателю злоупотреблять в сборе излишних личных сведений.

Абаев Ф.А. считает, что персональные данные работника - это информация, которая имеет отношение к профессиональной квалификации работника, его деловым, профессиональным качествам и к требованиям, которые могут быть предъявлены к ним в связи с характером работы [5, с. 18]. Следовательно, информация, которую следует запрашивать работодателю от работника, должны ограничиваться исключительно профессиональными сведениями о нем в рамках трудового законодательства и не выходить в пространство его личной жизни.

В соответствии с п. 1 ст. 8. Закона РК о ПД субъект или его законный представитель дает (отзывает) согласие на сбор, обработку персональных данных письменно, посредством государственного сервиса, негосударственного сервиса либо иным способом, позволяющим подтвердить получение согласия¹¹.

На практике, как правило, работодатели получают согласие на сбор и обработку персональных данных в отдельном письменном заявлении либо такие положения включаются в текст трудового договора, тогда как как вышеуказанный пункт не ограничивает получение доступа иным способом, главное, чтобы оно позволяло подтвердить получение согласия.

В этой связи не ясно, можно ли считать добровольное предоставление персональных данных согласием на их сбор и обработку. Это объясняется общим подходом, что смысл любой тайны заключается в том, согласен ли владелец на ее разглашение или нет. У многих работодателей установлена практика заполнения типовых форм анкет кандидатами на вакантную должность, что по своей сути не является нарушением дей-

ствующего законодательства РК. И в таких случаях претендент на должность передает свои персональные данные работодателю добровольно.

Много вопросов остаются нерешенными в законодательстве РК касательно персональных данных.

К примеру, информация, содержащаяся в резюме кандидата на вакантную должность содержит персональные данные, и при размещении анкеты в информационных системах либо ее направлении непосредственно потенциальному работодателю, по нашему мнению, означает дачу добровольного согласия на их обработку и хранение. Но данная позиция вступает в противоречие с п. 1 ст. 8. Закона РК о ПД, требующий письменного согласия. Считаем, что предоставление персональных данных кандидатом в случае предоставления анкеты следует считать способом, позволяющим подтвердить получение согласия, но в целях участия в процессе подбора персонала. Соответственно, если такого кандидата не принимают на работу, то для сохранения его резюме в кадровом резерве работодателю необходимо получить письменное согласие на сбор и обработку персональных данных.

Размещение же любых сведений и фотографий с изображением работника на интернет-ресурсе, доске почета и прочих площадках требует письменного согласия в обязательном порядке.

Отвечая на вопрос, вправе ли работодатель распространять информацию об уволенных лицах или передавать ее в случае запроса в иные компании, считаем, что необходимо получать письменное согласие на сбор и обработку персональных данных, поскольку отношения по распространению информации об уволенном лице выходят за пределы отношений, урегулированных трудовым договором, и целей обработки персональных данных бывшего работника.

Необходимо наличие таких документов, как: согласие работников на получение работодателем персональных данных от третьих лиц; уведомление работника о получении его персональных данных от третьих лиц; согласие работника на обработку данных; приказ об утверждении списка лиц, имеющих доступ к персональным данным работников; обязательство о неразглашении;

¹⁰ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&pos=115;-33#pos=115;-33. (Дата обращения: 18.02.2024).

¹¹ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&pos=146;-49#pos=146;-49. (Дата обращения: 18.02.2024).

согласие работника на передачу его данных третьим лицам. В целях сохранения режима конфиденциальности следует вести журнал учета персональных данных, их выдачи и передачи третьим лицам, что обеспечит документальную фиксацию доступа к данным. Также рекомендуется проведение регулярных проверок наличия документов, содержащих персональные данные, во избежание их пропажи [6, с. 150].

Работодатель обрабатывает персональные данные работника, поскольку эти сведения необходимы для возникновения, продолжения и прекращения трудовых отношений, поскольку трудовой договор должен содержать иначе никаких трудовых отношений не возникнет, поскольку персональные данные работника вносятся в содержание трудового договора согласно ст. 28 ТК РК, а также используются на протяжении всей трудовой деятельности работника.

Следует обратить внимание на содержание п. 8 ст. 7 Закона РК о ПД, согласно которому обработка персональных данных должна ограничиваться достижением конкретных, заранее определенных и законных целей. Не допускается обработка персональных данных, несовместимая с целями сбора персональных данных¹². Из этого следует, что действия работодателя касательно персональных данных должны ограничиваться исключительно рамками исполнения трудового договора, а цели должны быть однозначными, законными и соответствовать исполнению сторонами трудовых отношений своих обязанностей, а также должно исключать незаконность их обработки и распространения.

Справедливо мнение А.А. Беденкова, И.С. Хоменко, которые считают, что данные обрабатываются только для обеспечения нормативно-правовых актов и соблюдения законов, трудоустройства, обучения, обеспечения контроля качества работы, обеспечения личной безопасности работника и сохранности его имущества. Работодатель должен самостоятельно, руководствуясь действующим законодательством, определить, какая информация необходима для отнесения её к категории персональных данных работника [6, с. 149].

Согласно ст.11 Закона РК о ПД, собствен-

ники и (или) операторы, а также третьи лица, получившие доступ к персональным данным ограниченного доступа, обеспечивают их конфиденциальность путем соблюдения требований не допускать их распространения без согласия субъекта или его законного представителя либо наличия иного законного основания¹³.

В Казахстане уже имеется практика по привлечению к административной ответственности за подобные нарушения, в частности за то, что не были применены необходимые меры по защите персональных данных. Этот вопрос находится на контроле МЦРИАП. Обычно нарушения выявляются во время проверок или на основании обращения граждан. Например, к ответственности были привлечены крупный местный банк и телекоммуникационный оператор. Они не применяли средства идентификации и аутентификации пользователей, также у них не было назначено ответственное лицо за организацию обработки персональных данных, и, соответственно, они не оповещали об инцидентах информационной безопасности, связанных с незаконным доступом к персональным данным ограниченного доступа. Помимо крупных субъектов бизнеса к административной ответственности по той же статье были привлечены и управляющие организации столичных жилых комплексов, коммерческие организации, одно должностное лицо государственного органа, а также одно предприятие водоснабжения и водоотведения. Рассмотрим также примеры из казахстанской судебной практики [7].

Кызылординским городским судом рассматривалось гражданское дело по иску Ж.М. к ответчику ТОО «См» о защите чести, достоинства и деловой репутации, признании незаконным использование персональных данных, взыскании морального, материального вреда.

Истец работала в редакции газеты «Б» на должности секретаря руководителя и на 0.5 ставке бухгалтера, 14.07.2016 г областная общественно-политическая газета «Кызылординские вести» в номере № 14 опубликовала статью с названием «К нам пришел ОМЦ» от ее имени, в статье от имени истца была распространена информация, что Кызылординский акимат открыл в данном городе филиал и не стал ждать соглашения,

¹² Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&pos=133;-41#pos=133;-41. (Дата обращения: 18.02.2024).

¹³ Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31396226&pos=227;-17#pos=227;-17. (Дата обращения: 18.02.2024).

а для жителей важно, что у них открылся именно филиал ОМЦ, а не какое-то другое медучреждение. После публикации статьи со стороны администрации были выражены недовольства, недоверие работодателя из-за недовольства администрации города, вследствие которого она испытывала унижение, стыд, отчаяние, приказом от 1.08.2016 г. она была переведена на должность бухгалтера и потеряла часть заработка, которые она могла бы получить на прежней должности, редакция газеты добровольно отказалась опровергать недостоверную информацию, поэтому просили защитить честь, достоинство и деловую репутацию истца, признать незаконным использование ее персональных данных в газете, обязать ТОО «См» дать официальное опровержение не соответствующих действительности сведений содержащихся в газете, взыскать с ответчика сумму за возмещение морального вреда, материального вреда, утраченный заработок, которые она могла бы получить на прежней должности.

В судебном заседании было установлено, что истец Ж.М. не давала разрешения областной общественно-политической газете на публикацию от ее имени вышеуказанной статьи, интервью газете не давала, указанный факт был подтвержден представителем ответчика.

Из содержания статьи, опубликованной областной общественно-политической газетой в номере № 14 под названием «К нам пришел ОМЦ» усматривается, что статья не содержит сведения, порочащие честь и достоинство истца Ж.М. Однако, редакция газеты незаконно использовала имя и персональные данные истца Ж.М.

Суд посчитал, что ответчиком допущены нарушения личных неимущественных прав истца, которые причиняют ей нравственные страдания. Поэтому требование истца в части признания незаконным использование областной общественно-политической газетой персональных данных истца в статье «К нам пришел ОМЦ», опубликованной в номере № 14 от 14.07.2016г. и обязанности дать официальное опровержение не соответствующих действительности сведений, касающихся использования имени и персональных данных и возмещении морального вреда подлежат удовлетворению. При этом, по мнению суда, Истцом не представлены доказательства подтверждающие, что ее перевод с должности секретаря руководителя

на должность бухгалтера ГБУ «Редакция городской газеты Б» был осуществлен вследствие публикации спорной статьи в газете. Поэтому, требования истца в части взыскания материального вреда, удовлетворению не подлежат¹⁴.

Таким образом, незаконная обработка персональных данных является нарушением личных неимущественных прав физического лица и подлежат защите.

На практике также существует множество случаев требований предоставления персональных данных работников на основании адвокатских запросов, на которые, как известно, требуется предоставление ответа в течение десяти рабочих дней, в противном случае влечет для адресата ответственность, предусмотренную ст. 668 КоАП РК. Как следует поступать в данном случае работодателю, чтобы не допустить нарушения в отношении персональных данных работников? Обратимся к судебной практике.

Районным судом №2 Алмалинского района города Алматы рассмотрено гражданское дело по иску адвоката к ответчику АО «BANK» по требованиям Истца признать незаконным отказ АО «BANK», выраженный в письменном ответе за исходящим № 24-26/362 от 05.03.2019 года на адвокатский запрос адвоката о предоставлении копий документов из личного дела работника Ф.А., обязать АО «BANK» выдать из личного дела работника Ф.А. копию заявления о приеме на работу, заявлений о предоставлении отпусков, налоговых вычетов, кадровые приказы, автобиографию и личный листок по учету кадров.

Адвокатом по принятому поручению ИП в адрес ответчика был направлен адвокатский запрос, в котором истребованы сведения о трудовой деятельности Ф.А., а также копии документов из личного дела данного лица. 05.03.2019 года ответчиком предоставлен ответ и выдана только копия приказа о прекращении трудового договора и заявление об увольнении, иную информацию об истребовании документов ответчик отказался выдать, сославшись о том, что сведения о сотрудниках являются коммерческой тайной.

Судом установлено, 04.03.2019 года адвокат обратился в АО «BANK» с адвокатским запросом о предоставлении сведений в отношении работника Ф.А.: работал ли, когда и в какой период и в каких должностях,

¹⁴ Дело № 10321/16 // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/1468717>. (Дата обращения: 18.02.2024).

выдать копии из личного дела заявление о приеме на работу или увольнении, заявление о предоставлении отпусков, налоговых вычетов и т.д., кадровые приказы, автобиографию, личный листок по учету кадров, в связи представлением в суде интересов ИП.

На данный запрос директором по работе персоналом АО «BANK» был дан ответ о том, что Ф.А. работал в период с 03.06.2015 года в должности специалиста контакт центра, с 01.02.2016 года в должности менеджера управления контакт -центра, с 03.01.2018 года трудовой договор расторгнут в соответствии со ст.49 п.5 ТК РК, по инициативе работника. По второму пункту запроса адвоката разъяснено о том, что сведения, запрашиваемые являются коммерческой тайной и представлено не может без согласия другой стороны.

Ответчиком был предоставлен приказ от 03.01.2018 года о прекращении действия трудового договора с Ф.А., копия его заявления о расторжении трудового договора от 03.01.2018 года.

Не соглашаясь с ответом и предоставленными документами, истец считает, что нарушены его права как адвоката.

Однако, суд посчитал необоснованным данные утверждения заявителя по следующим основаниям, руководствуясь пп.2 ст.1, п.8 ст. 1 Закона РК о ПД.

Постановлением Правительства РК от 26 февраля 2016 года № 117, утвержден Перечень персональных данных физических лиц, включаемых в состав государственных электронных информационных ресурсов, которые включает в себя: фамилию, имя, отчество, транскрипцию фамилии и имени, данные о рождении (дата и место рождения), национальность, пол, семейное положение, данные о гражданстве (гражданство (прежнее гражданство); дата приобретения/утраты гражданства Республики Казахстан), индивидуальный идентификационный номер (ИИН), портретное изображение (оцифрованная фотография), подпись, юридический адрес, дата регистрации (снятия с регистрации) юридического адреса, данные документа, удостоверяющего личность (наименование, номер, дата выдачи, срок действия документа, орган, выдавший документ).

Исходя из вышеуказанных норм действующего законодательства, следует, что общедоступными персональными данными признается информация, которая находится

и/или может находиться в открытых источниках, а персональные данные ограниченного доступа являются сведения, которые стали известны при осуществлении другими лицами профессиональной и служебной деятельности, и не подлежащих распространению. Запрашиваемые же заявителем сведения не находятся в открытых источниках, в связи с чем, суд признает, что запрашиваемая адвокатом информация относится к персональным данным ограниченного доступа.

При таких обстоятельствах, суд пришел к выводу, что АО «BANK» отказывая в выдаче запрашиваемых сведений, действовал обосновано и правомерно, отказ полностью мотивирован со ссылкой на законы и согласуется с требованиями пункта 1 статьи 11 Закона РК о ПД. При этом суд учел, что заявитель в установленном законом порядке не представляет интересы Ф.А., согласия последнего на получение его персональных данных ограниченного доступа не имеется.

Суд посчитал, что ответчик, отказывая в предоставлении сведений по запросу истца от 04.03.2019 года, действовал в пределах своей компетенции и с полным соблюдением требований действующего законодательства, АО «BANK» не нарушены и не права и законные интересы заявителя как адвоката.

Между тем, в суде установлено, что ответчиком обращение адвоката не было оставлено без рассмотрения, а также суд считает, что ответ был дан по существу обращения, заявителю было отказано в предоставлении ответчику необходимых сведений в силу требований Закона о ПД, что свидетельствует о том, что АО «BANK» не было допущено бездействие при рассмотрении адвокатского запроса.

При вышеуказанных обстоятельствах, суд приходит к выводу, что иск подлежит отказу в удовлетворении¹⁵.

С данным решением трудно не согласиться, поскольку, руководствуясь ч. 3 ст. 8 ГК РК осуществление гражданских прав не должно нарушать прав и охраняемых законодательством интересов других субъектов права.

Получение личных данных работника возможно только у него самого; если это невозможно, то получение личных сведений у третьей стороны осуществляется только с письменного согласия работника [6, С. 150]. Следовательно, при обработке персональных данных следует принимать во внимание, получено ли согласие владельца, тем более, когда это касается передачи третьим лицам.

¹⁵ Дело №7520-19-00-2/7493 // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/1071532>. (Дата обращения: 18.02.2024).

Также работодателю следует учесть, что в соответствии с Кодексом «О здоровье народа и системе здравоохранения» доступ к информации о факте обращения за медицинской помощью, состояния здоровья и иные сведения, полученные в ходе обследования составляют информацию ограниченного доступа. Доступ к информации о факте обращения за медицинской помощью, состояния здоровья и иные сведения, полученные в ходе обследования составляют информацию ограниченного доступа в соответствии с Кодексом «О здоровье народа и системе здравоохранения»¹⁶. Это означает, что работодатель обязан обеспечить конфиденциальность такой информации и не допускать разглашения.

Закключение

Таким образом, отвечая на вопрос, что такое персональные данные, можно выбрать два пути: развивать принятую в Казахстане позицию в Законе о ПД, либо обратить внимание на европейский подход к понятию персональных данных.

Считаем, что определение «персональные данные» нуждается в доработке, поскольку персональные данные представляют собой не только сведения, относящиеся к определенному или определяемому на их основании субъекту персональных данных, зафиксированные на электронном, бумажном и (или) ином материальном носителе, но и в целом любую информацию, которая позволяет прямо или косвенно определить идентичность физического лица по различным категориям, как это усматривается в тексте GDPR.

Работодателю же следует обрабатывать персональные данные работника в рамках возникновения, продолжения и прекращения трудовых отношений, но этим не всегда ограничивается, поскольку сведения медицинского характера, социальной направленности, семейного положения, а в определенных случаях и физического, физиологического, генетического, психического,

экономического, культурного характера используются работодателем на протяжении всей трудовой деятельности работника.

Правильное понимание работы с персональными данными работников позволяют избежать работодателям нарушений личных неимущественных прав работников, тем более, что практика привлечения работодателей к административной и гражданско-правовой ответственности весьма широка. Вышеуказанные примеры показывают, что государство, помимо законодательных изменений, принимает реальные меры к привлечению к ответственности субъектов предпринимательства и усиливает контроль за защитой персональных данных в Казахстане. Нарушение законодательства в сфере персональных данных влечет административную (ст. 79 КоАП РК), а в особо запущенных случаях и уголовную ответственность (ст. 147 УК РК).

Следует помнить о том, что в отсутствие четкого перечня сведений, относимых к персональным данным физических лиц, вероятность «утечек» только повышается. В таких условиях работодателю следует предпринимать меры для обеспечения несанкционированного разглашения персональных данных. Необходимо обратить внимание на то, что получение письменного согласия на их сбор и обработку недостаточно, работодатель должен разработать и утвердить перечень персональных данных, обеспечить регламентирование правил работы с этими объектами для тех работников, которые могут иметь доступ к данной информации в рамках своих должностных обязанностей, в целях определения границ их обработки.

Кроме того, действия работодателя касательно персональных данных должны ограничиваться исключительно рамками исполнения трудового договора, а цели должны быть однозначными, законными и соответствовать исполнению сторонами трудовых отношений своих обязанностей, а также должно исключать незаконность их обработки и распространения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дайырбеков Р. Уведомление об утечке персональных данных: оценка и обсуждение // <https://drfl.kz/ru/uvedomlenie-ob-utechke-personalnykh-dannykh/>. (Дата обращения: 18.02.2024).
2. Тукушева А. «От избирателей до госсекретов». Какие данные казахстанцев утека-

¹⁶ Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI «О здоровье народа и системе здравоохранения» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34464437. (Дата обращения: 18.02.2024).

ют в интернет и сколько на этом зарабатывают // <https://kz.kursiv.media/2023-10-02/tksh-utechki-internet/>. (Дата обращения: 18.02.2024).

3. Лозовая О.В. Законодательство Республики Казахстан в сфере защиты персональных данных: сравнительный анализ с правом Европейского Союза // Вестник Института законодательства Республики Казахстан. - №1.- 2015. - С. 128-133.

4. Бугель Н.В., Никулин А.В. Защита персональных данных как объект организационно-правового регулирования // Вестник Санкт-Петербургского университета России. - №2. - 2012. - С. 230-233 // <file:///C:/Users/Dell/Downloads/zaschita-personalnyh-dannyh-kak-obekt-organizatsionno-pravovogo-regulirovaniya.pdf>. (Дата обращения: 18.02.2024).

5. Абаев Ф.А. Правовое регулирование отношений по защите персональных данных работника в трудовом праве: автореф. дисс. к.ю.н. - М., 2014. - 26 с.

6. Беденкова А.А., Хоменко И.С. Правовой статус персональных данных работников // Вестник науки Сибири. - 2014. - № 4. - 148-151 // <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-status-personalnyh-dannyh-rabotnikov>. (Дата обращения: 18.02.2024).

7. Кожамкулова Д., Шамсутдинова К. Личные данные: что изменилось в законодательстве <https://kapital.kz/tehnology/107542/lichnyye-dannyye-cto-izmenilos-v-zakonodatel-stve.html> (Дата обращения: 18.02.2024).

REFERENCES

1. Dajyrbekov R. Uvedomlenie ob utechke personal'nyh dannyh: ocenka i obsuzhdenie // <https://drfl.kz/ru/uvedomlenie-ob-utechke-personalnykh-dannykh/>. (Data obrashhenija: 18.02.2024)

2. Tukusheva A. "Ot izbiratelej do gossekretov". Kakie dannye kazahstancev utekajut v internet i skol'ko na jetom zarabatyvajut // <https://kz.kursiv.media/2023-10-02/tksh-utechki-internet/>. (Data obrashhenija: 18.02.2024).

3. Lozovaja O.V. Zakonodatel'stvo Respubliki Kazahstan v sfere zashhity personal'nyh dannyh: sravnitel'nyj analiz s pravom Evropejskogo Sojuza // Vestnik Instituta zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan. - №1.- 2015. - S. 128-133.

4. Bugel' N.V., Nikulin A.V. Zashhita personal'nyh dannyh kak ob#ekt organizacionno-pravovogo regulirovaniya // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta Rossii. - №2. - 2012. - S. 230-233 // <file:///C:/Users/Dell/Downloads/zaschita-personalnyh-dannyh-kak-obekt-organizatsionno-pravovogo-regulirovaniya.pdf>. (Data obrashhenija: 18.02.2024).

5. Abaev F.A. Pravovoe regulirovanie otnoshenij po zashhite personal'nyh dannyh rabotnika v trudovom prave: avtoref. diss. k.ju.n. - M., 2014. - 26 s.

6. Bedenkova A.A., Homenko I.S. Pravovoj status personal'nyh dannyh rabotnikov // Vestnik nauki Sibiri. - 2014. - № 4. - 148-151 // <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovoy-status-personalnyh-dannyh-rabotnikov>. (Data obrashhenija: 18.02.2024).

7. Kozhamkulova D., Shamsutdinova K. Lichnye dannye: chto izmenilos' v zakonodatel'stve <https://kapital.kz/tehnology/107542/lichnyye-dannyye-cto-izmenilos-v-zakonodatel-stve.html> (Data obrashhenija: 18.02.2024).

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЮРИДИЧЕСКИХ КОНСУЛЬТАНТОВ

Киязова Альбина Жомартовна

LL.M, руководитель отдела гражданского, гражданского процессуального законодательства и исполнительного производства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан; Республика Казахстан, г. Астана; Республика Казахстан, e-mail: a.kiyazova@mail.ru

Аннотация. Юридические консультанты являются важной составляющей системы обеспечения правовой и социальной защиты населения, а также поддержания правопорядка и справедливости в обществе. Значимость профессиональной деятельности данных лиц определяет необходимость установления требований к их квалификации и к организации самой деятельности. В настоящей статье рассмотрены исторический опыт и особенности государственного и альтернативного регулирования деятельности юридических консультантов.

Первоначальное регулирование деятельности лиц, оказывающих платные юридические услуги, с 1997 года по 2005 год осуществлялось на государственном уровне путем осуществления лицензирования и государственного контроля, затем деятельность данных лиц регулировалась в гражданско-правовом порядке. В 2018 году в специализированном законодательном акте был определен статус юридического консультанта и палат юридических консультантов, а также закреплён механизм саморегулирования в сфере оказания юридической помощи с обязательным участием в саморегулируемой организации.

В статье исследованы положения законодательных актов, регламентирующих порядок регулирования деятельности юридических консультантов. В настоящее время государство императивно устанавливает нормативные требования к квалификации юридических консультантов, а также косвенно оказывает влияние на их деятельность путем осуществления регулятивных, реализационных и контрольных функций в отношении палат, в которых они состоят. В условиях саморегулирования непосредственное воздействие на деятельность юридических консультантов производят именно палаты, поскольку наделены регулятивными и контрольными полномочиями в отношении своих членов.

Результатами настоящего исследования являются выявление особенностей регулирования деятельности юридических консультантов, в том числе в различные периоды времени, а также обнаружение отдельных недостатков действующего механизма регулирования как в законодательных актах, так и на практике их применения, с выработкой предложений по их устранению.

Ключевые слова: правовое регулирование деятельности юридических консультантов, саморегулирование в сфере оказания правовой помощи, палата юридических консультантов, юридический консультант, правила и стандарты саморегулируемых организаций.

ЗАҢ КОНСУЛЬТАНТТАРЫНЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІН РЕТТЕУ

Альбина Жомартовна Киязова

LL.M, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының азаматтық, азаматтық процесстік заңнама және атқарушылық іс жүргізу бөлімінің басшысы; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: a.kiyazova@mail.ru

Аннотация. Заң кеңесшілері халықты құқықтық және әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ету, сондай-ақ қоғамдағы құқықтық тәртіп пен әділеттілікті қолдау жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл адамдардың кәсіби қызметінің маңыздылығы олардың біліктілігіне және қызметті ұйымдастыруға қойылатын талаптарды белгілеу қажеттілігін анықтайды. Осы мақалада Заң консультанттарының қызметін мемлекеттік және баламалы реттеудің тарихи тәжірибесі мен ерекшеліктері қарастырылған.

Ақылы заң қызметтерін көрсететін тұлғалардың қызметін бастапқы реттеу 1997

жылдан 2005 жылға дейін лицензиялау және мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру арқылы мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылды, содан кейін бұл тұлғалардың қызметі азаматтық-құқықтық тәртіппен реттелді. 2018 жылы мамандандырылған заңнамалық актіде заң консультанты мен заң консультанттары палаталарының мәртебесі айқындалды, сондай-ақ консультанттардың өзін-өзі реттейтін ұйымға міндетті түрде қатысуымен заң көмегін көрсету саласындағы өзін-өзі реттеу тетігі бекітілді.

Мақалада Заң консультанттарының қызметін реттеу тәртібін реттейтін заңнамалық актілердің ережелері зерттелген. Қазіргі уақытта мемлекет заң консультанттарының біліктілігіне қойылатын нормативтік талаптарды императивті түрде белгілейді, сондай-ақ олар тұратын палаталарға қатысты реттеу, іске асыру және бақылау функцияларын жүзеге асыру арқылы олардың қызметіне жанама әсер етеді. Өзін-өзі реттеу жағдайында палаталар заң кеңесшілерінің қызметіне тікелей әсер етеді, өйткені олар өз мүшелеріне қатысты реттеуші және бақылау өкілеттіктеріне ие.

Осы зерттеудің нәтижелері заң консультанттарының қызметін, оның ішінде уақыттың әртүрлі кезеңдерінде, реттеу ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ заңнамалық актілерде де, оларды қолдану практикасында да қолданыстағы реттеу тетігінің жеке кемшіліктерін анықтау және оларды жою жөнінде ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Түйінді сөздер: заң консультанттарының қызметін құқықтық реттеу, құқықтық көмек көрсету саласындағы өзін-өзі реттеу, заң консультанттары палатасы, заң консультанты, өзін-өзі реттейтін ұйымдардың ережелері мен стандарттары.

REGULATION OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF LEGAL CONSULTANTS

Kiyazova Albina

LL.M, head of the Department of civil, civil procedure legislation and enforcement proceedings of the Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan; Astana, Republic of Kazakhstan;
e-mail: a.kiyazova@mail.ru

Abstract. Legal consultants are the important component of the system of ensuring legal and social protection of the population, as well as maintaining law and order and justice in society. The importance of the professional activity of these persons determines the need to establish requirements for their qualifications and for the organization of the activity itself. This article examines the historical experience and features of state and alternative regulation of the activities of legal consultants.

The initial regulation of the activities of persons providing paid legal services, from 1997 to 2005, was carried out at the state level through licensing and state control, then the activities of these persons were regulated in a civil law manner. In 2018, a specialized legislative act defined the status of a legal consultant and chambers of legal consultants, as well as fixed the mechanism for self-regulation in the field of legal assistance with mandatory participation of consultants in a self-regulatory organization.

The article examines the provisions of legislative acts regulating the procedure for regulating the activities of legal consultants. Currently, the state imperatively establishes regulatory requirements for the qualifications of legal consultants, and also indirectly influences their activities by exercising regulatory, implementation and control functions in relation to the chambers in which they are members. In the context of self-regulation, it is the chambers that directly affect the activities of legal consultants, since they are endowed with regulatory and supervisory powers in relation to their members.

The results of this study are to identify the specifics of regulating the activities of legal consultants, through different periods, as well as to identify the individual shortcomings of the current regulatory mechanism both in legislative acts and in practice of their application, with the development of proposals to eliminate them.

Keywords: legal regulation of the activities of legal consultants, self-regulation in the field of legal assistance, chamber of legal consultants, legal consultant, rules and standards of self-regulating organizations.

Введение

Юридические консультанты принимают активное участие в обеспечении реализации конституционного права каждого на получение квалифицированной юридической помощи, что является необходимым инструментом защиты прав и интересов человека и гражданина. Подобная значимость для общества определяет необходимость в надлежащей регламентации профессиональной деятельности данной категории представителей юридической профессии [1].

Регулирование частнопрактикующих юристов осуществлялось на разных уровнях. В период с 1997 по 2005 год к данной категории лиц применялись законодательные требования к квалификации, их деятельность лицензировалась и подлежала государственному контролю, затем до 2018 года разрешительный порядок и законодательные требования к ним были отменены, что отражалось на качестве оказываемой правовой помощи. Впоследствии, специализированным Законом был определен статус юридических консультантов и палат, в которых они должны состоять, а также внедрен институт саморегулирования, основанный на обязательном участии.

Режим регулирования деятельности юридических консультантов включает прямое государственное регулирование в части установления квалификационных требований к консультантам и палатам, а также опосредованное регулирование путем осуществления регулятивных, реализационных и контрольных государственных функций в отношении палат. В условиях саморегулирования юридическим консультантам предоставлено право самостоятельно управлять своей деятельностью путем утверждения палатами своих правил, стандартов и других документов, обязательных к исполнению их членами, а также путем осуществления внутреннего контроля.

В настоящей статье будут рассмотрены исторические этапы в регулировании деятельности юристов, осуществляющих частную практику, а также особенности закрепленного в законодательстве Республики

Казахстан государственного и альтернативного порядка регулирования деятельности юридических консультантов. По итогам исследования выявлены некоторые недостатки действующего регулирования и предложены пути их разрешения. Результаты настоящей работы могут быть применены в научно-исследовательской деятельности и законотворческой работе.

Материалы и методы

В настоящей работе изучены теоретические аспекты и правовые основы регулирования деятельности юридических консультантов в Республике Казахстан. Учитывая тему исследования, основными материалами для подготовки статьи являлись Законы Республики Казахстан «Об адвокатской деятельности и правовой помощи»¹ (далее – Закон), «О саморегулировании»² (далее – Закон о саморегулировании), «О разрешениях и уведомлениях»³ (далее – Закон о разрешениях), а также подзаконные нормативные правовые акты.

В ходе исследования применялись общенаучные методы познания, такие как метод анализа и синтеза, системного анализа, логический и исторический методы. В дополнение, для изучения нормативных правовых актов в данной работе применялся формально-юридический метод.

Основные положения

Основной закон Республики Казахстан закрепляет право каждого на получение квалифицированной юридической помощи, регулирование которой может реализовываться посредством органов государственной власти или самостоятельно представителями профессионального сообщества. Государственное регулирование позволяет активизировать или ограничить необходимые обществу формы деятельности [2] и представляет собой мероприятия административного и нормативного воздействия: установление правил поведения, введение разрешительного порядка, контроль и надзор, а также применение мер воздействия.

Самостоятельное регулирование деятельности осуществляется посредством объединения лиц, осуществляющих деятельность,

¹ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VI ЗРК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

² О саморегулировании: закон РК от 12 ноября 2015 года 390-V (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

³ О разрешениях и уведомлениях: закон РК от 16 мая 2014 года № 202-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000202> (дата обращения 10.05.2024)

под руководство одной независимой саморегулируемой организации, к которой переходят определенные властные полномочия [3] по принятию внутренних правил и стандартов, а также осуществлению проверок в отношении своих членов и применению к ним мер воздействия. Участие в данной организации может быть добровольным или обязательным в зависимости от степени нужды общества в регулировании качества какой-либо деятельности.

Квалифицированность юридической помощи определяется квалификацией субъекта оказания (его профессиональные знания и навыки) и качеством самой помощи (ее структура и содержание). Юридическая помощь реализуется посредством системы формальных, официальных социальных институтов, а также детализированного правового регулирования отношений, возникающих в сфере ее оказания [4].

Значимость профессиональной деятельности юридических консультантов определила потребность в ее надлежащей организации и установлении требований к квалификации консультанта и к качеству оказываемых ими услуг. Указанное поддерживается достаточным и эффективным регулированием, которое может осуществляться как на государственном уровне, так и путем саморегулирования.

Обсуждение и результаты Историческая справка

Первые шаги нормативного регулирования деятельности юристов, занимающихся частной практикой, в Республике Казахстан были предприняты в 1997 году путем введения лицензирования деятельности по оказанию платных юридических услуг, не связанных с адвокатской деятельностью⁴. Правовые нормы касались только квалификации субъекта оказания юридических услуг, требования к качеству их работы законодательством не предъявлялись. Государственная система разрешений являлась эффективным механизмом государственного надзора, который позволял установить жесткую процедуру контроля за соблюдением правил осуществления любой деятельности [5].

Далее, в 2005 году норма о необходимости лицензирования данной категории лиц была исключена⁵. После отмены разрешительных процедур правоотношения юристов с клиентами определялись гражданско-правовым договором оказания услуг. К профессионализму данной категории лиц или к качеству оказываемых ими юридических услуг не предъявлялось нормативных требований, и их деятельность осуществлялась при отсутствии контроля со стороны государственных органов. Уполномоченный орган в области оказания правовой помощи (далее – уполномоченный орган), понимая существенность доли участия таких юристов в сфере оказания юридической помощи, признавал, что отсутствие контроля за их квалификацией может отрицательно отразиться на защите прав и свобод человека и гражданина⁶.

Данное обстоятельство способствовало изменениям в регулировании деятельности частнопрактикующих юристов. В 2018 году в указанные лица были законодательно определены в качестве субъектов оказания юридической помощи, при этом для юристов, осуществляющих представительство в судах, предписывалась обязанность приобретать статус юридического консультанта. Для юридических консультантов был установлен режим саморегулирования посредством обязательного членства в саморегулируемой организации в форме палаты юридических консультантов⁷ (далее – палата).

В законодательном акте были закреплены требования для приобретения статуса юридического консультанта, его права и обязанности, а также нормы касательно организации деятельности самих палат. При этом, учитывая, что палаты являются саморегулируемыми организациями, отдельные требования к организации их деятельности также содержатся в Законе о саморегулировании. Положения законодательных актов свидетельствуют о предоставлении юридическим консультантам механизма самостоятельного внутреннего регулирования своей деятельности, при этом с одновременным сохранением опосредованного государственного воздействия.

Необходимо отметить, что существующее на протяжении десятилетия Республиканское

⁴ О внесении изменений и дополнений в Указ Президента РК, имеющий силу закона, «О лицензировании»: закон РК от 7 апреля 1997 года №89-І // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000089> (дата обращения 10.05.2024)

⁵ О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам лицензирования: закон РК от 15 апреля 2005 года № 45 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000045> (дата обращения 10.05.2024)

⁶ Досье на проект Закона РК «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» (июнь 2018 года) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32712768 (дата обращения 10.05.2024)

⁷ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VІ ЗРК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

общественное объединение «Казахстанский союз юристов» (далее – Союз юристов) представляет собой добровольное объединение и не является саморегулируемой организацией⁸, следовательно не имеет регулятивного воздействия на деятельность юридических консультантов.

Государственное регулирование

Государственное регулирование в сфере оказания юридической помощи реализуется посредством осуществления уполномоченным органом регулятивных, реализационных и контрольных функций. Данные функции затрагивают деятельность самих юридических консультантов как напрямую, в случае установления требований к их квалификации, так и косвенно, путем воздействия на деятельность палат, в которых они состоят.

Так, статьей 23 Закона предусматривается **регулятивная (нормотворческая) функция** уполномоченного органа по утверждению типовых документов: устава палаты, договора страхования профессиональной ответственности, а также правил оплаты гарантированной государством юридической помощи. Кроме того, уполномоченный орган является разработчиком законодательных норм, устанавливающих требования к статусу юридического консультанта и непосредственно к палатам.

Лицам, осуществляющим профессиональную деятельность, надлежит иметь профильное образование, специальные знания, навыки и умения в определенной области. В дополнение, необходимо являться членом профессиональной организации и (или) застраховать профессиональную ответственность [6]. Данные условия законодательно соблюдены для юридических консультантов.

Так, в определении понятия «юридический консультант» перечислены профессиональные требования: физическое лицо, имеющее высшее юридическое образование, стаж работы по юридической специальности не менее двух лет, прошедшее аттестацию, являющееся членом палаты юридических консультантов и оказывающее юридическую помощь (статья 75 Закона). Дополнительным условием является наличие договора страхования профессиональной ответственности (статья 83 Закона).

Таким образом Законом предусмотрены необходимые и дополнительные требования для наступления права юридического

консультанта осуществлять свою деятельность, однако само определение «юридический консультант» нуждается в доработке поскольку содержит взаимопоглощающий и неполный перечень требований для приобретения статуса консультанта. Так, членство в палате уже охватывает наличие образования, стажа работы и положительные результаты аттестации. При этом, сам результат аттестации также поглощает факт соответствия кандидата вышеперечисленным требованиям, поскольку его несоответствие по образованию или стажу влечет невозможность прохождения аттестации (статья 83 Закона).

Учитывая изложенное понятие «юридический консультант» нуждается в добавлении требования о наличии договора страхования или в сокращении перечня требований за счет взаимного поглощения. В качестве примера может послужить лаконичное определение понятия «оценщик»⁹. Оценочная деятельность также является саморегулируемой, основанной на обязательном участии, и отдельные аспекты ее регулирования могут быть рассмотрены в качестве примера для рассматриваемой сферы.

Для палат юридических консультантов законодатель также предусмотрел конкретные требования, которые включены в одноименное понятие. Так, палатой признается саморегулируемая, основанная на обязательном членстве организация, объединяющая на условиях членства не менее двухсот юридических консультантов. Основанием для осуществления деятельности палаты является факт ее внесения в реестр палат юридических консультантов на основании соблюдения процедур уведомительного порядка (статья 78 Закона).

В отношении палат предусматривается полное государственное регулирование, и все положения касательно организации и деятельности палаты закреплены законодательных актах и носят императивный характер. Так, в Законе предусматриваются нормы касательно статуса палаты, ее функций, требований к уставным документам, внутренней структуре, положения в части взимания взносов, членства, ведения реестра членов палаты, доступа к информации о деятельности палаты, а также порядка обжалования действий палаты и привлечения ее к ответственности.

В Законе о саморегулировании дополни-

⁸ <http://www.jurist-kaz.kz/> (дата обращения 10.05.2024)

⁹ Об оценочной деятельности в Республике Казахстан: закон РК от 10 января 2018 года № 133-VI ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000133#z406> (дата обращения 28.05.2024)

тельно содержаться требования к созданию саморегулируемой организации, ее права и обязанности, нормы касательно содержания внутренних правил и стандартов, а также порядка осуществления внутреннего контроля за деятельностью членов организации.

Далее рассмотрим реализационную функцию государственного органа в сфере оказания юридической помощи, которая напрямую осуществляется только в отношении палат. Так, уполномоченный орган осуществляет обязательное согласование разработанных палатой документов: стандартов оказания и критериев качества юридической помощи, а также порядка и условий проведения аттестации для вступления в палату. В дополнение, уполномоченный орган осуществляет ведение реестра палат юридических консультантов (далее – реестр палат) (статьи 80 и 83 Закона) и обеспечивает его содержание в актуальном состоянии (статья 90 Закона).

Функция по ведению реестра саморегулируемых организаций относится к полномочиям государственного органа, осуществляющего уведомительный порядок, который после получения уведомления о начале или прекращении деятельности саморегулируемой организации в регулируемой сфере деятельности вносит сведения о ней в соответствующий реестр. Согласно Закону о разрешениях осуществление деятельности, для которой установлен уведомительный порядок, без направления соответствующего уведомления не допускается¹⁰.

Уведомительный порядок, аналогично разрешительному, предусматривает наличие законодательных требований и государственного контроля за выполнением субъектами уведомительного порядка этих требований. Юридические консультанты не являются субъектами уведомительного порядка, однако их правовой статус напрямую зависит от наличия у палаты статуса саморегулируемой организации. В случае отсутствия палаты в реестре палат или ее исключения, юридический консультант будет ограничен в праве осуществлять свою деятельность.

Функция государства по ведению и актуализации реестра палат позволяет обеспечить

право заинтересованных лиц на получение юридической помощи. Однако на практике содержание реестра палат не всегда позволяет реализовать данное право, поскольку информация по реестру палат является неполной, содержится в отдельных документах, расположена в разных местах, а также искажена в заявленном количестве палат и консультантов. Так, на интернет-сайте уполномоченного органа, в разделе «Деятельность», в подразделе «Юридические консультанты»¹¹ имеется файл «Список СРО палаты» от 27 ноября 2019 года с перечнем палат юридических консультантов и их адресов, согласно которому в стране зарегистрировано 84 палаты юридических консультантов.

В другом разделе интернет-сайта «Реестры» имеется возможность скачать файл под названием «Реестр общий», где указан перечень консультантов и наименования палат, согласно которому в Казахстане осуществляют свою деятельность 15395 юридических консультантов¹². Необходимо указать, что изучение данного документа выявило искажения в количественном составе консультантов, поскольку в списке членов Палаты юридических консультантов города Павлодар «Әділет» почти все участники указаны и пронумерованы по два раза, что искусственно увеличивает их общее количество.

Форма и содержание реестра саморегулируемых организаций строго определены в соответствующих правилах ведения реестра, где предусмотрен единый документ с конкретным перечнем информации¹³. Однако, в обоих реестрах, размещенных на сайте уполномоченного органа, отсутствуют обязательные сведения о виде членства, об утвержденных правилах и стандартах, о способах обеспечения имущественной ответственности. Указанное обстоятельство препятствует получению официальных и актуальных данных в исследуемой сфере и обновлению данных о палатах. В дополнение, отсутствие, неполнота или разобщенность сведений может повлечь различные злоупотребления, как например применение поддельных справок о членстве в палате.

Так, гражданка С. в период 2020-2021 годов

¹⁰ О разрешениях и уведомлениях: закон Республики Казахстан от 16 мая 2014 года № 202-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000202> (дата обращения 28.05.2024)

¹¹ <https://www.gov.kz/memleket/entities/adilet/documents/details/2720?lang=ru> (дата обращения 28.05.2024)

¹² <https://aisoip.adilet.gov.kz/useful-info/legal-advisers?lang=ru> (дата обращения 28.05.2024)

¹³ Правила ведения реестра саморегулируемых организаций и о внесении дополнений в приказ Министра национальной экономики РК от 6 января 2015 года № 4 «Об утверждении форм уведомлений и Правил приема уведомлений государственными органами, а также об определении государственных органов, осуществляющих прием уведомлений»: приказ Министра национальной экономики РК от 27 января 2016 года № 32 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013309> (дата обращения 28.05.2024)

представляла интересы физических и юридических лиц по 34 гражданским делам в статусе юридического консультанта, используя при этом поддельные справки о членстве в палате «Профессиональные юристы Казахстана»¹⁴. Данная палата действительно включена под номером №31 в перечень «список СРО палаты», однако во втором файле «Реестр общий» наименование данной палаты, как и некоторых других из первого списка палат, отсутствует. Вероятно, все суды, при проверке сведений о юридическом консультанте руководствовались только первым документом с данными о регистрации палат в реестре. Таким образом, реестр палат нуждается в актуальном и полном наполнении.

Завершая рассмотрение особенностей государственного регулирования в сфере оказания юридической помощи следует указать контрольную функцию (статья 97 Закона) уполномоченного органа за соблюдением палатами требований законодательства, своих правил и стандартов, а также Кодекса профессиональной этики. Субъектами государственного контроля являются только палаты, поскольку в условиях режима саморегулирования за юридическими консультантами осуществляется внутренний контроль уже со стороны палаты.

Палаты для получения права заниматься саморегулируемой деятельностью в заявленной сфере, обязаны соответствовать всем предписываемым законодательством требованиям. В случае их нарушения, по итогам контроля уполномоченный орган обязан применить меры воздействия в виде направления предписания или предупреждения, а в случае отказа палаты от их исполнения, поставить вопрос о привлечении к ответственности, даже об исключения палаты из соответствующего реестра¹⁵. Примером реализации контрольной функции на практике может служить следующий пример. Контролирующим органом был выявлен факт включения в члены палаты лица при отсутствии подтверждения о получении им высшего юридического образования. По

итогах проверки в отношении палаты было вынесено предписание об устранении нарушений требований Закона, по результатам рассмотрения которого консультант был исключен из палаты¹⁶.

Применение крайней меры взыскания как «исключение палаты из реестра» в случае предшествующего неисполнения палатой указаний контролирующего органа на первый взгляд кажется закономерным, однако последствия от ее применения являются неоправданными. Исключение палаты из реестра нарушает права каждого члена этой палаты, поскольку лишает их правового статуса и основания для осуществления деятельности. Вышеизложенное также повлечет нарушение прав заинтересованных лиц на получение квалифицированной юридической помощи. Данное обстоятельство даже было учтено судом при вынесении решения об отказе в удовлетворении иска подразделения уполномоченного органа об исключении палаты из реестра¹⁷.

Необходимо добавить, что даже в статье 465-1 Кодекса об административных нарушениях Республики Казахстан для саморегулируемых организаций предусматривается административная ответственность только в виде предупреждения или штрафа¹⁸. Учитывая изложенное, нормы Закона нуждаются в дополнении положениями, гарантирующими сохранение прав самих консультантов и прав их клиентов в период перехода в другую палату в случае исключения палаты, в которой они состояли, из реестра палат.

Саморегулирование

Законодатель предусмотрел для юридических консультантов режим саморегулирования с обязательным участием в палате, что является императивным условием их допуска к осуществлению профессиональной деятельности¹⁹. Палаты, в свою очередь для регулирования деятельности юридических консультантов наделяются рядом соответствующих полномочий.

В первую очередь палаты осуществляют регулятивную (нормотворческую) функцию

¹⁴ Решение Специализированного межрайонного экономического суда города Нур-Султан от 9 сентября 2021 года по делу № 7119-21-00-2/6653 // <https://office.sud.kz/courtActs/document.xhtml> (дата обращения 28.05.2024)

¹⁵ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VI ЗПК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

¹⁶ Решение Специализированного межрайонного экономического суда г.Нур-Султан 9 сентября 2021 года по делу № 7119-21-00-2/6653 // <https://office.sud.kz/courtActs/documentList.xhtml> (дата обращения 20.05.2024)

¹⁷ Постановление судебной коллегии по гражданским делам суда г.Нур-Султан от 10 декабря 2021 года по делу № 7199-21-00-2а/9153 // <https://office.sud.kz/courtActs/document.xhtml> (дата обращения 20.05.2024)

¹⁸ Об административных правонарушениях: кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V ЗПК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235> (дата обращения 10.05.2024)

¹⁹ О саморегулировании: закон РК от 12 ноября 2015 года 390-V (ред. от 06.04.2024) // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/>

по разработке и утверждению внутренних положений касательно осуществления профессиональной деятельности, обязательные для соблюдения всеми членами палаты. Палата самостоятельно утверждает правила, стандарты²⁰, а также критерии качества юридической помощи, при этом данные документы подлежат обязательному согласованию с уполномоченным органом и размещению на интернет-ресурсе палаты.

Требования к содержанию правил и стандартов профессиональной деятельности предусматриваются Законом о саморегулировании. Применительно к профессиональной деятельности юридических консультантов стандарт должен содержать: 1) общие положения, общие цели и принципы, требования к услугам; 2) общие характеристики услуг и порядок их осуществления; 3) заключительные положения. На практике палаты по-разному подходят к выполнению указанных требований.

Например, стандарт «Палаты Казахских юридических консультантов» содержит порядок оказания различных видов услуг с достаточным обозначением их характеристик и особенностями деятельности юридического консультанта²¹. Стандарт Палаты «Лига справедливости» только кратко описывает действия консультанта по оказанию услуг по правовому информированию, консультированию и представительству²². В ходе изучения размещенных на интернет-ресурсах документов отдельных палат установлено, что в некоторых стандартах отсутствуют характеристики видов услуг в рамках оказываемой юридической помощи и не указывается порядок их осуществления²³.

Правила саморегулируемой организа-

ции согласно Закону о саморегулировании должны предусматривать: 1) общие положения; 2) требования к участникам; 3) порядок организации деятельности; 4) порядок проведения проверок; 5) ответственность участников и порядок привлечения к ней; 6) порядок наложения взысканий; 7) меры по урегулированию конфликта интересов; 8) порядок информирования регулирующего органа о поступивших жалобах на ее участников; 9) порядок использования мер обеспечения имущественной ответственности; 10) порядок досудебного урегулирования споров и другие требования²⁴.

Исследование документов отдельных палат показало, что палаты или не размещают правила саморегулируемой организации на своих интернет-ресурсах²⁵, или размещают текст правил, который не соответствует законодательным требованиям. В основном, в правила включены только нормы об условиях членства, уплаты взносов и ответственности юридических консультантов, и отсутствуют положения о порядке информирования регулирующего органа о поступивших жалобах, порядке использования мер обеспечения имущественной ответственности, порядке досудебного урегулирования споров²⁶.

Следует отметить, что правила и стандарты в редакции Закона упоминаются под разными наименованиями. Так, в статьях 97, 96, 94, 93, 89 и 78 Закона используется понятие «правила и стандарты палаты юридических консультантов», в статьях 80 и 83 указывается на «правила и стандарты оказания юридической помощи». Изученные стандарты и правила палат утверждены в 2019 или 2020 году, а в декабре 2021 года к правилам и стандартам саморегулируемой организации были

Z1800000176 (дата обращения 10.05.2024)

²⁰ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VI ЗРК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

²¹ Стандарт «Палаты Казахских юридических консультантов» // <https://www.kazpalata.kz/uploads/files/5e6b7826ad461.pdf> (дата обращения 28.05.2024)

²² Стандарт Палаты «Лига справедливости» // <https://ligapalata.kz/projects/ru> (дата обращения 28.05.2024)

²³ Стандарт «Палаты Юридических Консультантов города Алматы» // <https://urpalataalmaty.kz/wp-content/uploads/2020/07/standartyi.pdf> (дата обращения 28.05.2004), Стандарт палаты юридических консультантов «Curator Astana» // <https://curator-palata.kz/documents/> (дата обращения 28.05.2004), Стандарт палаты, Стандарт Палаты «Центр правовой защиты и оказания юридических услуг» // <https://law-protection.kz/docs/> (дата обращения 28.05.2024)

²⁴ О саморегулировании: закон РК от 12 ноября 2015 года 390-V (ред. от 06.04.2024) // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.05.2024)

²⁵ Палата Юридических Консультантов города Алматы // <https://urpalataalmaty.kz/#ourstory> (дата обращения 28.05.2004), Палата «Центр правовой защиты и оказания юридических услуг» // <https://law-protection.kz/docs/> (дата обращения 28.05.2004), Палата юридических консультантов «Curator Astana» // <https://curator-palata.kz/documents/> (дата обращения 28.05.2024)

²⁶ Правила палаты «Лига справедливости» // <https://ligapalata.kz/projects/ru> (дата обращения 28.05.2024), Правила «Палаты Казахских юридических консультантов» // <https://www.kazpalata.kz/uploads/files/60c095d76cd65.pdf> (дата обращения 28.05.2024), Правила палаты «Единый центр услуг» // <https://urpalata-esu.kz/ru/%d0%be-%d0%bf%d0%b0%d0%bb%d0%b0%d1%82%d0%b5/> (дата обращения 28.05.2024)

введены расширенные требования²⁷, однако указанные документы не подвергались изменениям и дополнениям и не соответствуют законодательным требованиям.

Изложенное свидетельствует об отсутствии системного подхода к наименованию правил и стандартов палат, а также о слабом государственном контроле за выполнением палатами необходимых требований. Что касается самих стандартов палат, в некоторых из них упущены нормы касательно порядка оказания услуг в рамках оказания юридической помощи, что нивелирует ее квалифицированность. Палаты являются организованными профессиональными структурами, и подобный подход к составлению документов и нарушение законодательных требований к их содержанию ставит под сомнение квалифицированность предоставляемой ее членами юридической помощи.

Кроме правил и стандартов палаты уполномочены на утверждение критериев качества, правил профессионального поведения, Кодекса профессиональной этики, правил приема в члены палаты, методических рекомендаций для юридических консультантов. Однако к данным документам отсутствуют даже минимальные нормативные требования, что обуславливает разнообразие их текста в документах различных палат. В целях разрешения проблемы разобщенности содержания внутренних документов палат, целесообразным является использование опыта унификации основных требований в сфере оказания юридической помощи в зарубежных странах, где юридическая профессия также является саморегулируемой.

Например, в Великобритании регулирование вопросов профессиональной этики и квалификации солиситоров, представителей юридической профессии, которые наделены схожей с юридическими консультантами компетенцией, осуществляется посредством единых Правил и стандартов (SRA Standards and Regulations). Разработчиком данного документа является саморегулируемая организация солиситоров The Solicitors Regulation Authority, подразделение профессиональной организации The Law Society. Правила и стандарты состоят из нескольких доку-

ментов, которые включают в себя основные принципы, Кодекс поведения, положения о дисциплинарной ответственности, правила ведения трансграничной практики, страхования профессиональной ответственности, ведения финансовой деятельности и другие положения²⁸.

В США независимая организация юристов American Bar Association разработала Типовые правила профессионального поведения (Model Rules of Professional Conduct)²⁹, которые представляют собой набор положений, регулирующих этические и профессиональные обязанности представителей юридической профессии. В Канаде независимая организация The Federation of Law Societies of Canada в целях гармонизации норм поведения юристов по всей стране утвердила Типовой кодекс профессионального поведения, которые юридические сообщества приняли за основу в разработке своих правил³⁰.

В общем, законодательные нормы уже содержат условия для принятия унифицированных документов. Так, структура стандартов саморегулируемых организаций уже включает требования к услугам, их характеристики и порядок их оказания, следовательно, отсутствует необходимость утверждать отдельно критерии качества оказания юридической помощи, они должны быть интегрированы в раздел стандарта. Аналогичным образом правила профессионального поведения, Кодекс профессиональной этики и правила приема в члены палаты не требуют отдельного документа, поскольку Законом о саморегулировании требования к участникам саморегулируемых организаций закреплены как раздел в содержании ее правил. Таким образом, возможно исключить требование в Законе о необходимости разрабатывать отдельные документы по вышеуказанным направлениям, либо определить, что данные правила будут являться составной частью стандартов и правил.

Кроме того, в целях исключения разобщенности в содержании стандартов по вопросам характеристики и этапов юридических услуг, в критериях качества юридической помощи и правилах профессиональной этики, уполномоченный орган может разработать подзаконный акт с требованиями к минимальному

²⁷ О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам внедрения новой регуляторной политики в сфере предпринимательской деятельности и перераспределения отдельных функций органов внутренних дел РК: закон РК от 30 декабря 2021 года № 95-VII ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000095#z1282> (дата обращения 28.05.2024)

²⁸ <https://www.sra.org.uk/solicitors/standards-regulations/> (дата обращения 28.05.2024)

²⁹ https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/model_rules_of_professional_conduct/ (дата обращения 28.05.2024)

³⁰ <https://flsc.ca/what-we-do/model-code-of-professional-conduct/> (дата обращения 28.05.2024)

содержанию документов по данным направлениям. Примером таких централизованно принятых основ могут служить Критерии качества оказания гарантированной государством юридической помощи³¹, которые по своему содержанию содержат минимальные требования к критериям качества любой, не только государственной, юридической помощи. Отдельные палаты итак используют данные нормы для составления своих критериев³².

Функция палаты по осуществлению внутреннего контроля направлена на проверку соблюдения членами палаты требований законодательства Республики Казахстан об адвокатской деятельности и юридической помощи, внутренних правил и стандартов, а также Кодекса профессиональной этики³³. Внутренний контроль со стороны палаты является уместным и действенным рычагом регулирования деятельности юридических консультантов [7].

Функция также включает в себя полномочия палаты по рассмотрению жалоб на действия юридических консультантов и принятию решений о привлечении их к ответственности за выявленные нарушения. Юридические консультанты могут получить дисциплинарное взыскание за нарушения законодательства или требований профессиональной этики. Так, дисциплинарная комиссия Палаты юридических консультантов г. Астаны привлекла к ответственности юридического консультанта А. за совершение следующих требований законодательства: невыдача документа об оплате, незаключение договора на оказание юридической помощи, участие в суде при отзыве доверенности³⁴. Данная дисциплинарная комиссия также привлекла юридического консультанта К. к ответственности за нарушение требований Кодекса профессиональной этики

в виде использования неэтичного адресного высказывания в отношении оппонента по делу³⁵. Юридические консультанты обжаловали данные действия палаты, однако суд отказал в удовлетворении исков заявителей.

Помимо перечисленных регулятивной и контрольной функций, палаты осуществляют операционную деятельность, которая выражается в принятии обязательных для их членов решений о вступлении в палату, приостановлении и прекращении членства, проведение аттестации, ведение реестра членов палаты, обеспечение повышения квалификации и другие функции.

Республиканская Коллегия юридических консультантов

Отдельно следует рассмотреть правовой статус новой структуры в системе юридических консультантов, Республиканской коллегии юридических консультантов (далее – Коллегия), нормы о создании которой были внесены в Закон в 2021 году в рамках инициативы депутатов Парламента Республики Казахстан³⁶.

Данная организация существовала ранее в виде ОЮЛ «Ассоциация палат юридических консультантов Республики Казахстан» (далее – Ассоциация), основными целями которой в уставе указывались или содействие в каких-либо вопросах или представительство³⁷. В 2022 году на базе Ассоциации была образована Коллегия, при этом некоторые участники отказались переходить в Коллегию ссылаясь, что «никакой полезной функции Ассоциация не осуществила», кроме того, высказывалось мнение, что на палаты «оказывалось давление ... путем списания задолженности по взносам тем, кто переходил в Коллегию»³⁸.

Несмотря на обширную дискуссию касательно введения статуса Коллегии³⁹, изменения

³¹ Об утверждении критериев качества оказания гарантированной государством юридической помощи: приказ Министра юстиции Республики Казахстан от 27 сентября 2018 года № 1454 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017510> (дата обращения 28.05.2024)

³² Критерии оказания юридической помощи палаты юридических консультантов «Curator Astana» // <https://curator-palata.kz/documents/> (дата обращения 28.05.2024)

³³ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года № 176-VI ЗПК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.04.2024)

³⁴ Решение Межрайонного суда по гражданским делам города Астана от 02 июня 2023 года по делу № 7140-23-00-2/2473 // <https://office.sud.kz/courtActs/document.xhtml> (дата обращения 20.05.2024)

³⁵ Решение Межрайонного суда по гражданским делам города Астана от 05 января 2024 года № 7142-23-00-2/13049 // <https://office.sud.kz/courtActs/document.xhtml> (дата обращения 20.05.2024)

³⁶ О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 9 июня 2021 года № 49-VII ЗПК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000049#z285> (дата обращения 20.05.2024)

³⁷ <https://www.jurist-kaz.kz/assotsiatsiya-palat-yuridicheskikh-konsultantov-respubliki-kazahstan/ustav-obedinenie-yuridicheskikh-lits-assotsiatsiya-palat-yuridicheskikh-konsultantov-respubliki-kazahstan/> (дата обращения 20.05.2024)

³⁸ Решение Специализированного межрайонного экономического суда города Нур-Султана от 17 января 2022 года дело № 7119-21-00-2/10109 // <https://office.sud.kz/new/courtActs/index.xhtml> (дата обращения 20.05.2024)

³⁹ Султанов Б. Доводы «За» изменения в профильный закон для юристов // https://online.zakon.kz/Document/?doc_

в Закон были приняты. Необходимость создания Коллегии депутаты обосновали наличием следующих проблем: многочисленность и разрозненность палат, отсутствие единых правил, стандартов и критериев оказания юридической помощи, недостаточная материально-техническая база, отсутствие ресурсов в палатах, отсутствие единых требований к организации работ органов управления палат, формальное проведение аттестации в отдельных палатах. Данные вопросы предложено было решить путем обязательного объединения палат в Коллегию, которая будет координировать их деятельность⁴⁰, хотя после обсуждений требование об обязательном членстве было исключено из проекта закона.

В Законе полномочия Коллегии сведены к координации, представительству, участию в разработке нормативных правовых актов и разработке методических рекомендаций. В качестве финансовых источников данной организации обозначены обязательные взносы ее участников⁴¹. Перечисленный ограниченный функционал Коллегии не допускает вероятности разрешения обозначенной законодателем проблематики. Например, нетрудно определить, что имеющаяся компетенция и финансовое состояние Коллегии не способны оказать содействие в улучшении материально-технической и ресурсной базы палат. Более того, масштабность указанных депутатами сложностей требует вовлеченности именно уполномоченного органа ввиду наличия у него нормативных и контрольных полномочий.

Так, проведение фиктивных аттестаций может быть минимизировано или исключено путем конкретизации в типовом норматив-

ном правовом акте основного перечня законов, знания норм которых подлежат проверке, а также установление общих требований к проведению аттестации, обеспечивающих прозрачность и качество проведения процедуры. Примером может служить относительная регламентация процедуры проверки профессиональных знаний оценщиков⁴². В организационном плане эффективным было бы проводить тестирование в специализированной организации⁴³.

Касательно указанной в качестве недостатка «множественности палат» следует упомянуть, что уполномоченный орган, принимая решение о введении саморегулирования в сфере оказания правовой помощи в 2018 году, в своем обосновании четко указал, что именно множественность палат позволит обеспечить диверсификацию юридического сообщества в целях его совершенствования, повышения квалификации и развития конкуренции⁴⁴. Кроме того, под саморегулированием понимается комплекс мер, направленных именно на самостоятельное регулирование физическими и юридическими лицами осуществляемой ими предпринимательской или профессиональной деятельности⁴⁵.

В самом Законе о саморегулировании не предусмотрено каких-либо обязательных дополнительных объединений кроме уполномоченного органа, наделенных функциями влияния на саморегулируемые организации. Таким образом, государственная политика области регулирования юридических консультантов изначально была направлена на функционирование различных палат с правом их самостоятельности. Подобным образом множественность саморе-

id=33395477&pos=6;-106#pos=6;-106 (дата обращения 10.05.2024), Бегахметова Ж. и др. О том, как сторонники Республиканской палаты юридических консультантов пытаются обосновать ее необходимость: «их ответ Чемберлену» и ни одного весомого аргумента «за» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38008434&pos=6;-106#pos=6;-106 (дата обращения 10.05.2024), Айдарбеков А. Апология единой палаты юридических консультантов и ее критика // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35153389&pos=6;-106#pos=6;-106 (дата обращения 10.05.2024), ОЮЛ «Ассоциация Палат юридических консультантов «Қазақстан заң-кеңесі»» О несоответствии некоторых положений Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам адвокатской деятельности и юридической помощи», принятого Парламентом Республики Казахстан 8 апреля 2021 года, Конституции Республики Казахстан // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35343545 (дата обращения 10.05.2024)

⁴⁰ Досье на проект Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам адвокатской деятельности и юридической помощи» (декабрь 2020 года) // <https://online.zakon.kz> (дата обращения 28.05.2024)

⁴¹ Об адвокатской деятельности и юридической помощи: закон РК от 5 июля 2018 года №176-VI ЗРК (ред. от 06.04.2024) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000176> (дата обращения 10.04.2024)

⁴² Об оценочной деятельности в РК: закон РК от 10 января 2018 года № 133-VI ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000133#z406> (дата обращения 28.05.2024)

⁴³ Национальный центр тестирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан // <https://testcenter.kz/ru/> (дата обращения 28.05.2024)

⁴⁴ Досье на проект Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам адвокатской деятельности и юридической помощи» (декабрь 2020 года) // <https://online.zakon.kz> (дата обращения 28.05.2024)

⁴⁵ Об оценочной деятельности в РК: закон РК от 10 января 2018 года № 133-VI ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000133#z406> (дата обращения 28.05.2024)

гулируемых организаций предусматривается и для оценочной деятельности⁴⁶.

Следующий вопрос об отсутствии единых документов для палат вполне разрешается принятием их типовой формы уполномоченным органом, как рассмотрено выше. При этом, палаты вправе самостоятельно повышать свои требования к квалификации своих членов и к качеству оказываемой ими юридической помощи. Право утверждать более высокие нормы деятельности для своих членов является условием, способствующим конкуренции палат и повышению качества юридических услуг, как и задумывалось изначально при принятии Закона. Содержание документов в любом случае подлежит проверке со стороны уполномоченного органа, и наличие критериев для данной проверки значительно упростит порядок проведения контроля.

Следует указать, что в период создания Комиссии кроме Ассоциации в Казахстане существовали другие подобные объединения палат, например, ОЮЛ «Ассоциация Палат юридических консультантов «Қазақстан заңкерес», которая также создавалась с целью координации работы в интересах своих участников. Данные объединения являются добровольными и распространяют свое влияние только на своих участников, их регулирование в полном объеме определено в рамках действующего гражданского законодательства Республики Казахстан, что вызывает вопрос о целесообразности отдельного нормативного закрепления статуса подобной же организации, создание которой даже не решает обозначенных законодателем проблем и не влияет на регулирование деятельности юридических консультантов.

Заключение

Подходы к регулированию деятельности лиц, осуществляющих частную юридическую практику, изменялись в разные периоды времени от введения жесткого разрешительного порядка и государственного контроля до перевода правоотношений по оказанию юридической помощи в гражданско-правовую плоскость. В 2018 году Законом впервые был нормативно закреплён статус юридических консультантов и определен режим саморегулирования их деятельности, основанный на обязательном участии в палатах.

Государственное регулирование выражено в нормативном закреплении профессиональных требований к юридическому консультан-

ту (образование, стаж работы, аттестация, членство в палате, страхование ответственности). Опосредованное воздействие государства на деятельность консультантов происходит через установление квалификационных требований к палате (состоять в реестре палат и наличие не менее двухсот членов), а также путем осуществления в отношении палат реализационной (согласование документов палат и уведомительный порядок) и контрольной функции (проведение проверок и привлечение палат к ответственности).

Саморегулирование в исследуемой сфере выражается в наделении палат некоторыми нормотворческими (утверждение правил и стандартов и других документов, с правом повышать требования к своим членам) и контрольными функциями (проведение проверок в отношении своих членов). Палаты также уполномочены на рассмотрение жалоб на действия своих членов и принятию решений о привлечении их к ответственности за выявленные нарушения. Коллегия в силу ограниченной компетенции и добровольности участия в ней, не оказывает регулятивного воздействия на деятельность юридических консультантов.

По итогам настоящей работы выявлены отдельные недостатки в регулировании деятельности юридических консультантов, для устранения которых обозначены следующие предложения: 1) корректировка понятия «юридический консультант»; 2) поддержка реестра палат в актуальном состоянии в соответствии с требованиями законодательства; 3) дополнение норм Закона положениями касательно прав консультанта и услугополучателей в период исключения палаты из реестра палат; 4) приведение к единообразию название правил и стандартов палат и исключение излишних документов палаты, которые охватываются правилами и стандартами; 5) утверждение унифицированных требований к содержанию порядка оказания юридической помощи, критериев ее качества и норм профессиональной этики; 6) утверждение общих норм порядка проведения аттестации, а также рассмотрение возможности централизованного проведения тестирования в специализированной организации.

Результаты, полученные в ходе настоящего исследования, могут быть использованы в научно-исследовательской деятельности и законотворческой работе.

⁴⁶ Об оценочной деятельности в РК: закон РК от 10 января 2018 года № 133-VI ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000133#z406> (дата обращения 28.05.2024)

ЛИТЕРАТУРА

1. Қалиева А.Ө. Заңдардың тиімділігін заңнама сапасын арттыру құралы ретінде талдау // Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы №4 (62) 2020. - 142-149 б.
2. Пикулькин А.В. Система государственного управления: Учебник для вузов / Под ред. Т.Г. Морозовой. - М.: Закон и право, 1997. - 352 с.
3. Киязова А. Ж. Институт саморегулирования как вид регулирования предпринимательской деятельности в Республике Казахстан // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан» №2(60) 2020 – С. 47-55.
4. Мелешко О.П., Кипселиди Ю.Г. О понятии юридической помощи // Пробелы в российском законодательстве. 2016. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-ponyatii-yuridicheskoy-pomoschi> (дата обращения 10.04.2024).
5. Алексеев С.В. Административно-правовое регулирование лицензирования предпринимательской деятельности // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки. 2003. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/administrativno-pravovoe-regulirovanie-litsenzirovaniya-predprinimatelskoy-deyatelnosti> (дата обращения 10.04.2024).
6. Сактаганова Л. Укрепляя позиции правовой конкурентоспособности: Общественно-политическая, правовая газета «Юридическая газета» №46 (3444) от 23.06.2020 г. – С. 4.
7. Макулбаев Б.Е. Точка зрения касательно необходимости принятия и проблем применения закона «Об адвокатской деятельности и юридической помощи» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34189711#pos=6;-106.

REFERENCES

1. Қалиева А.Ө. Заңдардың тиімділігін заңнама сапасын арттыру құралы ретінде талдау // Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы №4 (62) 2020. - 142-149 б.
2. Pikul'kin A.V. Sistema gosudarstvennogo upravleniya: Uchebnik dlja vuzov / Pod red. T.G. Morozovoj. - M.: Zakon i pravo, 1997. - 352 s.
3. Kijazova A. Zh. Institut samoregulirovaniya kak vid regulirovaniya predprinimatel'skoj dejatel'nosti v Respublike Kazahstan // Nauchno-pravovoj zhurnal «Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan» №2(60) 2020 – S. 47-55.
4. Meleshko O.P., Kipselidi Ju.G. O ponjatii juridicheskoy pomoshhi // Probely v rossijskom zakonodatel'stve. 2016. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-ponyatii-yuridicheskoy-pomoschi> (data obrashheniya 10.04.2024).
5. Alekseev S.V. Administrativno-pravovoe regulirovanie licenzirovaniya predprinimatel'skoj dejatel'nosti // Izvestiya vuzov. Severo-Kavkazskij region. Seriya: Obshhestvennye nauki. 2003. №8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/administrativno-pravovoe-regulirovanie-litsenzirovaniya-predprinimatelskoy-deyatelnosti> (data obrashheniya 10.04.2024).
6. Saktaganova L. Ukrepljaja pozicii pravovoj konkurentosposobnosti: Obshhestvenno-politicheskaja, pravovaja gazeta «Juridicheskaja gazeta» No46 (3444) ot 23.06.2020 g. – S. 4.
7. Makulbaev B.E. Tochka zrenija kasatel'no neobhodimosti prinjatija i problem primenenija zakona «Ob advokatskoj dejatel'nosti i juridicheskij pomoshhi» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34189711#pos=6;-106.

ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫ

Айжан Амангелдіқызы Амангелді

Заң ғылымдарының докторы, Қонаев Университетінің азаматтық-құқықтық пәндері кафедрасының профессоры, М. Есболатов атындағы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі Алматы Академиясы Ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Аннотация. Бұл мақала интеллектуалдық меншік құқығының жер қойнауын пайдалану құқығымен өзара байланысын зерттеуге арналған.

Мақалада автор геологиялық ақпараттың құқықтық табиғатын ашуға талпыныс жасайды және геологиялық ақпаратты интеллектуалдық меншік құқығы объектілерінің қатарына жатқызу мәселесі бойынша өзінің авторлық көзқарасын ұсынады. Зерттеу нәтижелерін алудың қиындығы геологиялық ақпараттың табиғи тасығыштарда (бұрғылау ұңғымаларының керндері, пайдалы қазбалардың және көмірқышқыл газдарының, меркаптандар мен судың сынамаларының, жыныстар мен минералдардың үлгілері, тас материалдың сынамалары мен коллекциялары, шлифтер, анишлифтер, минералдық ерітінділер мен ұнтақтар) зияткерлік еңбектің нәтижесі болып табылатын жасанды тасы-малдаушыларда да болып табылады.

Мақалада жер қойнауын пайдалану саласындағы қатынастардың авторлық құқықпен өзара байланысы қарастырылады, себебі, көптеген процестер ЭЕМ бағдарламаларын, ақпараттық жүйелер мен өзге де бағдарламалық қамтамасыз етуді қолдануға бағытталған. Бұдан бөлек, жер қойнауын пайдаланушылардың қызметі яғни, геологиялық барлау, іздестіру жұмыстарынан бастап пайдалы қазбаларды өндіруге дейінгі патенттік құқық объектілері - өнертабыстармен тығыз байланысты.

Дараландыру құралдары мен жер қойнауын пайдаланушылардың өзара бір-бірімен байланысты, олай дейтініміз, кез-келген жер қойнауын пайдаланушы өзінің фирмалық атауымен азаматтық айналымға түседі, тауар белгісімен немесе қызмет көрсету белгісімен өз өнімдерін өндіреді. Сонымен қатар, жер қойнауын пайдаланушылар көп жағдайда құқық иеленушілердің айрықша құқықтарын бұзады, оның салдары тек сот дауларында ғана емес, сондай-ақ контрафактілік тауарды пайдаланған жағдайда да белгілі мөлшерде шығынға әкеледі.

Түйін сөздер: интеллектуалдық меншік, жер қойнауын пайдалану, геологиялық ақпарат, цифрландыру, ақпараттық жүйелер, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар, отын-шикізат кешені, айрықша құқықтар.

ПРАВО ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ПРАКТИКЕ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ

Амангельды Айжан Амангельдықызы

Доктор юридических наук, профессор кафедры гражданско-правовых дисциплин Университета Кунаева, научный сотрудник Научно-исследовательского центра Алматинской Академии МВД РК им. М. Есболатова, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию взаимосвязи права интеллектуальной собственности с правом недропользования.

В статье автор предпринял попытку раскрыть правовую природу геологической ин-

формации, предложил свое авторское видение по вопросу отнесения геологической информации к числу объектов права интеллектуальной собственности. Сложность получения результатов исследования заключается в том, что геологическая информация содержится не только в природных носителях (керны буровых скважин, пробы полезных ископаемых, углекислых газов, меркаптанов, воды, образцы пород и минералов, пробы и коллекции каменного материала, шифры, анишлыфы, минеральные растворы и порошки).

В статье показана связь отношений в сфере недропользования с авторским правом, поскольку многие процессы основаны на использовании программ ЭВМ, информационных систем и прочего программного обеспечения. Кроме того, деятельность недропользователей неразрывно связана с изобретениями – объектами патентного права, начиная с геологоразведочных, изыскательских работ и заканчивая добычей полезных ископаемых.

Связь средств индивидуализации и недропользователей также очевидна, поскольку каждый недропользователь выступает в гражданском обороте под своим фирменным наименованием, выпускает продукцию под товарным знаком или знаком обслуживания. Кроме того, нередко недропользователи допускают нарушение исключительных прав правообладателей, что приводит не только к судебным спорам, но и к убыткам в случае использования контрафактного товара.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, недропользование, геологическая информация, цифровизация, информационные системы, научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, топливно-сырьевой комплекс, исключительные права.

INTELLECTUAL PROPERTY LAW IN THE PRACTICE OF SUBSURFACE USE

Amangeldy Aizhan Amangeldykyzy

Doctor of Law, Professor of the Department of Civil Law Disciplines

of the Kunaev University, researcher of the Research Center

of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan

named after M. Esbolatov, Almaty, Republic of Kazakhstan,

e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Abstract. This article is devoted to the study of the relationship of intellectual property rights with the right of subsurface use.

In the article, the author made an attempt to reveal the legal nature of geological information, offered his author's vision on the issue of attributing geological information to the number of objects of intellectual property rights. The complexity of obtaining the results of the study lies in the fact that geological information is contained not only in natural media (drill cores, samples of minerals, carbon dioxide, mercaptans, water, samples of rocks and minerals, samples and collections of stone material, slates, anshlifs, mineral solutions and powders). In addition, in the legislation of the Republic of Kazakhstan (hereinafter - RK), the regime of ownership rights is extended to geological information, which is a consequence of insufficient study of geological information as an object of rights.

The article shows the relationship of relations in the field of subsoil use with copyright, since many processes are based on the use of computer programs, information systems and other software. In addition, the activities of subsurface users are inextricably linked with inventions – objects of patent law, starting with geological exploration, survey work and ending with mining.

The connection between the means of individualization and subsurface users is also obvious, since each subsurface user acts in civil circulation under its own brand name, produces products under a trademark or service mark. In addition, subsoil users often violate the exclusive rights of copyright holders, which leads not only to litigation, but also to losses in the case of the use of counterfeit goods.

Keywords: intellectual property, subsurface use, geological information, digitalization, information systems, research and development, fuel and raw materials complex, exclusive rights.

Кіріспе

Жер қойнауын пайдалану саласы еңбек күшін қажет ететін сала болып табылады, соңғы жылдары технологиялардың дамуы, цифрландыру мен жасанды интеллекттің пайда болуы өнеркәсіпті индустрияландыруға ерекше қарқынмен ықпалын тигізуде. Жер қойнауы саласы мамандарының интеллектуалдық қызметі табиғи жер қойнауын барлау, бұрғылау, геологиялық зерттеу және пайдалану технологияларының үздіксіз дамуын қамтамасыз етеді. Шығармашылық интеллектуалдық қызметтің нәтижесінде жер қойнауы ресурстарын ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау мақсатында отын-шикізат, энергетика салаларында өндірісті дамыту үшін техникалық, технологиялық, экономикалық және әлеуметтік жағдайларды қамтамасыз етуге мүмкіндік ашатын шешімдер қабылданары сөзсіз.

Әдістер мен материалдар

Мақала диалектикалық, формальды-логикалық, жүйелік, салыстырмалы-құқықтық ғылыми танымның жалпы және жеке зерттеу әдістерін пайдалана отырып дайындалған.

Нәтижелер мен талдаулар

ҚР Азаматтық кодекстің (бұдан әрі - АК) 961 бабына сәйкес зияткерлік меншік құқығы объектілеріне зияткерлік шығармашылық қызметтің нәтижелері (авторлық құқық, сабақтас құқықтар, патенттік құқық объектілері, ноу-хау, интегралдық микросызба топологиялары және т.б.) мен азаматтық айналымға қатысушыларды, тауарларды, жұмыстарды немесе қызмет көрсетулерді дараландыру құралдары (тауар белгілер, фирмалық атаулар, қызмет көрсету белгілері және т.б.) жатады. ҚР АК 962 бабына сәйкес зияткерлік меншік объектілеріне құқық оларды құру фактісінің күшімен не ҚР АК-де немесе өзге де заң актілерінде көзделген жағдайлар мен тәртіп бойынша уәкілетті мемлекеттік органның құқықтық қорғауды беруі нәтижесінен туындайды.

Зияткерлік меншік құқығының кез-келген объектісі белгілі бір мазмұнда ақпаратты қамтиды және өзіндік табиғатымен сипатталады. Жер қойнауы саласында тәжірибеде геологиялық ақпарат көп қызығушылыққа және сұранысқа ие, сол себепті, ол интеллектуалдық меншік құқығының қай инсти-

тутына жататынын анықтап алу қажет.

Белгілі бір елдің аумағында орналасқан минералды-шикізат ресурстары базалық экономикалық құндылықтар болып табылады, олардың болуы тиімді пайдаланылған кезде өмір сүретін халықтардың әл-ауқатын және осы елдердің геосаяси маңыздылығын анықтайды. Минералды-шикізат ресурстарының саны мен сапасын анықтау үшін жер қойнауы туралы құжатталған геологиялық ақпарат деп аталатын мәлімет қажет. Осылайша, жер қойнауының геологиялық ресурстарының екі түрі бар деп айтуға болады – бір-бірімен өзара байланысты минералды-шикізат және ақпараттық-геологиялық ресурстар, бірақ минералды-шикізат ресурстарын анықтау және бағалау үшін бастапқы болып ақпараттық геологиялық ресурстар табылады. Ақпараттық геологиялық ресурстарсыз объективті минералды – шикізат ресурстары болмайды. Жер қойнауы туралы геологиялық ақпараттың құндылығы ең алдымен жер қойнауын геологиялық зерттеу процесінде анықталған және бағаланған минералдық-шикізат ресурстары объектісінің әлеуметтік-экономикалық маңыздылығымен айқындалады, сондықтан оны нарықтық экономика жағдайында пайдаланғаны үшін төлемақы мөлшері жер қойнауын пайдаланушыларға объектілерді беру кезінде конкурстар мен аукциондарда, олардың нарықтық жағдаятын негізге ала отырып айқындалуға тиіс және ол үкіметпен белгіленбейтіні анық [1].

«Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» ҚР кодексінің (бұдан әрі – Жер қойнауы кодексі) 75-бабының 1-тармағына сәйкес кез-келген жеткізгіште тіркелген және осындай мәліметтерді сәйкестендіруге мүмкіндік беретін деректемелері бар жер қойнауы мен олардың учаскелерінің, кен орындарының және пайдалы қазбалар көріністерінің заттай құрамы, геологиялық құрылысы мен тарихы, геологиялық, геохимиялық, геофизикалық, гидрогеологиялық, геоморфологиялық және тектоникалық ерекшеліктері туралы мәліметтер геологиялық ақпарат болып табылады¹.

Осылайша, мәліметтер геологиялық ақпараттың негізін құрайды. Бұл ақпаратты зияткерлік меншік құқығы объектілеріне, оның ішінде, интеллектуалдық меншік құқығы институттарының қайсысына жатқызу қа-

¹ Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 2017 года № 125-VI «О недрах и недропользовании» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31764592&sub_id=750000&pos=1547;-19#pos=1547;-19.

жет деген сұрақ туындайды. Жер қойнауы кодесінің 75-бабының 1-тармағында геологиялық ақпараттың табиғи жеткізгіштеріне бұрғылау ұңғымаларының керндері, пайдалы қазбалардың, көмірқышқылды газдардың, меркаптандардың, судың сынамалары, жыныстар мен минералдардың үлгілері, тас материалдың сынамалары мен коллекциялары, шлифтер, аншлифтер, минералдық ерітінділер мен ұнтақтар жатады делінген. Геологиялық ақпараттың жасанды жеткізгіштеріне далалық байқаулар, сынамалау, сынамаларды талдау, геофизикалық байқауларды тіркеу журналдары, геологиялық есептер, геологиялық барлау жұмыстарының нәтижелері туралы есептер, пайдалы қазбалардың ресурстары мен қорларын бағалау туралы есептер, бастапқы далалық деректердің және геологиялық ақпаратты өңдеу, түсіндіру, талдау және жинақтап қорыту нәтижелерінің қағаз және электрондық жеткізгіштері жатады². Қазақстанға пайдалы қазбаларды өндіру жүргізіліп жатқан ел ретінде геологиялық ақпаратты жинақтау және жаңарту маңызды болып табылады, ақпаратты алу үшін мамандар мен ғалымдардан белгілі бір ойлау процесі мен іскерлікті қажет етеді.

Геологиялық ақпарат пен оның азаматтық айналымының ерекшеліктері жеткілікті зерттелмегенін және АҚ-мен ғана реттелгенін атап өткен жөн. Десе де, геологиялық ақпарат материалдық әлемнің объектісі болып табылмайтыны анық. Анықтаманы негізге ала отырып, геологиялық ақпаратты құрайтын мәліметтер геологиялық ақпарат тасығыштардың сипаттамасын, байқау фактілерін және зертханалық талдауды және алғашқы құрылған түрдегі құбылыстарды қарапайым тіркеу нәтижесінде, сондай-ақ түсіндіру, талдау, зерделеу және қорыту кезінде зияткерлік қызметтің нәтижелерін - туынды геологиялық ақпарат деп тануға болады [2].

Жалпы, геологиялық ақпарат дегеніміз кен орындарының құрылысы, пайдалы қазбалар қорлары, олардың жату жағдайлары және пайдаланудың ықтимал жолдары туралы, жекелеген учаскелер мен жалпы жер қыртысының геологиялық құрылысы мен даму тарихы туралы қолда бар ақпарат болып табылады [3].

Осы анықтамаға сүйене отырып, геологиялық ақпарат азаматтық құқық объектісі

ретінде танылады. Осы пікірді бірқатар зерттеушілер де зерттеп, геологиялық ақпаратты авторлық құқық объектілеріне жатқызу мәселелерін талқылауда. П.А. Шеметовтың, А.У. Давранбековтың пікірінше, жер қойнауы туралы құжатталған геологиялық ақпараттың көптеген түрлері авторлық құқық объектілері бола алады. Мысалы, материалды іріктеу, орналастыру және мазмұны бойынша шығармашылық еңбектің нәтижесі болып табылатын геологиялық есептер типтік құрамдас туындыларды білдіреді. Барланған кен орындарындағы пайдалы қазбалар қорларын есептеу туралы карталар, кесінділер, есептеу жоспарлары және басқа да талдамалық материалдар туынды объектілерді білдіреді [3]. Көптеген авторлар геологиялық ақпаратты ғылыми туындыларға, яғни авторлық құқық объектілеріне жатқызады [3].

ҚР заңнамасына сәйкес карталар, жоспарлар, эскиздар, иллюстрациялар мен география, топография және басқа ғылымдарға қатысты үш өлшемді туындылар авторлық құқық объектілері болып табылады. Ықтимал геологиялық ақпарат осы нысандардың кез келгенінде маңызды жоғары нәтиже беруі ықтимал. Алайда, геологиялық ақпарат туралы өзге де ғалымдардың пікірін ескерсек. Р.О. Оганесян геологиялық ақпаратты өнеркәсіптік үлгіге патентпен қорғау мүмкіндігін қарастырады (РФ АҚ 1377-бабы). Автордың пікірінше, егер геологиялық ақпарат цифрлық ақпарат түрінде ұсынылған жағдайда (мысалы, ұңғымаларды геофизикалық зерттеу нәтижелері) деректер базасы ретінде қорғалуы мүмкін (РФ АҚ 1262-бап) [4, 83 б.]. Өзге мәтіндік және картографиялық ақпарат өндірістің (ноу-хау) құпиясы ретінде қарастырылады. Р.О. Оганесянның пікірінше, геологиялық ақпарат өндіріс (ноу-хау) құпиясының барлық белгілеріне ие. Біріншіден, РФ АҚ-нің 1465-бабына сәйкес кез келген сипаттағы мәліметтер (өндірістік, техникалық, экономикалық, ұйымдастырушылық және басқалар) өндірістің (ноу-хау) құпиясы деп танылады, оның ішінде ғылыми-техникалық саладағы интеллектуалдық қызметтің нәтижелері туралы мәліметтер, сондай-ақ үшінші тұлғалардың заңды негізде еркін қолжетімділігі жоқ және оларға қатысты коммерциялық құпия режимін енгізген үшінші тұлғаларға нақты немесе әлеуетті коммерциялық құндылығы бар кәсіби қызметті жүзеге асыру

² Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 2017 года № 125-VI «О недрах и недропользовании» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31764592&sub_id=750000&pos=1547;-19#pos=1547;-19 (Жүгінген күні 23.10.2023)

тәсілдері туралы мәліметтер болып табылады [4, 84 б.]. Автор осы объектіні әлеуетті коммерциялық құндылығы бар ақпарат бар деп санайды [4, 84 б.]. Ғалымның пікірінше, геологиялық ақпарат патенттік құқық объектісі ретінде де, ноу-хау ретінде де, яғни ашылмаған ақпарат түрінде де бөліп қарастырылады.

Осылайша, геологиялық ақпарат авторлық құқық, патенттік құқық және ашылмаған ақпарат объектісі ретінде жіктеледі. Шын мәнінде, геологиялық ақпаратты құнды актив ретінде есепке алғанда, геологиялық ақпарат коммерцияландыру объектісі болып табылатындықтан және оны қолдану жер қойнауын пайдаланушыға мол пайда әкелетіндіктен ақпарат авторлары сыйақы алуға құқылы болуы тиіс. Геологиялық ақпарат интеллектуалдық меншік объектілерінің санатына жатқызылатындықтан оған айрықша құқықтар болуға тиіс, яғни мүліктік құқықтар болуы.

Алайда, «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» кодекстің 75 бабының 2-тармағында геологиялық ақпарат, егер ол бюджет қаражаты есебінен алынса немесе осы Кодекске сәйкес мемлекет меншігіне берілген болса, мемлекеттік меншікте болады (мемлекеттік геологиялық ақпарат). Жер қойнауын пайдаланушының қаражаты есебінен алынған геологиялық ақпарат жеке меншікте болады (жекеше геологиялық ақпарат). Осы Кодексте көзделген тәртіппен мемлекеттік органдарға ұсынылатын геологиялық есептілікте және өзге де құжаттамада қамтылатын жекеше геологиялық ақпарат мемлекетке мерзімсіз иеленуге және пайдалануға беріледі.

Бұдан шығатыны, заң шығарушы геологиялық ақпаратқа меншік құқығы режимін қолданады, алайда, мұндай жағдайда геологиялық ақпарат материалдық нысанда қарастырылуы (болуы) қажет. Заң әдебиетінде негізінен геологиялық ақпарат материалдық емес сипатта белгіленеді [5]. Егер геологиялық ақпаратты интеллектуалдық меншік объектілеріне жатқызатын болса, онда оған белгілі құқықтар да тиесілі болады, яғни оны толық немесе ішінара беруге, сондай-ақ, құқық иеленуші үшін айрықша және табыс алуға құқылы, ал оның авторы-құрастырушы жеке мүліктік емес құқықтарға ие болады. Біздің ойымызша, заң шығарушы геологиялық ақпаратқа меншік құқығы ре-

жимін қарастырғанымен, екінші жағынан аталған құқық объектісі табиғатпен құрылғаны ескермеген.

Осыған байланысты «ТМД-ға қатысушы мемлекеттер үшін жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» Модельдік кодекстің 51-бабының мазмұны айтарлықтай қызықты болып табылады, өйткені онда геологиялық ақпаратқа құқықтардың ерекше табиғаты байқалады. Атап айтқанда, Модельдік кодекстің 51-бабында тау кең қатынастарын зияткерлік меншік туралы геологиялық және өзге де ақпаратқа (бастапқы ашылу, іске асырылған болжамдары) айрықша құқықтар, егер бұл осы Кодекске және өзге де заңдарға қайшы келмесе, бұл ақпаратты интеллектуалдық қызметтің нәтижесі деп таныған жағдайда туындайтыны қамтылған³. Осылайша, геологиялық ақпарат - бұл зияткерлік меншіктің объектісіне қатысы бар ені анық.

«Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» кодекстің 91-бабында жер қойнауын геологиялық зерттеуге арналған лицензияның иеленушісі өзі геологиялық зерттеу нәтижесінде алған геологиялық ақпаратқа еркін билік етуге құқылы деп қарастырылады. Аталған баптың 2-тармағында жер қойнауын пайдаланушы осы бапқа сәйкес геологиялық зерттеу нәтижесінде алған геологиялық ақпаратты лицензия мерзімі аяқталған күннен бастап бір ай ішінде жер қойнауын зерттеу жөніндегі уәкілетті органның пайдалануына өтеусіз беруге тиіс. Жер қойнауын зерттеу жөніндегі уәкілетті орган алынған геологиялық ақпаратты оны алған күннен бастап бес жыл өткен соң (құпиялылық мерзімі) ашады. Алайда жер қойнауын геологиялық зерттеуге арналған лицензия жер қойнауын пайдалану құқығына ғана рұқсат береді, бірақ ақпаратқа айрықша құқықтар берілмейді.

ҚР жер қойнауы туралы заңнаманы талдау геологиялық ақпараттың қосарланған табиғатын, яғни жекеменшік құқығы объектісі және зияткерлік меншік құқығы объектісі ретінде қарастырады. Біздің ойымызша, геологиялық ақпаратты интеллектуалдық меншік объектісі, нақтырақ, ашылмаған ақпарат деп тану қажет, себебі, объектінің ақпараттық табиғаты ғана емес, оның режимі де айқын. Геологиялық ақпарат техникалық немесе коммерциялық сипатта бола алады және ақпарат қолжетімсіз немесе шектеулі

³ Модельный кодекс «О недрах и недропользовании для государств - участников СНГ» (7 декабря 2002 года) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30159709&pos=341;-59#pos=341;-59. (Жүзінген күні 23.10.2023)

болуы тиіс, пайдалану заңды негізде ғана жүзеге асырылады, тиісінше иесі оны қорғауға құқылы. Оны уәкілетті органға беру лицензиялық шарт негізінде, өтеусіз болса да жүзеге асырылуға тиіс. Геологиялық ақпарат құжатталған (қағаз немесе цифрлық) болуы мүмкін екенін ескере отырып, яғни ғылыми ізденіс тұрғысынан жоғары қызығушылығы бар және ғылымның туындысы болып табылатын (геологиялық есептер, карталар, ғылыми материалдар, талдау және зерттеу нәтижелері, деректерді іріктеу) жаңалығы мен бірегейлігі бар геологиялық ақпараттың объективті нысаны берілген сәттен бастап ол авторлық құқық объектісі ретінде де әрекет ете алады.

Тиісінше, геологиялық ақпаратқа АҚ-нің 968-бабы қолданылуы тиіс, яғни интеллектуалдық шығармашылық қызметтің нәтижесіне немесе дараландыру құралына, мұндай нәтиже немесе дараландыру құралы көрсетілген материалдық объектіге меншік құқығына қарамастан, айрықша құқық қолданылады⁴.

Жер қойнауын пайдалану саласы интеллектуалдық меншік құқығымен, оның ішінде авторлық құқықпен өте тығыз байланысты, мысалы: авторлық құқық объектісі ЭЕМ бағдарламасы, жер қойнауын пайдалану саласында, әдетте, барлық процестер құжат айналымынан, жер қойнауын пайдалану саласындағы ақпараттың мониторингінен, жер қойнауы қорларының есептеулерінен, жер қойнауын пайдаланушылардың өз міндеттемелерін орындау, жер қойнауын ластау жөніндегі есептерінен бастап автоматтандырылған жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялар жүзеге асырылған учаскелер және т.б. болып табылады. Көптеген компьютерлік бағдарламаларға авторлық құқық объектілері болып табылатын географиялық карталар кіреді.

Жер қойнауын пайдалануда ГАЗ (географиялық ақпараттық жүйелер) қолданылады, яғни жер қойнауы кен орындарының орналасуын қамтитын ақпаратқа негізделген ЭЕМ бағдарламаларына негізделген. Жер қойнауын пайдаланушылар уәкілетті органдарға есепті ақпараттық жүйелер арқылы береді, мысалы, Қазақстан Республикасындағы жер қойнауын пайдалануды басқару-

дың бірыңғай мемлекеттік жүйесі осы ретте әрекет етеді⁵. Бұл жүйе уәкілетті органдарға берілетін есеп беру процесін жеңілдетуге мүмкіндік береді, жер қойнауын пайдаланушылардың міндеттемелерді орындауы бойынша ақпаратқа және оның мониторингіне ашықтықты және қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Mining Systems Ltd (AQUILA); Software Inc (GEOSTAT), POLYCAD, LYNX, Gcosystem Inc и Voxel Analyst, Surpac Software International, Data Mine жер қойнауын пайдалану саласында қолданылатын жетекші бағдарламалық қамтамасыз ету болып табылады⁶.

Жер қойнауын пайдаланудағы геологиялық барлау, іздестіру жұмыстарынан бастап пайдалы қазбаларды өндіруге дейінгі барлық қызмет, яғни өнертабыстармен - патенттік құқық объектілерімен тығыз байланысты. Мысалы, бұрғылау қондырғылары әлемнің түрлі елдерінде өнертабыс ретінде патенттелген, геологиялық барлау жұмыстары кезінде өнертабыстарға қатысты жаңа технологияларды пайдаланады. Тарихи тұрғыдан бұрғылау бастапқыда адамдардың өз қолдарымен жасалған құралдармен жүзеге асырылды. Өнеркәсіптің дамуын бұрғылауға мұнай қондырғылары жүйесін енгізген инженер Дрейктің есімімен байланыстырады. Бұдан әрі осы тәсілдермен мұнай мен басқа да жер қойнауын пайдаланушылар өндіре бастады.

Мұнай өндіру саласы өте пайдалы іс болғанын ескерсек, бұл капиталдың бір бөлігі техниканы дамытуға бағыттауға мүмкіндік берді. Одан кейін өндірістік айналмалы бұрғылау жүйесі енгізілді. Айналмалы қондырғыны 1889 жылы Чепмен ойлап тапты, механизмнің жұмыс істеу принципі осы күнге дейін пайдаланылып келеді. 1901 жылы оның көмегімен алғашқы мұнай ұңғымасы бұрғыланды⁷. Кейіннен бұрғылау жоғарыда көрсетілген принцип негізінде қолдана бастады⁸.

1899 жылы Ресейде электр бұрғысы патенттелді. 30-шы жылдары АҚШ-та кабельдік реактивті моментті қабылдау үшін зәкірі бар электр бұрғысы өнеркәсіптік сынақтан өтті.

⁴ «Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (ерекше бөлім)» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013880&pos=4591. (Жүзінген күні 23.10.2023)

⁵ Интегрированная информационная система «Единая государственная система управления недропользованием Республики Казахстан» // <https://egsu.energo.gov.kz/webapp/pages/home.jsf>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

⁶ Применение компьютерных программ при подсчете запасов // https://studme.org/162100/geografiya/primeneniye_kompyuternyh_programm_podschete_zapaso. (Жүзінген күні 23.10.2023)

⁷ См.: <https://info.wikireading.ru/14806>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

⁸ История бурового дела // <http://vbw22.ru/istoriya-burovogo-dela/>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

1936 жылы КСРО-да алғаш рет Квитнер және Н.В. Александров редукторы бар электр бұрғысының құрылымын әзірледі, ал 1938 жылы А.П. Островский және Н.В. Александров электр бұрғысын жасады. 1940 жылы Бакуде электр бұрғымен бірінші ұңғыма бұрғыланды⁹.

1922 жылы кеңес ғалымдары ірі жаңалық ашты, сондықтан КСРО-да бұрғылау тәжірибесі турбобур механизміне негізделген. Қазіргі уақытта тау-кен саласында өнертабысқа патенттер көп, мысалы, әртүрлі тәсілмен жасалған бұрғылау қондырғыларын атауға болады¹⁰.

Қазақстан Республикасында өнертабыс объектілерін Патент заңының 6 бабының 2-тармағына сәйкес микроорганизмдердің штамдары, өсімдіктер мен жануарлар жасушаларының дақылдары құрайды. Пайдалы қазбаларды өндіру кезінде қоршаған ортаға, экологияға зиян келтіреді және осы салада мұнай, құрамында мұнай бар өнімдердің төгілуі нәтижесінде пайда болған өзендердің, көлдердің, теңіздердің, мұхиттардың бетіндегі ластану дақтарын жейтін микроорганизмдердің штамдары әзірленді¹¹.

Қазақстандық жер қойнауын пайдалану құқығында ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар (бұдан әрі - ҒЗТКЖ) сатып алу тәртібі айқындалған. Компаниялар тендерлерді жариялау жолымен аккредиттелген ғылыми институттар немесе дербес білім беру ұйымдары болып табылатын өздерінің жеткізушілерін ҒЗТКЖ-ны орындауға шарттар жасасады. Алайда бұл тәжірибеде белгілі бір қиындықтар туындап отырады, бұл технологиялық процестерді оңтайландыруда жер қойнауын пайдаланушының қажеттілігін қанағаттандырып, сапалы ғылыми нәтиже бере алатын адам ресурстарының төмен санымен байланысты.

Сондықтан шетелдік ғалымдарға жиі жүгінеді [6], бірақ көмірсутектер мен уранды өндіру кезеңінде жер қойнауын пайдала-

нушылардың ғылыми-зерттеу, ғылыми-техникалық және (немесе) тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды қаржыландыру қағидаларында көзделген шетелдік ғылыми ғалымдар мен ұйымдарды тарту бойынша белгілі бір заңнамалық шектеулер бар¹².

Тарихқа көз жүгірсек, Қазақстанның индустриялық даму бөлінісінде ғылым саласындағы қатынастарды барабар құқықтық реттеуді қамтамасыз ете алатын заңнамалық акт болмаған. «Индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» Заңның қабылдануымен ғана кәсіпкерлер мен мемлекет арасындағы, сондай-ақ, ғылым саласындағы қатынастар реттелді, «инновация», «коммерцияландыру», «индустриялық-инновациялық қызмет» ұғымдары енгізілді, бизнес пен ғылымның өзара байланысы қандай қағидастар негізінде қамтамасыз етілуі тиіс екендігі нақтыланды. Аталаған заң өз күшін жойылған, яғни оған себеп Кәсіпкерлік кодекстің шығуына байланысты.

Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру саласындағы қоғамдық қатынастарды ҚР экономикасын дамытуға бағытталған ғылыми саланың құрамдас бөлігі ретінде реттейтін «Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» 2015 жылғы 31 қазандағы № 381-V Қазақстан Республикасының Заңы белгілі бір кезеңде әрекет етті¹³.

Бұл Заң 2015 жылы 29 қазанда № 375-V Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексінің қабылдануымен күші жойылды және бұл қатынастар ендігі жерде ҚР Кәсіпкерлік кодексінің реттеудің мәнін құрайды¹⁴.

Сонымен қатар, ҒЗТКЖ қаржыландыру тетіктері қызу пікірталастардың мәні болып қала береді және шешімін таппаған сұрақтарды туындатады. Құрылған технологиялық парктер мен инновациялық кластерлер, іс жүзінде, ғылым мен өнертабыстарды дамыту үшін жер қойнауын пайдаланушы-

⁹ История бурения // <http://www.mining-portal.ru/news/all-news/istoriya-bureniya/>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹⁰ Буровая установка // https://yandex.ru/patents/doc/RU2337227C1_20081027, Буровая установка // <https://www.freepatent.ru/patents/2522472>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹¹ Российский ученые нашли «поедающие» нефть бактерии // <https://www.zakon.kz/nauka/6389958-rossiyskie-uchenyenashli-poedayushchie-neft-bakterii.html> (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹² «Жер қойнауын пайдаланушылардың көмірсутектерді және уранды өндіру кезеңінде ғылыми-зерттеу, ғылыми-техникалық және (немесе) тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды қаржыландыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің 2018 жылғы 31 мамырдағы № 222 және Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 мамырдағы № 244 бірлескен бұйрығы. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38339876. (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹³ «Ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 31 қазандағы № 381-V ҚРЗ. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31806330. (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹⁴ «Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі» Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38259854. (Жүзінген күні 23.10.2023)

лардың қаражатын тарту пікірін өзі үлкен әлеуетке ие болғанына қарамастан, жер қойнауын пайдалану саласында инновациялардың кең базасын құруға серпін бере алмады.

Жер қойнауын пайдаланушылардың ҒЗТ-КЖ қаржыландырудың қазақстандық жүйесі 2024 жылға қарай түбегейлі өзгереді, яғни жер қойнауын пайдаланушылардың келісімшарттары мен лицензиялары бойынша шығындарды ҒЗТКЖ-ға бағыттау орталықтандырылып, республикалық бюджетке жіберілетін болады¹⁵.

Қазақстанда жер қойнауын пайдаланушылардың ҒЗТКЖ қаржыландыру үшін ақша қаражатын орталықтандыру мүмкіндіктері екенін атап өткен жөн. Осылайша, «Самұрық-Қазына» ұлттық әл-ауқат қорының негізінде «Ғылыми-технологиялық бастамалар орталығы» құрылды, ол қазіргі уақытта «Ғылыми-технологиялық бастамалар орталығы» қоры болып қайта құрылды¹⁶. Алайда мұндай бастама оң нәтиже бермейді, өйткені ғылыммен бизнесмендер емес, ғалымдар айналысуы тиіс.

Сондай-ақ, Shell және Exxon Mobil, PetroChina сияқты жер қойнауын пайдаланушылардың патент алуғағы белсенділігі туралы атап өткен жөн [7, 13 б.]. Мәселен, Shell өз объектілерін әрбір мемлекеттің ұлттық патенттік ведомстволарында патенттейді (патенттердің 73%), Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымы (бұдан әрі – ДЗМҰ) мен Еуропалық патенттік ұйымы (бұдан әрі – ЕРО) үлесіне патенттердің 27% тиесілі [7, 15-16 б.].

Қазақстандық жер қойнауын пайдаланушыларға патенттік белсенділік қажет, бұған Қазақстанның әлемдік экономикадағы табиғи ресурстар мен пайдалы қазбаларды өндірудегі ұстанымы міндеттейді, сондай-ақ заңнамалық база мұны қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Дараландыру құралдары мен жер қойнауын пайдаланушылардың байланысы да айқын, себебі кез-келген жер қойнауын пайдаланушы азаматтық айналымда өзінің фирмалық атауымен шығып, тауар белгісімен немесе қызмет көрсету белгісімен (Шеврон, Эксон мобил, Лукойл, Қарашығанақ петролиум оперейтинг және т.б.) өнім шығарады. Сонымен қатар, сурет пен сөз түріндегі құрамдастырылған тауар таңбалары да қоса есептеледі¹⁷.

Бұл салада зияткерлік меншікке қатысты даулар жиі кездеседі. Ақтөбе облысының мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотында «Ақтөбесемстрой» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің (бұдан әрі - ЖШС) жауапкерлер «СНПС – Ақтөбемұнайгаз» АҚ, «Ақтөбе Мұнай-Газ» ЖШС, «Шығыс мұнай және сервистік қызмет көрсету» ЖШС, «Ұлы қорған» Қазақстан-Қытай бұрғылау компаниясы» ЖШС, «Батыс Мұнай С Групп» ЖШС, «СИ-НОПЭК» Халықаралық Мұнай қызмет көрсету компаниясы» ЖШС, «Ақтөбе мұнай кешені» ЖШС-іне қатысты талап-арызы бойынша келесідей талаптарымен азаматтық іс қаралды:

1. құбыр өнімін Қазақстан Республикасының аумағына әкелу, сатып алу, жеткізу, Қазақстан Республикасының аумағында сақтау, пайдалану, дайындау, сату жөніндегі іс-әрекеттерді заңсыз деп тануды және «Ақтөбеспецремстрой» ЖШС-нің интеллектуалдық меншікке «SEAL-LOCK» тауар белгісіне айрықша құқықтарын бұзған деп тану туралы.

2. «SEAL-lock APEX» қысқаша «SL-APEX» белгісімен белгіленген барлық бұрандалы қосылыстары бар құбырларды контрафактілі деп тану және олардың иелерінің есебінен жою туралы.

3. «SEAL-lock APEX» қысқаша «SL-APEX» белгісімен белгіленген құбыр өнімдері мен бұрандалы қосылымы бар кез-келген жабдықты контрафактілі деп тану және олардың иелерінің есебінен жою туралы.

4. ұңғымаларды пайдалануға тыйым салу туралы.

5. «SEAL-LOCK APEX» қысқаша «SL-APEX» белгісімен белгіленген бұрандалы қосылысы бар «Ақтөбе мұнай жиынтығы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің құбыр өнімдері мен кез-келген жабдығы контрафактілі деп тану және жою туралы.

6. «SEAL-LOCK APEX» қысқаша «SL-APEX» деген белгісі бар құбыр өнімдерін, бұрандалы қосындысы бар кез-келген жабдықты Қазақстан Республикасының аумағына әкелуге, дайындауға, пайдалануға, сатып алуға, Қазақстан Республикасының аумағында жеткізуге және сақтауға тыйым салу туралы.

2018 жылы 4 желтоқсанда «SEAL-LOCK»

¹⁵ В Казахстане увеличится финансирование науки за счет недропользователей // <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/press/news/details/206658?lang=ru>. (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹⁶ «Центр научно-технологических инициатив Самгау» // <https://www.csti.kz/ru/home/about-us/> (Жүзінген күні 23.10.2023)

¹⁷ Top 100 горнодобывающих компаний мира и доходы в 2022 году // <https://www.ftmmachinery.com/ru/blog/the-world-top-100-mining-companies-and-revenues-in-2019.html> (Жүзінген күні 23.10.2023)

тауар белгісі «Ақтөбестроймонтажсервис» ЖШС иесінің атына 06-сыныпты Тауарлар жұмыстар мен қызметтердің халықаралық жіктелуі (бұдан әрі – ХҚТУ) тауарларына қатысты Қазақстан Республикасының тауар белгілерінің мемлекеттік тізілімінде №62425 тауар белгісі ретінде тіркелген. 2018 жылы 27 желтоқсанда № 04-2018790/14 басқаға беру шарты тіркелді, оған сәйкес тауар белгісінің иесі «Ақтөбеспечремстрой» ЖШС болып табылады. Талап қоюшы тауар белгісіне айрықша құқықтардың иесі болып табылатындығына өз талаптарын дәлелдей отырып, жоғарыда көрсетілген талаптарымен сотқа арызбен шағымданды. Жауапкерлердің «SEAL-LOCK APEX» белгісін пайдалануымен талап қоюшының құқықтарының бұзылғандығын көруге болады. Тауар таңбалары араласу кезіне дейін ұқсас, біртекті болып табылады. Жауапкерлер тауар таңбасын пайдалану бойынша лицензиялық шарт жасасуды ұсынып, талап қоюшының талабы назардан тыс қалған.

Жауапкер «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ талап арызға қатысты пікірінде «SEAL-LOCK» және «SEAL-LOCK APEX» әртүрлі тауар таңбалары болып табылады деп атап өтеді. «SEAL-LOCK APEX» бұрандалы қосылысы бар белгі белгілі бір өндірушіге тиесілі. Талап қоюшының тауар белгісін жауапкер қолданбаған. Ұңғыма бөлінбейтін жылжымайтын мүлік объектісі болып табылады. «Hunting Energy Services Pte Ltd» компаниясы «SEAL-LOCK» және «SEAL-LOCK APEX» бұрандалы қосылыстарына патент иесі болып табылады және халықаралық тіркеуден өткен. «SEAL-LOCK APEX» өнімі бірегей түпнұсқа болып табылады. Талап қоюшыда жосықсыз бәсекелестік белгілері бар. «SL-APEX» белгісі талап қоюшының белгісіне ұқсамайды. Талап қоюшының талаптары қоғамдық мүдделерді бұзады және ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіреді. Сарапшының қорытындысы өрескел заң бұзушылықпен жүргізіліп, талдау дәйексіз болып табылады делінген.

Жауапкер «Ұлы қорған» Қазақстан-Қытай бұрғылау компаниясы» ЖШС талап арызға қатысты пікірінде бұрандалы жалғамалы тендерлерге қатыспағандығын және де қоршау құбырларының иесі болып табылмайтындығын алға тартты. Жауапкер «СИНОПЭК» Қазақстан Республикасының Халықаралық Мұнай Сервистік Компаниясы» ЖШС талап арызға қатысты пікірінде қайтарылған құбырларды тапсырыс беруші ұсынғанын, оларды тек келісім-шарттар

бойынша өз міндеттерін орындау кезінде ғана қолданғанын жеткізеді. Жауапкер «Батыс Мұнай С групп» ЖШС талап арызға қатысты пікірінде талап қоюшының «SEAL-LOCK APEX» емес, тек қана «SEAL-LOCK» тауар белгісінің иесі екенін көрсетті. Компания ұңғымаларды бұрғылау жұмыстарын орындаған. Жауапкер «Шығыс мұнай және сервистік қызмет көрсету» ЖШС талап арызға қатысты пікірінде кептеліс құбырларының иесі еместігін айтады. Барлық келісімшарттарда жауапкершілік «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ-на жүктелген. Жауапкер «Ақтөбемұнайгаз» АҚ-ның өкілдері тарапынан «Ұлттық зияткерлік меншік институты» 2020 жылғы 3 сәуірдегі қорытындысын дәлелдемелер құрамынан шығару туралы өтініш білдірілді. «Ақтөбе Мұнай-Газ» ЖШС-нің Қазақстан Республикасының аумағына әкелу әрекеті, «СНПС – Ақтөбемұнайгаз» ЖШС-нің іс-әрекеті, сатып алу, жеткізу, сақтау, қолдану бойынша «АқтөбеМұнайМашКомплект» ЖШС-нің іс-әрекеті, «Шығыс мұнай және сервистік қызмет көрсету» ЖШС-нің іс-әрекеті, сатып алу, жеткізу, сақтау, қолдану бойынша «Ұлы қорған» Қазақстан-Қытай Бұрғылау Компаниясы» ЖШС, «Батыс Мұнай С Групп» ЖШС, «Қазақстан СИНОПЭК халықаралық мұнай сервистік компаниясы» ЖШС, Қазақстан Республикасының аумағында «SEAL-LOCK APEX» белгісімен бұрандалы қосылысы бар құбыр және кез-келген басқа өнімді дайындау, жөндеу, сату, сақтау бойынша «АқтөбеМұнайМашКомплект» ЖШС-нің «SL APEX» қысқартылған нұсқасындағы іс-қимылдары, «Ақтөбесемстрой» ЖШС-нің интеллектуалдық меншікке, «SEAL-LOCK» тауар белгісіне айрықша құқықтарын заңсыз және бұзылған деп танылсын. «SEAL-LOCK APEX» белгісі бар «SL APEX» қысқартылған нұсқасында құбыр өнімдері мен кез келген жабдықтар контрафактілі деп танылды және олардың иелері есебінен жойылуға жатады. «SL APEX» қысқартылған нұсқасында «SEAL-LOCK APEX» белгісімен бұранда қосылған құбыр өнімдері мен кез-келген жабдықтарды Қазақстан Республикасының аумағына әкелуге, дайындауға, жөндеуге, қолдануға, сатып алуға, жеткізуге және сақтауға «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ-на, «Ақтөбе Мұнай» ЖШС-не, «Шығыс мұнай және сервистік қызмет көрсету» ЖШС-ға, «Ұлы қорған» Қазақстан-Қытай Бұрғылау Компаниясына «Батыс Мұнай С Групп» ЖШС-не, «СИНОПЭК Қазақстан халықаралық мұнай

сервистік компаниясы» ЖШС-не, «АқтөбеМұнайМашКомплект» ЖШС-не тыйым салынсын.

«СНПС-АқтөбеМұнайгаз» АҚ ұңғымаларын пайдалануға тыйым салу туралы талапты қанағаттандырудан – бас тартылсын¹⁸. Осылайша, интеллектуалдық меншік объектілеріне айрықша құқықтар заңды негізде пайдаланылуы тиіс екендігі анық, айрықша құқықтарды бұзу залалдарға ғана емес, сондай-ақ, әкімшілік, тіпті қылмыстық жауапкершілікке тарту тәуекелін туындатады.

Қорытынды

Жер қойнауын пайдалану саласында интеллектуалдық меншік объектілерінің барлығы дерлік кеңінен пайдаланылады, бұл авторлардың, өнертапқыштардың, құқық иеленушілердің құқықтары мен заңды мүдделерін тиісінше сақтауы қажет екендігін білдіреді. Ақпараттық және табиғаты өзгермеген геологиялық ақпарат ерекше назар аударуды қажет етеді, бұл дегеніңіз, геологиялық ақпаратты интеллектуалдық меншік объектілерінің қатарына жатқызуға мүмкін-

дік береді, алайда, ҚР жер қойнауы туралы заңнамасында бұл көзделмеген, керісінше, меншік құқығының режимі ретінде қарастырылған, бұл әрине дұрыс емес. Осыған байланысты геологиялық ақпарат институты интеллектуалдық меншік құқығы объектісінің табиғатымен байланысты болғандықтан ҚР заңнамасында қайта қарастыруды қажет етеді.

Қазақстан Республикасында мемлекет тарапынан жер қойнауын пайдалану саласын неғұрлым ғылыми зерттеу қажеттілігі ғылым мен бизнестің өзара іс-қимылын жандандыру жөніндегі заңнамалық және заңға тәуелді актілермен, мемлекеттік бастамалармен расталады, кәсіпкерлердің ақшалай қаражатын университеттік ғылымға белсенді тартумен, бұл жер қойнауын пайдаланушылардың алдына шығындарды оңтайландыру және өнімділікті арттыру мақсатында өндіріске зияткерлік меншік объектілері болып табылатын алынған нәтижелерді енгізу үшін ғылыми зерттеулерді қаржыландыру міндетін қояды.

ӘДЕБИЕТ

1. Зайченко В.Ю. Интеллектуальная собственность и недропользование // <https://library.gorobr.ru/cache/medialib2/44645f1c097e1b98/book.html#page=89&zoom=z> (Жүзінген күні 13.05.2024)
2. «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының кодексіне түсіндірме. Нұр-Сұлтан қ., 2022 - 544 б. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37330151&pos=4990;-53#pos=4990;-53. (Жүзінген күні 23.10.2023)
3. Шеметов П.А., Давранбеков А.У. Геологическая информация о недрах как объект имущественных и личных неимущественных прав в недропользовании // <https://geokart.3dn.ru/publ/2-1-0-28>. (Жүзінген күні 23.10.2023)
4. Оганесян Р.О. Некоторые проблемы правовой охраны интеллектуальных прав в сфере геологического изучения и использования недр // *Законность и правопорядок в современном обществе: сборник материалов IV Международной научно-практической конференции.* - Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2011. - С. 81-85.
5. Хамитов Р.А. Геологическая информация и право собственности // http://ig.ufaras.ru/File/K2008/03_003_08.pdf (Жүзінген күні 13.05.2024)
6. Белицкая А.В., Лахно П.Г. Иностранные инвесторы в сфере недропользования в Российской Федерации и зарубежных странах: правовое регулирование // <https://cyberleninka.ru/article/n/inostrannye-investory-v-sfere-nedropolzovaniya-v-rossiyskoy-federatsii-i-zarubezhnyh-stranah-pravovoe-regulirovanie/viewer> (Жүзінген күні 13.05.2024)
7. Волков А.Т., Шенелев Р.Е. Патентная активность в нефтегазовом комплексе // *Вестник Университета.* - № 9. – 2015. - С. 11-17.

REFERENCES

1. Zaychenko V.YU. Intellektual'naya sobstvennost' i nedropol'zovaniye // <https://library.gorobr.ru/cache/medialib2/44645f1c097e1b98/book.html#page=89&zoom=z> (ZHügingen küni 13.05.2024)

¹⁸ Дело №1513-20-00-2/956 // <https://sb.prgapp.kz/lawsuits/2454616> (Жүзінген күн 23.10.2023 ж.)

2. *Kommentariy k Kodeksu Respubliki Kazakhstan "O nedrakh i nedropol'zovanii".* Nur-Sul'an. 2022. 544 s. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37330151&pos=4990;-53#pos=4990;-53. (Zhügingen küni 23.10.2023)
3. Shemetov P.A., Davranbekov A.U. *Geologicheskaya informatsiya o nedrakh kak ob'yekt imushchestvennykh i lichnykh neimushchestvennykh prav v nedropol'zovanii* // <https://geokart.3dn.ru/publ/2-1-0-28>. (Zhügingen küni 23.10.2023)
4. Oganessian R.O. *Nekotoryye problemy pravovoy okhrany intellektual'nykh prav v sfere geologicheskogo izucheniya i ispol'zovaniya nedr* // *Zakonnost' i pravoporyadok v sovremennom obshchestve: sbornik materialov IV Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii.* - Novosibirsk: Izd-vo NGTU, 2011. - S. 81-85
5. Khamitov R.A. *Geologicheskaya informatsiya i pravo sobstvennosti* // http://ig.ufaras.ru/File/K2008/03_003_08.pdf (ZHügingen küni 13.05.2024)
6. Belitskaya A.V., Lakhno P.G. *Inostrannyye investory v sfere nedropol'zovaniya v Rossiyskoy Federatsii i zarubezhnykh stranakh: pravovoye regulirovaniye* // <https://cyberleninka.ru/article/n/inostrannye-investory-v-sfere-nedropolzovaniya-v-rossiyskoy-federatsii-i-zarubezhnyh-stranah-pravovoe-regulirovanie/viewer> (ZHügingen küni 13.05.2024)
7. Volkov A.T., Shepelev R.Ye. *Patentnaya aktivnost' v neftegazovom komplekse* // *Vestnik Universiteta.* - № 9. – 2015. - S. 11-17.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ЖАСАЛҒАН ТУЫНДЫЛАРҒА АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ҚОРҒАУ

Ансаган Куспанович Аронов¹

*М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ университетінің докторанты,
ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы
Басқару институтының аға оқытушысы; Астана қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: a.aronov@ara.kz*

Сара Кимадиевна Идрышева

*Заң ғылымдарының докторы, доцент, «М.С. Нәрікбаев атындағы
КАЗГЮУ университеті» АҚ Жеке құқық департаментінің профессоры;
Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: isk.80@mail.ru*

Аннотация. Қазіргі уақытта жасанды интеллект адамдардың өміріне үлкен әсер етуде. Мысалы, машиналар мәтінді тез тереді, бағдарламалық жасақтама әзірлейді және әр түрлі өнер туындыларын жасап шығарады. Желіде қолжетімді спорт және бизнес жаңалықтарының көпшілігін машиналар жазғанын байқауға болады. Көптеген елдердің қолданыстағы заңнамасына сәйкес жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстар қарапайым құрал ретінде қарастырылады, бірақ жасанды интеллект технологияларының соңғы түрлері бұл ұғымды толығымен өзгертуде. Жасанды интеллектің пайда болуы зияткерлік меншік, атап айтқанда авторлық құқық туралы заңнама үшін көп қиындықтар туғызды. Жасанды интеллект технологиялары авторлық құқық саласында бірқатар күрделі сұрақтар тудырып отыр, мысалы жасанды интеллект шығармашылық жұмыстардың авторы бола ала ма, жасанды интеллект туындылары қалай қорғалуы керек немесе мұндай жұмыстарға құқықтар кімге тиесілі. Мақалада автор осындай сұрақтарға жауап табуға және машиналардың жасанды интеллектісімен байланысты авторлық құқық мәселелерін нақтылауға тырысады. Мақаланың мақсаты – дамыған мемлекеттерде жасанды интеллект машиналары жасаған, авторлық құқықпен қорғалған туындыларды құқықтық реттеудің ерекшеліктерін анықтау және жасанды интеллект жасаған өнімдерге қатысты авторлық құқық туралы отандық (қазақстандық) заңнаманы жетілдіру бойынша тиісті ұсынымдар беру. Мақала авторы шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, компьютерлік машиналар көмегімен жасалған шығармашылық жұмыстар жағдайында осындай жұмыстарды жасау үшін қажетті шаралар қабылдаған адам автор екенін айтады.

Түйін сөздер: авторлық құқық, жасанды интеллект, автор, авторлық, бірегейлік.

ЗАЩИТА АВТОРСКИХ ПРАВ НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ, СОЗДАНИЕ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аронов Ансаган Куспанович

*Докторант Университета КазГЮУ им. М.С. Нарикбаева,
ст. преподаватель Института управления Академии государственного
управления при Президенте РК, г. Астана, Казахста; e-mail: a.aronov@ara.kz*

Идрышева Сара Кимадиевна

*Доктор юридических наук, доцент, профессор Департамента частного права
АО «Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева»; г. Астана,
Республика Казахстан; e-mail: isk.80@mail.ru*

¹ Хат-хабарларға арналған автор

Аннотация. В настоящее время искусственный интеллект (ИИ) оказывает огромное влияние на жизнь людей. Например, машины быстро набирают текст, разрабатывают программное обеспечение и создают различные виды искусства. Можно заметить, что многие спортивные и деловые новости, доступные в Сети, написаны машинами. Согласно действующему законодательству многих стран, работы, созданные с помощью искусственного интеллекта, рассматриваются как простой инструмент, но последние типы технологий искусственного интеллекта полностью меняют это представление. Появление искусственного интеллекта создало огромные проблемы для законодательства об интеллектуальной собственности, в частности авторском праве. В сфере авторского права технологии искусственного интеллекта вызвали некоторые юридические споры о том, может ли искусственный интеллект быть автором творческих работ, как должны защищаться работы искусственного интеллекта или кому принадлежат права на такие работы. В статье предпринята попытка найти ответы на такие вопросы и прояснить проблемы с авторским правом, связанные с искусственным интеллектом машин. Цель статьи – выявить особенности правового регулирования защищенных авторским правом произведений, созданных машинами искусственного интеллекта, в развитых государствах и дать некоторые соответствующие рекомендации по совершенствованию национального (казахстанского) законодательства об авторском праве в отношении машин, созданных искусственным интеллектом. Основываясь на зарубежной практике, автор утверждает, что в случае творческих работ, созданных с помощью компьютерных машин, автором является лицо, принявшее необходимые меры для создания таких работ.

Ключевые слова: авторское право, искусственный интеллект, автор, авторство, оригинальность.

COPYRIGHT PROTECTION ON WORKS GENERATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Aronov Ansagan Kuspanovich

PhD student of M.S. Narikbayev KazGUU University, senior teacher of the Institute of management, the Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, e-mail: a.aronov@apa.kz

Idrysheva Sara Kimadievna

Doctor of Law Science, Associate Professor, Professor of the Department of Private Law of JSC “KAZGUU University named after M.S. Narikbaev”; Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: isk.80@mail.ru

Abstract. Nowadays people's lives are hugely affected by artificial intelligence (AI). For example, machines text quickly, develop software, and create different types of arts. One may notice that many of the sport and business news which are accessible on the net are written by machines. According to the current legal framework of many states, AI-generated works are generally viewed as a simple tool. However, with the development of advanced AI machines, this perspective has undergone a significant shift. The emergence of AI has hugely posed challenges to intellectual property law, in particular copyright. In copyright sphere, AI-generated machines have risen some legal disputes whether AI can be the author of creative works, how AI works need to be protected or who owns the rights for such works. The paper aims to address the aforementioned questions and to clarify copyright issues arising from AI machines. The purpose of this paper is to identify the characteristics of legal regulations governing copyrighted works produced by AI machines in developed countries and subsequently offer relevant recommendations to improve national (Kazakh) copyright law concerning AI-generated machines. Based on foreign practice, the author argues that when it comes to creative works generated by computer machines, the individual who has made the necessary arrangements for the creation of such works should be considered the author.

Keywords: copyright, artificial intelligence, author, authorship, originality.

Кіріспе

Қазіргі уақытта Қазақстан қарқынды экономикалық, саяси және әлеуметтік өзгерістер кезеңін бастан кешіруде. Бұл өзгерістер негізінен интернет заттары, блокчейн және жалпы акпараттандыру процесі сияқты озық технологиялардың ілгерілеуіне байланысты орын алды. Акпараттық қоғамның дамуы сонымен қатар жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының пайда болуына әкелді. Жасанды интеллекттің пайда болуы адамдардың араласуынсыз шығармашылық жаңа туындылардың түрлерін жасауға мүмкіндік берді. ЖИ-нің өсуі бүкіл әлемде танымал әрі өзекті тақырыптардың біріне айналды. Креативті машиналар, өздігінен жүретін машиналар және т.б. сияқты концепциялар ғалымдардың, саясаткерлердің және тұтынушылардың назарын аударып, жасанды интеллекттің артықшылықтары туралы хабардарлықты арттырды. Сонымен қатар, ЖИ-нің пайда болуы адамдардың шығармашылық өнімнің жалғыз көзі болып табылмайтындығына әкелді, өйткені адамның араласуымен компьютерлер шығармашылық және түпнұсқалық өнімдерді шығару мүмкіндігін көрсетті [1, 433 б.]. Жасанды интеллекттің арқасында адамның нақты бейнесіз сөйлеу сценарийлерін жасауға немесе Пикассо сияқты атақты суретшілердің стилімен ерекшеліктеріне қатты ұқсайтын өнер туындысын жасауға мүмкіндік туды. Көбінесе ЖИ робот машиналарымен немесе футуристік заттармен байланысты орын алды. ЖИ-нің негізгі тұжырымдамалары – бұл машинаны (компьютерді) құру, яғни ол адамның ой қабілетінен тыс, ақылды түрде жұмыс істей алады, мақсаты болып адамдар шығаратын өнімдермен салыстыруға болатын зияткерлік қызметтің нәтижелерін жасау болып табылады [2].

Шахмат, покер және басқа да ойын түрлері сияқты белгілі бір салаларда компьютерлік машиналар адамдардан асып түсті деп айтуға болады. Қазір олар өнер сияқты жаңа креативті салаларда адамдармен бәсекелесуде, мұнда озық ЖИ технологиялары компьютерлерді музыка, әңгімелер және өнер тындыларын жасауға үйретуде. Кейбір сыншылар жасанды интеллект жасаған туынды адам шығармашылығымен бәсекеге түсе алмайды, өйткені машиналарда көркемдік туындылар үшін маңызды деп табылатын түйсік пен эмоция сияқты қабілеттер жетіспейді деп мәлімдейді. Дегенмен, қазіргі ғылыми тех-

никалық жетістіктер өнер саласын дамыта алатындығын дәлелдеп отыр. Мәселен, Associated Press мақалалар шығару үшін ЖИ көмегіне сүйенді, ал Washington Post болса күрделі бағдарламалық жасақтаманы пайдалану арқылы әртүрлі саяси жарыстарды, спорт және т.б. қамтитын көптеген оқиғаларды анықтауға ұмтылуда. Sony сияқты кейбір компаниялар ЖИ технологиясының арқасында әндер жасай алады [3].

Сондықтан, жасанды интеллектпен жасалған авторлық құқықпен қорғалған туындыларға қатысты құқық иелері арасында бірыңғай пікірлер жоқ. Жасанды интеллект арқылы жасалған өнімдердің жаппай пайда болу салдары, дүние жүзіндегі әртүрлі юрисдикциялар бойынша авторлық құқық туралы заңның озық технологияларға іле-суіне қиындық келтіруде.

ЖИ-нің құқықтық мәртебесі қазақстандық зияткерлік меншік туралы заңнамасында әлі қарастырылмаған деп айтуға болады. Бұл мәселелердің өзектілігін ескере отырып, жасанды интеллект өндіретін машиналар жасаған авторлық құқық өнімдерін құқықтық реттеу үшін практикалық және теориялық маңызы бар. Бірақ, бұл мәселе бойынша көптеген ғылыми еңбектерге қарамастан, дамыған елдерде жасанды интеллект машиналарымен жасалған авторлық құқықпен қорғалған туындыларды құқықтық реттеу бойынша бір ізді, терең талдау жоқ. Осылайша, бұл мәселе бірқатар сұрақтарды тудырады, мысалы, жасанды интеллект машиналары жасаған авторлық құқық өнімдерінің авторы кім, жасанды интеллекттің құқықтық мәртебесі қандай, жасанды интеллекттің әрекеттеріне кім жауапты және т.б. Сонымен қатар, озық технологияның қарқынды дамуына байланысты бұрын жүргізілген кез келген зерттеу немесе талдау жұмыстары ескіруі мүмкін, сондықтан бұл тақырып бойынша жаңа және көбірек зерттеулер қажет [4, 193 б.].

Осылайша, зерттеудің мақсаты – жасанды интеллект бойынша авторлық құқық туралы заңның жалпы ерекшеліктерін анықтау және жасанды интеллект сияқты жаңа технологиялар тұрғысынан қазақстандық авторлық құқық туралы заңнаманы жетілдіру. Автор Ұлыбритания, АҚШ және Еуропа сияқты кейбір озық мемлекеттердегі авторлық құқық туралы заңдарға салыстырмалы талдау жүргізеді және авторлық құқық туралы ұлттық заңнамаға өзгерістер енгізуді ұсынады.

ЖИ машиналары салдарынан туындайтын авторлық құқық мәселелерін талдау үшін, біріншіден, біз ЖИ мен оның ерекшеліктерін, қазіргі жағдайын және одан әрі дамуын бағалаймыз; Содан кейін, мақалада ЖИ машиналары «автор» ретінде танылуы мүмкін бе, жоқ па деген сұраққа жауап беру үшін құқықтық мәселелерге, атап айтқанда, ЖИ әсер ететін авторлық және түпнұсқалық мәселелерге назар аударылады. Бұл мәселенің түйінін шешу үшін мақалада Ұлыбритания, АҚШ және ЕО-ның кейбір тәсілдері салыстырмалы қарастырылады. Салыстырмалы талдау нәтижесінде жергілікті ЖИ машиналарға қатысты қазақстандық авторлық құқық туралы заңнамадағы олқылықтардың орнын толтырудың тиімді тәсілдерін ұсынамыз.

ЖИ дамуы және оның ерекшеліктері

ЖИ-нің дамуы британдық ғалым Алан Тьюрингтің есімімен тікелей байланысты. Ол машинаның жеке тұлға ретінде өзін-өзі ойлай алатынын білгісі келді. Бірақ біз қазір қолданып жүрген терминді американдық ғалым Джон Маккарти Ганновердегі кездесуде алғашқы рет қолданды [5]. Дегенмен, американдық математик жасанды интеллект технологиясының толық анықтамасын бере алмады. Рассел мен Норвиг сияқты басқа ғалымдар онға жуық анықтаманы ұсынғанымен, таңдалған сұрақтарға байланысты анықтамалар әр түрлі болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Оның ерекшеліктерін ескере отырып, ЖИ әдетте шешім қабылдау, тану, үйрену және қарым-қатынас жасау сияқты адамның интеллектісін қамтитын тапсырмаларды орындай алатын жүйе екенін анықтауға болады [5, 16 б.]. Гурко жасанды интеллект математикалық модель болып көрінетін нейрондық желілермен және оның биологиялық нейрондық желілерді ұйымдастыру принципіне негізделген бағдарламалық инкарнациясымен тығыз байланысты деп мәлімдейді [6].

2018 жылы Еуропалық Комиссия жасанды интеллект туралы өз есебінде жасанды интеллект ойлау мінез-құлқын көрсететін және арнайы мақсаттарға қол жеткізу үшін белгілі бір дәрежеде автономды түрде әрекет ететін жүйе ретінде анықтады².

Ақпарат ғасырында көптеген мәселелер динамикалық, оңай өзгермелі болып көрінеді және әртүрлі жағдайларға байланысты бұл өзгерістерді болжау қиын. ЖИ оңтай-

ландыру, жіктеу, тану, болжау және т.б. сияқты мәселелердің әртүрлі түрлерін шеше алатынын көруге болады [7, 11 б.]. Кейбір авторлар ЖИ-нің сегіз маңызды белгілерін көрсетеді: шығармашылық, болжамсыздық, тәуелсіздік, дербестік, ұтымдылық, даму қабілеті, мәліметтерді жинау қабілеті, тиімділік, дәлдік, тез және еркін балама нұсқаларды таңдау мүмкіндігі [8, 41 б.]. ЖИ төртінші өнеркәсіптік революцияға айтарлықтай әсер еткендігін байқауға болады және термин ретінде Клаус Швабтың мақаласында алғашқы рет айтылды. Шваб ЖИ, Интернет заттары (IoT), робототехника, 3D басып шығару және басқа да заманауи технологияларды төртінші өнеркәсіптік революцияның бір бөлігі ретінде қарастырып, олардың билік пен индустрия салаларына әсер ететіндігін болжады [9, 44 б.].

Шынында да, ЖИ технологиялары көп қырлы, жан-жақты және барлық жерде бар – ол кибернетикадан лингвистикаға дейінгі ғылымдардың әр түрлі салаларында кеңінен қолданылады. Бірақ, осы ғылымдардың барлығы үшін ЖИ-нің құқықтық аспектілері ерекше қажет, алайда бұл бағыттың аз дамығандығын көруге болады [10, 45 б.].

Сонымен қатар, ЖИ мақсаттары тұрғысынан оған қатысты әртүрлі көзқараспен қарайтын мамандардың екі тобы бар. Зерттеушілердің бір тобы адамның мінез-құлқын ынталандыру және осылайша түсіну үшін ЖИ машиналарын пайдаланса, екінші топ сарапшылары ЖИ жүйелерін адамдар орындай алмайтын тапсырмаларды орындау үшін пайдаланады және осылайша адамның қабілетін арттырады [11].

Қазақстан Президенті жасанды интеллекттің маңыздылығын ескере отырып, Қ.Тоқаев әлем экономика, қауіпсіздік, медицина мен саясат сияқты адам қызметінің бағыттарын қамтитын жасанды интеллект, машиналық оқыту және нейрондық желі дәуірінде өмір сүріп жатқанын атап өтті [12].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жетекші әдіске, атап айтқанда салыстырмалы құқықтық әдіске негізделген. Салыстырмалы құқықтық әдіс авторға таңдалған мемлекеттердің авторлық құқығының тиісті ережелерін және компьютерлік машиналармен жасалған жұмыстарды реттейтін халықаралық-құқықтық актілерді салыстыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар,

² Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic, and Social Committee and the Committee of the Regions, Artificial Intelligence for Europe, 2018

ЖИ арқылы жасалған машиналарға қатысты авторлық құқық туралы ұлттық заңнаманы жетілдірудің ақылға қонымды шешімдерін табу үшін аналитикалық және дедуктивті тәсілдер қолданылды. ЖИ авторлық құқық мәселесіне қатысты бірқатар академиялық және құқықтық зерттеу еңбектері бағаланып, автордың көзқарасын растау үшін пайдаланылды.

Авторлық құқық туралы қолданыстағы заңнаманы және осы мәселеге қатысты ғылыми еңбектерді талдау авторға ЖИ озық технологияларындағы мәселеге қатысты ұсыныстарды тұжырымдауға көмектесетін әдіс бола алады. Ғылыми еңбектерді талдай отырып, бұл мәселенің ауқымын анықтауға көмектеседі, ал сот істері мен прецеденттер қазақстанның авторлық құқық туралы заңындағы болашақтағы кез келген өзгерістердің оң және теріс жақтарын өлшеуге мүмкіндік береді.

Құқықтық мәселелер

Жоғарыда айтылғандай, ЖИ интеграциясы немесе құрылуы және оның дамуы зияткерлік меншікке, атап айтқанда авторлық құқық саласында мәселелер туғызуда. Нәтижесінде, осы қиындықтан кейбір сұрақтар туындады, мысалы, біз жасанды интеллект жасаған туындыларды қорғай аламыз ба? Мұндай нәтижелерді қорғауды қалай қамтамасыз етуге болады? Интеллектуалдық қызметтің мұндай нәтижелері кімге тиесілі болады: адамға ма, әлде ЖИ? Аталған сұрақтар осы мақаладағы негізгі мәселелер қатарына жатады.

Тәсілдер мен ұстанымдардың әртүрлі түрлерін ескере отырып, ЖИ қолдану арқылы зияткерлік меншік құқықтарын құқықтық реттеудің келесі режимдерін бөліп көрсетуге болады: 1) ЖИ авторлық теориясы; 2) абсолютті азаматтық авторлық теориясы; 3) «жалдау» теориясы бойынша жұмыс; 4) бірлескен авторлық теориясы (ЖИ мен адам екеуі де автор); 5) қоғамдық игілік теориясы.

1. ЖИ авторлық теориясы. Бұл теорияның негізгі мәні – жасанды интеллекттің шығармашылық жұмыстардың толыққанды авторы ретінде тану. Шығарманы жасауға адамның қатысуы шектелетіндіктен және негізгі жұмысты компьютер жасайтындықтан, туындылардың авторы ЖИ машиналары деп айту орынды.

2. Абсолютті азаматтық авторлық теориясы. Теорияның негізгі мәні – еңбектердің ав-

торларын тек ЖИ ғана емес, сонымен қатар адамдарды, атап айтқанда бағдарламашыларды, ЖИ иелерін немесе қолданушыларды тану. Өйткені, жасанды интеллекттің құрудың басты мақсаты – ол еркін суретші болудан гөрі кез келген белгілі бір тапсырмаларды орындай алатындығында. Қарастырылатын тағы бір маңызды аспект – ЖИ жүйелері тудыратын зияткерлік қызметтің нәтижелері авторлық құқықты қорғауға жарамсыз болуы мүмкін. Себебі жасанды интеллект арқылы жасалған туындылар көбінесе авторлық құқық үшін талап етілетін шығармашылық пен түпнұсқалық критерийлеріне сәйкес келмейді.

3. «Жалдау» үшін жұмыс теориясы. Кейбір ғалымдар шығармашылық жұмыстардың авторлығын осы теорияға сүйене отырып анықтауға кеңес береді, мұнда ЖИ сервистік қызметті көрсететін жұмысшы бола алады. Осылайша, қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы қарым-қатынасты ЖИ жүйесіне және оның бағдарламашыларына қолдануға болады.

4. Бірлескен авторлық теориясы. Бүгінгі таңда адам баласы қатыса алмайтын шығармашылық жұмыстарды анықтау қиын. Компьютерлік бағдарламалар шығармашылық әрекеттерді орындай алады деп есептесек те, адамның іс-әрекеті бәрібір өмірлік маңызды рөл атқарады, өйткені адам мұндай бағдарламалардың принциптерін анықтайды немесе белгілейді, бағдарламаны әзірлейді және іске қосады.

5. Қоғамдық игіліктер теориясы. Бұл доктринаның орталық тұжырымдамасы жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстарда авторлардың болмауын мойындау төңірегінде шешіледі. Бұл теорияға сәйкес, мұндай туындыларды қоғамдық игілікке көшірген дұрыс, өйткені бұл туындылардың шынайы авторы құқықтық мәртебесі жоқ компьютерлік бағдарлама болып табылады [13, 64 б.].

Жоғарыда аталған теориялардың оң және теріс жақтары бар екендігін айтуға болады. Бүгінгі күнге дейін теориялардың ешқайсысын орынды деп айтуға келмейді, өйткені қандай да бір теорияларды қабылдау заңнамаға елеулі өзгерістерді қажет етуі мүмкін.

Қазақстан Республикасы «Авторлық және сабақтас құқықтар туралы 1996» Заңының 2-бабы, 2-тармақшасына сәйкес (Авторлық құқық туралы заң), авторлық құқық автордың жеке және жеке мүліктік емес құқықтары ретінде анықталады³. Ал сол баптың

³ «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы

1-тармақшасына сәйкес автор – ғылым, өнер және әдебиет саласында авторлық құқықпен қорғалған туындыларды жасайтын тұлға⁴. Заңда «ЭЕМ-ге арналған бағдарлама» келе-сідей анықтама берілген:

«табиғатына орай ЭЕМ-ге арналған бағдарлама олардың неғұрлым кейінірек кезеңдегі нәтижесі болып табылатын дайындық материалдарын қоса алғанда, машинада оқылатын материалдық жеткізгішке жазу кезінде ЭЕМ-мен белгілі бір міндеттерді орындау немесе нәтижеге қол жеткізу қамтамасыз етілетін сөздер, схемалар немесе бейнелеудің өзге де кез келген түрінде бейнеленген командалар жиынтығы».

Сонымен қатар, 9-бапқа сәйкес ғылым, әдебиет және өнер туындысына авторлық құқық оның жасалу сәтінен бастап туындайды және туынды жасалғаннан кейін туындыны тіркеу сияқты өзге шарттар мен рәсімдер талап етілмейді. Демек, бұл авторлық құқықтың иесі тек тұлға ғана бола алады дегенді білдіреді, өйткені Қазақстанның авторлық құқық туралы заңы бойынша шығармашылық жұмыстардың нәтижесін жеке тұлғадан басқа ешкім ала алмайды. Тиісінше, жасанды интеллект туынды жасаса да, оны құқық иеленуші ретінде қарастыруға болмайды⁵.

Қорытындылай келе, қазіргі уақытта Қазақстанның қолданыстағы авторлық құқық туралы заңы ЖИ құқықтық мәртебесін анықтамайды немесе мұндай құбылыстарды ресми құқықтық құжаттарда белгілемейді. Сонымен қатар, бұл алшақтық болашақта кейбір мәселелерді тудыруы мүмкін, себебі ЖИ қоғамдық өмірдің барлық салаларына көбірек еніп, әр түрлі құқықтық қатынастардың белсенді қатысушысына айналуға.

Қазіргі сәтте ЖИ шығарған шығармашылық туындыларды авторлық құқық арқылы қорғау бойынша пікірлері қайшы бірнеше топ өкілдері бар. Мысалы, бір топ өкілдері жасанды интеллект арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты кеңейтуге қарсы пікір білдірсе, келесі топ жасанды интеллектпен жасалатын туындыларды авторлық құқықпен қорғаудың қажеттілігін алға тартады.

ЖИ машиналары шығаратын нәтижелерге авторлық құқықты қорғауды ұсынуға қарсыластардың басты ойы – ЖИ шығаратын туындыларға авторлық құқықты қорғау ерте ме, кеш пе адамдардың зияткерлік шығар-

машылыққа инвестиция салуға дайындығын немесе ынтасын бұзуы мүмкін. ЖИ машиналарының адамдармен теңесуі немесе бір қатарда болуы құқық иелерінің өздерінің маңыздылығы мен сенімділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Алайда, кей сарапшылар мұндай мәселелер мен олардың жасанды интеллект туындыларына байланысты салдары тек авторлық құқықты қорғаудың оларға берілуіне байланысты емес, сонымен қатар жасанды интеллект технологиялары көрсететін шығармашылық деңгейіне байланысты деп өз ойларын білдіреді. Жоғарыда келтірілген салдарлар ЖИ технологияларының туындылары авторлық құқықпен мүлде реттелмеген жағдайда да пайда болуы мүмкін деп есептеледі [14, 6 б.].

Сонымен қатар, қарсылас тараптар ЖИ технологияларының шығармашылық нәтижелеріне авторлық құқықты қорғау қажет пе деген сұрақ қояды. Өйткені машиналар авторлық құқықты қорғауды талап етпейді және айрықша құқықтарға ие емес. Адамдарға қатысты, егер тиісті қорғаныс қамтамасыз етілмесе, адамдардың шығармашылық жұмыспен айналысуы екіталай. Бірақ, ЖИ технологиясына келетін болсақ, бұл жерде басқа жағдай орын алуы мүмкін, өйткені олар авторлық құқықпен қорғаусыз да туындыларды жасауды жалғастыра береді.

Жасанды интеллект туындыларын авторлық құқықпен қорғауды жақтаушылар жасанды интеллект машиналарын жасау қаржылық, материалдық және басқа да көздерді көбірек қажет етеді деп мәлімдейді. Сондықтан мұндай туындыларға қатысты авторлық құқықтық қорғауды қамтамасыз ету ЖИ технологияларына көбірек инвестиция салуды ынталандыруы мүмкін. Айта кету керек, жақтаушылардың өздері қорғау тұрғысынан бірнеше топқа бөлінген, кейбіреулері қолданыстағы авторлық құқық туралы заң мұндай туындыларды қазірдің өзінде реттейді деп мәлімдесе, ал басқалары авторлық құқық туралы заңға оны ЖИ технологияларының ерекшеліктеріне бейімдеу үшін өзгерту қажеттігін алға меңзейді [14]. Жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстардың құқықтық мәселелерін шешудің ең жақсы әдісін білу үшін келесі бөлімде Ұлыбритания, Еуропалық Одақ және АҚШ елдеріндегі заңдар мен әртүрлі сот практикасын салыстырмалы түрде талданатын болады.

№ 6-І Заңы. – [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006_\(жүзінген күні: 18.03.2024ж.\)](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z960000006_(жүзінген күні: 18.03.2024ж.))

⁴ сол жерде

⁵ сол жерде

Ұлыбританиядағы жасанды интеллект туындыларының авторлық құқығын қорғау

1980 жылдары Ұлыбритания үкіметі компьютер арқылы жасалған туындылардың авторлық құқығына қатысты жасыл қағаз даярлады. Аталған қағазда компьютер тек шығармаларды жасауға көмектесетін құрал болып табылады және сол құралды басқаруға жауапты адам автор ретінде қарастырылуы мүмкін деген пікір айтылды. Ал бүгінде Ұлыбританияда ЖИ жасайтын шығармашылық жұмыстардың мәселелері шешілген сияқты. Авторлық құқық, дизайн және патенттер туралы заңның (CDPA) 9(3) бөліміне сәйкес: «Компьютерлік машиналармен жасалған әдеби, драмалық, музыкалық немесе көркем шығармалар жағдайында автор жұмыс жасау үшін қажетті шараларды қабылдаған тұлға болып саналады». Сонымен қатар, аталған заңның 178 бабы компьютерде жасалған жұмыста егер мұндай жұмыстың авторы адам қатыспаған жағдайда компьютермен жасалды деп анықтайды⁶. Осылайша, компьютерде жасалған деген сөз, инновациялық өнімді жасауға адамның қатыспайтындығын білдіретіндіктен, жасанды интеллектпен жасалған жұмыс осы анықтамаға сәйкес келеді деп айтуға толық негіз бар [15].

Дегенмен, профессор Гуадамуз компьютерде жасалған жұмыстарға қатысты Ұлыбританияның заңнамасы бойынша кейбір сұрақтарды пысықтауды талап етеді, мысалы, жасалатын жұмыс үшін қажетті шараларды немесе қадамдарды қабылдап жатқан адамды заң қалай қарастыруы керек? Осы мәселе бойынша бағдарламашыны немесе пайдаланушыны қарастыруымыз керек пе? Ал бұл өз кезегінде авторлық құқық қалам жасаушыға ма, әлде жазушыға берілу керек пе деген сұрақты еске түсіреді. Қазіргі уақытта бұл мәселені көрсететін қарапайым мысал – Microsoft корпорациясының Word бағдарламасын әзірлеуі. Майкрософт бағдарламалық жасақтаманы жасаушы болғанымен, компания бағдарламаны пайдалана отырып жасалған әрбір жеке жұмыс бөлігіне меншік құқығын талап етпейтіні анық. Сол себепті, пайдаланушы бағдарламаны өз туындысын жасау үшін қолданғандықтан, авторлық құқық аталған пайдаланушыға тиісті болып табылады. Шынында да, жасанды интеллект арқылы жасалған

жұмыстардың бірегей аспектілерінің бірі – автоматтандыру деңгейі және шығармашылық процеске адамның қатысуын азайту[16].

Ұлыбритания жасанды интеллект арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғауды қамтамасыз ететін санаулы елдердің бірі болып табылады. Іс жүзінде CDPA-ның 9(3) тармағына қатысты сот практикасының аз екендігін көруге болады. *Express Newspapers v Liverpool Daily Post* сот ісі бойынша талапкер конкурс ұйымдастырып, онда карточкаларлар тиісті оқырмандарына таратылады және әр карточкада жеңімпаз сериясымен бірге тексерілуі қажет бірқатар қағаздар болады. Конкурс бойынша жеңімпаздың сериялық әріптері тігінен және көлденең тиісті торда жарияланды. Оқырмандарға карточкаларды алу үшін газет сатып алудың қажеті болмағандықтан, жауапкер – *Liverpool Daily Post* жеңімпаз сериясын өз газетіне көшіреді. Бұл әрекеттің нәтижесінде талапкер авторлық құқықтың бұзылуына байланысты жауапкерді сотқа береді. Сот алдында жауапкер жеңімпазды анықтайтын серия нөмірлері авторлық құқықпен қорғалмайтындығын алға тартады, өйткені ол әріптерді адамдар емес, компьютерлік машиналар жасағандығын, сондықтан автордың жоқтығын айтады. Алайда, іс соңында сот талапкердің пайдасына шешім шығарып, компьютер жай ғана құрал екендігін және бағдарламашының нұсқаулығы бойынша аталған сериялық әріптерді шығарғандығын түсіндіреді. Осылайша, сот шешімі CDPA-ның 9 (3) тармағына сәйкес толық орын алды деп айтуға негіз бар⁷.

Nova Productions v Mazooma Games, ісі бойынша талапкер бейне ойындарын әзірлеп, жасап және сатқан болатын. Талапкер «Қалта Ақшасы» атты ойынындағы авторлық құқықты жауапкердің «Джекпот Бассейні» және өзге ойындары бұзды деп мәлімдеді. Талапкердің айтуынша «Қалта Ақшасының» бағдарламалық жасақтамасының коды көшірілген жоқ, керісінше ойынның экрандағы көрінісі («нәтижелер») көшірілді. Талапкер өзі сүйенген ұқсастықтар кестесін ұсынды және сәйкес мүмкіндіктерді анықтау үшін скриншоттарды белгіледі. Алайда, бұл іс бойынша бірінші сатыдағы судья ойындар арасында ешқандай ұқсастықты таппады, өйткені ойындар өз кезегінде басқаша ойналды және осылайша авторлық құқықтық бұзушылықтың орын алмағандығы туралы

⁶ Copyright, Designs and Patent Act 1988

⁷ *Express Newspapers v Liverpool Daily Post* [1985] 3 All ER 680

шешім қабылдайды. Апелляциялық сатыдағы сотта судья компьютерде жасалатын жұмыстардың мәні және бағдарламашы туралы қысқаша қорытынды жасайды. Оның көзқарасы бойынша, компьютерлік жұмыстар – бұл экранда көрсетілетін кадрлар, ал ойын бағдарламашысы – инновациялық туындыларды жасау үшін қажетті шараларды қабылдаған адам, сондықтан ол туындының авторы болып табылады⁸.

Тағы бір ескеретін жайт, CDPA баптарына сәйкес авторлық құқықты қорғау мерзімі жалпы шығармашылық жұмыстар мен ЖИ жасаған туындылар арасында әр түрлі болып келеді. Мысалы, авторлық құқықты қорғау мерзімі автордың қайтыс болуы және 70 жыл мерзімінің өтуімен аяқталса, жасанды интеллект арқылы жасалған туындылар үшін бұл мерзім 50 жылға созылады. Сондықтан, британдық авторлық құқық жасанды интеллект жасаған туындыларды мойындағанымен, авторлық құқықты қорғау деңгейі жалпы шығармашылық туындыларға қарағанда қысқа және тұрақтылығы төмен деп айтуға негіз бар [17, 292 б.].

Жоғарыда аталған CDPA нормалары мен шарттарына сүйене отырып, жасанды интеллектіні авторлық құқықтың иесі ретінде тану мүмкін емес деп айту әділетті болар еді, өйткені авторлық құқықтың бұзылуы орын алған кезде оған тек адам ғана жауап бере алады. Сонымен қатар, компьютерде жасалған жұмыстардың авторы ретінде ЖИ бағдарламашысы ғана емес, британдық авторлық құқық туралы заңнамаға сәйкес шығармашылық жұмыстың туындауына өз шеберлігі мен еңбегін қосатын пайдаланушы да болуы мүмкін. Осылайша, жасанды интеллект жасаған туындылар Ұлыбританиядағы авторлық құқық туралы заңмен және сот практикасымен жақсы реттелгенге ұқсайды [15]. Алайда, бұл сұрақ бойынша Еуропалық Одақтағы жағдай мүлдем басқа бағытта дамуда, өйткені олар шығармашылық жұмыстардың түпнұсқалығына қатысты өзіндік шарттарды белгілеуде. Бұл айырмашылық келесі бөлімде талданатын болады.

Жасанды интеллект туындыларын авторлық құқықпен қорғаудың Еуропалық тәсілі

ЖИ сұрағы бойынша Еуропалық юрисдикцияларда британдық 9 (3) сияқты балама нормалардың жоқтығын және бұл мәселенің халықаралық шарттарда да, авторлық

құқық директиваларында да орын алмағандығын аңғаруға болады. Мысалы, Испанияның авторлық құқық туралы заңында автор туындыны жасаушы жеке тұлға деп жазылса, Германияның авторлық құқық туралы заңының 7-бабында «автор» туындыны жасаушы болып табылады, дегенмен заңда бұл оның тұлға болуы керектігі нақтыланбайды, 11-бапта авторлық құқық туындыны өз зияткерлігімен және шығармашылығымен шығарған авторды қорғайтындығы айтылған.

Компьютерде жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғаудың Еуропалық тәсілі автордың өзіндік интеллектуалды туындысының тұжырымдамасымен тікелей байланысты. Мысалы, компьютерлік бағдарлама бойынша Еуропалық директивада, егер компьютерлік бағдарлама автордың өзінің интеллектуалды қабілетінен, күш-жігерінен пайда болса, оны қорғауға болатындығы нақтыланған. Деректер базасына қатысты және авторлық құқықтың жекелеген аспектілері бойынша директиваларда осы мәселе бойынша ұқсас ережелер бар. Соңғы директива бойынша, фотографиялық туынды автордың жеке қатысуын көрсететін интеллектуалдық туындысы болса, оның авторлық құқықпен мойындалу мүмкіндігі айтылған. Осы ережелерді қолдана отырып, Еуропалық әділет соты (ECJ) «автордың өзіндік интеллектуалдық туындысы» шартын белгілеп, яғни автордың шығарманы өзінің тікелей қатысуымен жасайтынын түсіндіріп осыған қатысты талаптарды біріздендірді [18, 2 б.]. Компьютерде жасалған жұмыстарды құқықтық реттеу үшін еуропалық юрисдикциялар кей сот істерінде өздерінің стандарттарына немесе тәсілдеріне сүйенді. Мысалы, Inforaq International – бұл өз клиенттеріне Данияның күнделікті газеттері мен басқа да мерзімді басылымдарынан таңдалған мақалалардың қысқаша мазмұнын ұсынатын бұқаралық акпарат құралдары мониторингі және талдау компаниясы. Мақалалар Inforaq тұтынушыларымен келісілген іздеу критерийлері негізінде қорытындылау үшін таңдалады және таңдау «деректерді жинау процесі» арқылы жүзеге асырылады. Бұл процесс іздеуге болатын мәтіндік файлдарды шығару үшін мақалаларды сканерлеуді, содан кейін мәтіннің он бір сөзден тұратын үзінділерін (іздеу сөзі және екі жағында бес сөз) жасау үшін мәтіндік файлдарды іздеуді қамтыды,

⁸ Nova Productions Ltd v Mazooma Games Ltd [2007] EWCA Civ 219 (14 March 2007)

олар электронды түрде басылып шығарылды және сақталды. Бұл іс бойынша сот өз шешімінде жұмыс «автордың жеке интеллектуалдық туындысы» ретінде қамтылса, түпнұсқа ретінде мойындалу мүмкіндігін түсіндірді⁹.

Сонымен қатар, Bezpečnostní softwarová asociace атты сот ісінде¹⁰, сот компьютермен жасалатын жұмыстарға қатысты қосымша түсініктеме берді. Негізгі мәселе графикалық интерфейсті еуропалық авторлық құқық стандарттарына сәйкес түпнұсқа туынды ретінде анықтау болды. Іс нәтижесі бойынша, сот автордың интеллектуалдық үлесі болған жағдайда графикалық интерфейс туынды ретінде авторлық құқықпен қорғалуы мүмкін екенін анықтады [15].

Жоғарыда келтірілген сот практикасын ескере отырып, келесідей қорытындылауға болады, яғни шығармашылық туындының еуропалық авторлық құқықпен танылуы үшін туынды автордың жеке басымен тікелей байланысты болуы маңызды.

Компьютермен жасалған туындыларды авторлық құқықпен қорғаудың американдық тәсілі

Жасанды интеллект арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты бекітуге негізгі кедергілердің бірі ретінде авторлық қарастырылуы мүмкін. Мысалы, АҚШ-тың Авторлық құқықтар жөніндегі басқармасы (басқарма) авторлықты қабылдау үшін туындыны тікелей адам өзі жасау қажеттігі туралы ұстанымды алға тартты. Осылайша, егер туындылар аталған талаптарға сәйкес келмесе, авторлық құқықтың объектісі ретінде мойындалмайды. Сонымен қатар, басқарма авторлық құқықпен қорғалмайтын адамның қатысуынсыз орын алатын туындыларды екі санатқа бөледі: табиғат және машинамен жасалған туындылар. Біріншісін түсіндіру үшін басқарма піл салған қабырға сурет, мұхит жағасында пішінделген немесе тегістелген дрейф ағаштарын және т.б. мысал ретінде келтірсе, екінші санат бойынша рентгенмен салынған медициналық фотосуреттерді мысалға келтіреді.

Кейбір ғалымдар адам және адам емес авторларды ескере отырып, авторлықты қайта қарау керектігін алға тартады. Адам емес авторлардың және өнертапқыштардың құқықтық мәртебесін қатты қолдайтындардың бірі – профессор Эббот. Өзінің соңғы еңбектерінің бірінде ол адам емес субъек-

тілерге авторлықты белгілеу немесе тағайынау жасанды интеллектінің өсімі мен дамуын қолдайтын жаңа инновациялық жол деп анықтайды. Алайда, Христов адам және адам емес авторларды қосу арқылы «авторлықты» қайта қараудың қажеті жоқ деп санайды, өйткені бұл бастама болашақта құқықтық мәселелер мен белгісіздіктерге жол ашуы мүмкін [1, б.441].

Профессор Клиффордтың зерттеуінше, АҚШ-тың ағымдағы федералды жүйесі машина көмегінің болуы немесе болмауына қарамастан, жұмыс тек адам шығармашылығының қатысуымен ғана орын алады деген аксиомаға сүйенетіндігін айтады. Осылайша, егер компьютер туындыны өзі жасаған сәтте оның туындылары авторлық құқықпен қорғалмайтынын білдіреді. Мұндай аксиоманың туындына сарапшылар арасында егер машиналар авторлық құқықпен қорғалатын шығармашылық туындыларды өздері жасайтын болса, онда олар сол шығармалардың авторы деген көзқарастың пайда болуы әсер еткен болатын [19, б. 274]. Кей азаматтар машинаны автор ретінде тануды тым артық санайды, өйткені осыған байланысты азаматтар лицензиялау, қорғаудың ұзақтығы сияқты авторлық құқықтың негізгі қағидаларына деген құрметін жоғалтуы мүмкін. Демек, қазіргі құқықтық жүйе машиналарды авторлық құқық иелері ретінде қабылдауға дайын емес деп айтуға болады. Адам емес авторларға қатысты мәселе Наруто атты маймыл ісімен танымал болды. Біріншіден, бұл іс бойынша талапкер Наруто есімді қара макаканың «селфиін» көшіргені үшін Википедияны сотқа берген болатын, өйткені аталған маймыл талапкердің камерасын пайдаланып, кездейсоқта өз суретін түсірген болатын. Өз уәжінде жауапкер талапкердің аталған суретке қатысты авторлық құқығы жоқ деп, маймылдың селфи суретін алып тастаудан бас тартты.

Бұл істің қоғамда резонанс туғызғаны соншалық, өзге тараптардың қатысуына алып келген болатын. Мысалы, жоғарыда аталған талапкерді маймылдың суретін заңсыз көшіріп, авторлық құқықты бұзды деп маймылдың атынан әрекет еткен РЕТА ұйымы сотқа берді [19, б.274]. Жасанды интеллект технологиясын реттеу бойынша АҚШ тәсілінің бір ерекшелігі – АҚШ-тың кейбір заңгерлері жалдамалы жұмыс доктринасын ЖИ-пен туындаған нәтижелерді реттеу үшін

⁹ Infopaq International A/S v Danske Dagblades Forening (C-5/08) EU:C:2009:465 (16 July 2009)

¹⁰ Bezpečnostní Softwarová Asociace - Svaz Softwarové Ochrany v Ministerstvo Kultury (C-393/09) [2011] E.C.D.R. 3 (22 December 2010)

қолдануға болады деп болжайды. Бұл доктрина авторлық жұмысты жасау мақсатында адамды жалдаған ұйымға бастапқы авторлық құқық иесі атануға мүмкіндік береді. АҚШ сияқты ортақ құқық елдерінің азаматтық-құқықтық елдерден айырмашылығы, айрықша құқықтарды алу үшін шығармашылық туындыларды авторларынан немесе жасаушыларынан бөлуге рұқсат береді. Бұл өз кезегінде ЖИ технологиясымен жасалған жұмыстарға қатысты қолданғанда және осы технологиялар құқықтық қатынас субъектісіне айналған кезде күрделі мәселелерді туғызуы ықтимал. Бұл тәсілді қолдаушылар, егер жалдамалы жұмыс доктринасы ЖИ жасаған жұмыстарға қатысты қолданылмағанның өзінде, бұл мәселе аталған ЖИ технологияларын өндірушілер мен олардың тұтынушылары арасындағы келісімшартта өз шешімін табуы мүмкін [14, б.6].

Бірақ, бұл тәсілдің мәселесі болып шарттық қатынаспен өзара бір-бірімен тығыз байланысты бір жағынан авторлар, және екінші жағынан оларды жұмысқа қабылдаған субъектілер жатады. Шынтуайтында келісімшарт доктринасы құқық иелерінің жалданған қызметкерлер немесе тәуелсіз қызметкерлер екенін анықтауға көмектеседі. Қорытындылай келе, озық технологияның дамуы жасанды интеллект арқылы жасалған жұмыстардың көбеюіне әкелді және адамдардың енді жалғыз шығармашылық пен инновацияның қызметтің қайнар көзі емес екендігін көрсетті. Алайда, АҚШ-тың авторлық құқық туралы заңнамасы бұл шындықты елемей, көптеген жасанды интеллект технологиясы жасаған шығармашылық туындыларды қоғамдық игілікке енгізген сияқты. Бұл тәсіл болашақ жасанды интеллекттің дамытуға немесе инвестициялауға қатысатын бағдарламашылар мен жасанды интеллект дамытушылар үшін тиімді болмауы мүмкін. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, АҚШ-тың авторлық құқық жүйесінде ЖИ-пен жасалған туындыларға қатысты біркелкі жауаптың жоқ екендігін аңғаруға болады.

Қорытынды

ЖИ технологиялары адамның қатысуымен де, қатысуынсыз да, жаңа шығармашылық туындыларды жасауда. «Ex Machina» көркем фильміндегі Ава сияқты жасанды интеллект кейіпкері көрермендер

арасында жасанды интеллектің қоғамдағы рөлі туралы қызу талқылау туғызған болатын. Бұл процестің басы ғана болса керек. ЖИ-нің дамуы авторлық құқықтың заңнамасына қатысты маңызды өзгерістерге себепші болып отыр. ЖИ технологиясымен жасалатын жұмыстарды авторлық құқықпен қорғау бойынша жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, оны келесідей қорытындылауға болады. Біріншіден, ЖИ – деректерді бағалаудың белгілі бір алгоритмдеріне сүйенетін және тәуелсіз шешімдер қабылдайтын компьютерлік бағдарлама. Ол тәжірибеден сабақ ала алады және мақсатына жету үшін өз функцияларын жетілдіре алады. Екіншіден, авторлық құқық туралы заңның қазіргі ұстанымы ЖИ технологияларына дайын емес және сәйкес келмейтінін байқауға болады, сондықтан авторлық құқық туралы заңды қолданыстағы жүйеге сәйкестендіру үшін тиісті түрде өзгертілуі немесе қайта қаралуы қажет. Еуропа мен АҚШ тәсілдері бойынша, адамның жеке басын шығармашылық үдерістің орталығына қою – біздің ойымызша негізсіз әрі болашақта перспективасы жоқ. Біз Ұлыбританияның тәсілін немесе бағытын, яғни шығармашылық жұмысты жасау үшін қажетті шараларды қабылдаған адамға авторлық құқықпен қорғауды қамтамасыз етуді ең тиімді және орынды деп санаймыз. Мұндай ұстаным компаниялардың ЖИ салаларына инвестиция құюға ынталандырады. Үшіншіден, қазақстандық авторлық құқық туралы заңда компьютерлік туындылардың құқықтық мәртебесі болмағандықтан, Ұлыбританияның құқықтық тәжірибесін бағалай отырып, 1996 жылғы Авторлық құқық туралы ұлттық заңға тиісті өзгертулер енгізіп және оны келесідей редакцияда жариялауды ұсынамыз: *«автор - ғылым, әдебиет және өнер туындыларын жасаған тұлға және осындай туындыларды жасаған жасанды интеллекттің әзірлеушісі және иесі»*.

Бұл жұмыста ЖИ технологиялары арқылы жасалған туындыларға авторлық құқықты қорғау тұрғысынан ұлттық заңнаманы жетілдіру бойынша практикалық құқықтық ұсыныстар қарастырылған. Сондай-ақ, жұмыстың материалдары ЖИ технологиясымен жасалған шығармашылық туындыларды одан әрі құқықтық зерттеу үшін құнды болуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТ

1. Hristov K. *Artificial intelligence and the copyright dilemma* // *Idea*. – 2016. – Volume 57, Issue 3 – PP. 431- 454.
2. Ramli T. S. et al. *Artificial intelligence as object of intellectual property in Indonesian law* // *The Journal of World Intellectual Property*. – 2023. – PP. 142-153.
3. Brown N. I. *Artificial authors: a case for copyright in computer-generated works* // *Colum. Sci. & Tech. L. Rev.* – 2018. – Volume 20. – PP. 1-41.
4. Magaiya A. et al. *The Practices of Advanced Countries in the Legal Regulation of Intellectual Property Objects Created by Artificial Intelligence* // *Law, State and Telecommunications Review*. – 2023. – Volume 15. – №. 1. – PP. 191-206.
5. Yanisky-Ravid S. *Generating Rembrandt: Artificial Intelligence, Copy-right, and Accountability in the 3A Era: The Human-like Authors Are Already Here: A New Model* // *Mich. St. L. Rev.* – 2017. – PP. 659- 726.
6. Гурко А. Искусственный интеллект и авторское право: взгляд в бу-дущее // *Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права*. – 2017. – №. 12. – С. 7-18.
7. Suyanto A. I. *Searching, Reasoning, Planning, dan Learning (Revisi Kedua)* // *Bandung: Informatika Bandung*. – 2014. - <https://suyanto.staff.telkomuniversity.ac.id/textbook-artificial-intelligence/>, access date: 23.08.2023
8. Понкин И., Редькина А. Искусственный интеллект и право интеллек-туальной соб-ственности // *Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права*. – 2018. – №. 2. – С. 35-44.
9. Rahman R. A., Al-Farouqi A., Tang S. M. *Should Indonesian Copyright Law be Amended Due to Artificial Intelligence Development?: Lesson Learned from Japan* // *NTUT Journal of Intellectual Property Law and Management*. – 2020. – Volume 9. – №. 1. – PP. 34-57.
10. Исакова Ж.Т., Кашкин С.Ю. Современное авторское право и про-блемы развития искусственного интеллекта // *Вестник Университета имени ОЕ Кутафина*. – 2020. – №. 2 (66). – С. 43-52.
11. Butler T. L. *Can a computer be an author-copyright aspects of artificial intelligence* // *Comm/Ent LS*. – 1981. – Volume 4. – PP. 707- 747.
12. Президент Казахстана выступил на онлайн-конференции «Artificial Intelligence Journey». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/prezident-kazakhstana-vystupil-na-onlain-konferencii-artificial-intelligence-journey (дата обращения: 23.08.2023).
13. Афанасьева Е. Авторское право в эпоху искусственного интеллекта // *Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права*. – 2020. – №. 6. – С. 59-66.
14. Hazucha B. *Artificial Intelligence and Cultural Production: Possible Impacts on Creativity and Copyright Law*. – 2022, Available at SSRN: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4028106, access date: 23.08.2023.
15. Guadamuz A. *Do androids dream of electric copyright? Comparative analysis of originality in artificial intelligence generated works* // *Intellectual prop-erty quarterly*. – 2017(2) Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2981304>, access date: 23.08.2023.
16. Guadamuz A. *Artificial intelligence and copyright* // *WIPO*. - 2017, https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2017/05/article_0003.html, access date: 26.03.2023.
17. Yoon B. *A Comparative Study of the Copyright Laws for Artificial In-telligence in the UK and Korea* // *Comparative Law Review*. – 2022. – Volume 28. – PP. 281-314.
18. Zurth P. *Artificial Creativity? A Case Against Copyright Protection for AI-Generated Works* // *UCLA JL & Tech*. – 2020. – Volume 25. – PP.1-17.
19. Abbott R. *I Think, Therefore I Invent: Creative Computers and the Fu-ture of Patent Law* // *B.C. L. REV.* – 2016. – Volume 57. – PP.1079-1126.
20. Denicola R. C. *Ex machina: copyright protection for computer generat-ed works* // *Rutgers UL Rev.* – 2016. – Volume 69. – PP. 251-287.

REFERENCES

1. Hristov K. *Artificial intelligence and the copyright dilemma* // *Idea*. – 2016. – Volume 57. – PP. 431- 454.
2. Ramli T. S. et al. *Artificial intelligence as object of intellectual property in Indonesian law* // *The Journal of World Intellectual Property*. – 2023. – PP. 142-153.
3. Brown N. I. *Artificial authors: a case for copyright in computer-generated works* // *Colum. Sci. & Tech. L. Rev.* – 2018. – Volume 20. – PP. 1-41.
4. Magaiyya A. et al. *The Practices of Advanced Countries in the Legal Regulation of Intellectual Property Objects Created by Artificial Intelligence* // *Law, State and Telecommunications Review*. – 2023. – Volume 15. – №. 1. – PP. 191-206.
5. Yanisky-Ravid S. *Generating Rembrandt: Artificial Intelligence, Copy-right, and Accountability in the 3A Era: The Human-like Authors Are Already Here: A New Model* // *Mich. St. L. Rev.* – 2017. – PP. 659- 726.
6. Gurko A. *Iskusstvennyj intellekt i avtorskoe pravo: vzglyad v budushhee* // *Intellektual'naja sobstvennost'. Avtorskoe pravo i smezhnye prava*. – 2017. – №. 12. – S. 7-18.
7. Suyanto A. I. *Searching, Reasoning, Planning, dan Learning (Revisi Kedua)* // *Bandung: Informatika Bandung*. – 2014. – <https://suyanto.staff.telkomuniversity.ac.id/textbook-artificial-intelligence/>, access date: 23.08.2023
8. Ponkin I., Red'kina A. *Iskusstvennyj intellekt i pravo intellektual'noj sobstvennosti* // *Intellektual'naja sobstvennost'. Avtorskoe pravo i smezhnye prava*. – 2018. – №. 2. – S. 35-44.
9. Rahman R. A., Al-Farouqi A., Tang S. M. *Should Indonesian Copyright Law be Amended Due to Artificial Intelligence Development?: Lesson Learned from Japan* // *NTUT Journal of Intellectual Property Law and Management*. – 2020. – Volume 9. – №. 1. – PP. 34-57.
10. Iskakova Zh. T., Kashkin S. Ju. *Sovremennoe avtorskoe pravo i prob-lemny razvitiya iskusstvennogo intellekta* // *Vestnik Universiteta imeni OE Kutaf-ina*. – 2020. – №. 2 (66). – S. 43-52.
11. Butler T. L. *Can a computer be an author-copyright aspects of artificial intelligence* // *Comm/Ent LS*. – 1981. – Volume 4. – PP. 707- 747.
12. *Prezident Kazakhstana vystupil na onlajn-konferencii «Artificial Intelli-gence Journey»*. — [Jelektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/prezident-kazakhstana-vystupil-na-onlain-konferencii-artificial-intelligence-journey
13. Afanas'eva E. *Avtorskoe pravo v jepohu iskusstvennogo intellekta* // *Intellektual'naja sobstvennost'. Avtorskoe pravo i smezhnye prava*. – 2020. – №. 6. – S. 59-66.
14. Hazucha B. *Artificial Intelligence and Cultural Production: Possible Impacts on Creativity and Copyright Law* // *Available at SSRN 4028106*. – 2022, *Available at SSRN*: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4028106, access date: 23.08.2023.
15. Guadamuz A. *Do androids dream of electric copyright? Comparative analysis of originality in artificial intelligence generated works* // *Intellectual prop-erty quarterly*. – 2017(2), *Available at SSRN*: <https://ssrn.com/abstract=2981304>, access date: 23.08.2023.
16. Guadamuz A. *Artificial intelligence and copyright* // *WIPO*. 2017 [Electronic resource] – Access mode: https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2017/05/article_0003.html, access date: 26.03.23.
17. Yoon B. *A Comparative Study of the Copyright Laws for Artificial In-telligence in the UK and Korea* // *Comparative Law Review*. – 2022. – Volume 28. – PP. 281-314.
18. Zurth P. *Artificial Creativity? A Case Against Copyright Protection for AI-Generated Works* // *UCLA JL & Tech*. – 2020. – T. 25. – PP.1-17.
19. Abbott R. *I Think, Therefore I Invent: Creative Computers and the Fu-ture of Patent Law* // *B.C. L. REV.* – 2016. – Volume 57. – PP.1079-1126.
20. Denicola R. C. *Ex machina: copyright protection for computer generat-ed works* // *Rutgers UL Rev.* – 2016. – Volume 69. – PP. 251-287.

ДЕТЕКТИВ - ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ОБЪЕКТІЛЕРІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӘДЕБИ ЖАНР РЕТІНДЕ: ҚОРҒАУ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Өмірәлі Шакарапұлы Жалаири

Қонаев университетінің ректоры, заң ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: vuzkunaeva@vuzkunaeva.kz

Айжан Амангелдіқызы Амангелді¹

Заң ғылымдарының докторы, Қонаев университетінің азаматтық-құқықтық
пәндер кафедрасының профессоры, М. Есболатов атындағы ҚР ИМ Алматы ака-
демиясының Ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері, ҚР Ғылым және
жоғары білім министрлігінің ғылыми және ғылыми-техникалық қызметінің аккре-
диттелген сарапшысы; Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Аннотация. Мақала детектив жанрын авторлық құқық объектісі және әдеби жанр ретінде зерттеуге, сондай-ақ қорғау қабілеттілігі критерийлерінің проблемасына арналған.

Қазақ әдебиетінде детектив жанры кең таралмағандықтан, ғылыми тұрғыда қалың оқырман тарапынан қызығушылық туғызады. Сонымен қатар, шығармашылық зияткерлік қызметтің нәтижесі, авторлық құқық объектісі болып табылады.

Мақалада әдеби туындының ерекшеліктеріне талдау жасалып, қазақстандық және шетелдік авторлардың ғылыми көзқарастары келтірілген.

Алайда кез-келген туындыны авторлық құқық объектісі деп тануға болмайды, авторлық құқық объектісі деп тану үшін объектінің қорғауға қабілеттілігін айқындайтын белгілері болуы тиіс.

Туындылардың қорғау қабілеттілігі өлшемдерін айқындау туындыны құқықтық қорғауға жатады деп тануда маңызды болып табылады. ҚР заңнамасымен қорғау қабілеттілігі өлшемдері болып туындылардың шығармашылығы мен нысаны танылады.

Мақалада туындылардың мақсаты, мазмұны, қадір-қасиеті, сондай-ақ оларды білдіру тәсілдері мен нысандары туралы түсінік беріледі.

Заң әдебиетінде қорғауға қабілеттілік критерийлерін зерттеудің түрлі көзқарастары бар: шығармашылық, жаңашылдық, шынайылық және тағы басқалар. Шетелдік тәжірибеде біржақты пікір жоқ, АҚШ-та креативтілік деңгейі критерий ретінде қарастырылады. Қазіргі уақытта шығармашылық сипаты елеусіз туындыларды қорғаудың төменгі деңгейін анықтау тұжырымдамасы барған сайын назар аударуда.

Қазақстан Республикасының сот тәжірибесі дауларды шешуде материалды алу үшін авторлық сараптама және шығармашылық нәтижелердің сәйкестігі сияқты құралдарды пайдалана отырып, шығарманың шығармашылық сипатының, авторлық құқық Копирайт белгісінің болуын анықтау тәсілін ұстанады.

Туындыларды қорғау қабілеттілігі критерийлерін белгілеу тәжірибелік сипатқа ие өзекті мәселе болып табылады және оны шешу авторлық құқықты қорғауды пайдалана алатын туындыларды анықтау үшін қажет.

Түйін сөздер: детектив, жанр, әдебиет туындысы, қорғалу, шығармашылық, зияткерлік меншік, авторлық құқық.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

ДЕТЕКТИВ КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖАНР В СИСТЕМЕ ОБЪЕКТОВ АВТОРСКОГО ПРАВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОХРАНОСПОСОБНОСТИ

Жалаири Өмірәлі Шакарапұлы

*Ректор Университета Кунаева, доктор юридических наук, профессор,
г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: vuzkunaeva@vuzkunaeva.kz*

Амангельды Айжан Амангельдықызы

*Доктор юридических наук, профессор кафедры гражданско-правовых дисциплин
Университета Кунаева, научный сотрудник Научно-исследовательского центра
Академии МВД РК, аккредитованный эксперт научной и научной-технической
деятельности Министерства науки и высшего образования РК;
г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru*

Аннотация. Статья посвящена исследованию детектива как литературного жанра как объекта авторского права и проблеме критериев охраноспособности.

Детектив в казахстанской литературе не получил широкого распространения, и от того, вызывает научный интерес. Вместе с тем, является результатом творческой интеллектуальной деятельности, объектом авторского права.

В статье дан анализ особенностей литературного произведения, приведены точки зрения казахстанских и зарубежных авторов.

Однако не каждое произведение может быть признано объектом авторского права, для признания таковым объект должен обладать определенными признаками, для того чтобы стать охраноспособным.

Определение критериев охраноспособности произведений является важным при признании произведения, подлежащим правовой охране. Законодательством РК признаются таковыми творчество и форма произведений.

В статье раскрыты понятия назначения, содержания, достоинства, а также способов и форм выражения произведений.

В юридической литературе представлены разные точки зрения к изучению критериев охраноспособности: творчества, новизны, оригинальности и прочее. Отсутствует единство мнений и в зарубежной практике, в США в качестве критерия рассматривают уровень креативности. В настоящее время все больше привлекает к себе внимание концепции определения нижнего уровня охраноспособности, отличающий произведения с незначительным уровнем творческого характера.

Судебная практика РК при разрешении споров придерживается подхода определения наличия творческого характера произведения, знака Копирайт, используя такие инструменты как автороведческая экспертиза на предмет заимствования материала и совпадения творческих результатов.

Установление критериев охраноспособности произведений является актуальной проблемой, которая имеет практический характер, и ее разрешение необходимо для того, чтобы определить, какие произведения могут пользоваться авторско-правовой охраной.

Ключевые слова: детектив, жанр, произведение литературы, охраноспособность, творчество, интеллектуальная собственность, авторского право.

DETECTIVE AS A LITERARY GENRE IN THE SYSTEM OF COPYRIGHT OBJECTS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: PROBLEMS OF DETERMINING THE PROTECTION CAPACITY

Zhalairi Omirali Shakarapuly

*Rector of Kunaev University, Doctor of Law, Professor, Almaty, Republic of Kazakhstan,
e-mail: vuzkunaeva@vuzkunaeva.kz*

Amangeldy Aizhan Amangeldykyzy

Doctor of Law, Professor of the Department of Civil Law Disciplines of Kunaev University, researcher of the Research Center of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, accredited expert of scientific and scientific-technical activities of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan; Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: aizhan_amangeldy@mail.ru

Abstract. *The article is devoted to the study of the detective as a literary genre as an object of copyright and the problem of criteria of protection.*

The detective in the Kazakh literature has not been widely distributed, and therefore arouses scientific interest. At the same time, it is the result of creative intellectual activity, the object of copyright.

The article analyzes the features of the literary work, presents the points of view of Kazakhstani and foreign authors.

However, not every work can be recognized as an object of copyright, in order to be recognized as such, the object must have certain characteristics in order to become protectable.

Determining the criteria for the protectability of works is important when recognizing a work as subject to legal protection. The legislation of the Republic of Kazakhstan recognizes creativity and the form of works as such.

The article reveals the concepts of purpose, content, dignity, as well as ways and forms of expression of works.

The legal literature presents different points of view to the study of the criteria of protectability: creativity, novelty, originality, etc. There is no unity of opinion in foreign practice, in the USA the level of creativity is considered as a criterion. Currently, the concept of determining the lower level of protection capacity, which distinguishes works with an insignificant level of creative character, is increasingly attracting attention.

The judicial practice of the Republic of Kazakhstan in dispute resolution adheres to the approach of determining the existence of the creative nature of the work, the Copyright mark, using such tools as an author's expertise for borrowing material and coincidences of creative results.

The establishment of criteria for the protection of works is an urgent problem that has a practical nature, and its resolution is necessary in order to determine which works can enjoy copyright protection.

Keywords: *detective, genre, work of literature, protectability, creativity, intellectual property, copyright.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_158

Кіріспе

Еліміздің қазіргі даму кезеңінде авторлық құқық саласындағы проблемалар реттелмей назардан тыс қалып отыр. Авторлық құқық объектілері интеллектуалдық қызметтің нәтижесі бола отырып, материалдық емес объектілер санатына жатады. Олар ерекше құқықтарды пайдалану мен қорғауға байланысты қатынастарды құқықтық реттеудің ерекшеліктерін анықтайтын идеалды және рухани табиғатымен сипатталады [1].

Адамдардың зияткерлік әлеуетін іске асыру нәтижесінде ғылым, әдебиет және өнердің жаңа туындылары жасалады. Бұл мақалада әдебиет туындыларына, атап айтқанда детектив жанрына назар аударғым келеді. Қазақстанда бұл категория толығымен кең таралмаған, сондықтан ғылыми қызығушылық туғызады.

Әдістер мен материалдар

Мақала диалектикалық, формальды-логикалық, жүйелік, салыстырмалы-құқықтық, технико-заңи сияқты ғылыми танымның жалпы және жеке зерттеу әдістерін пайдалана отырып дайындалған.

Нәтижелер мен талдаулар

Кемел Тоқаев қазақ әдебиетінде детектив жанрының негізін салушы, ол қалың оқырманға «Ұшқын», «Жұмбақ із», «Олар қоныстанған жер» және т.б повестер мен әңгімелердің авторы ретінде өз еңбектерінде өткір де тартымды сюжеттерімен және ондағы көтерілген сауалдарымен оқырмандар арасында қызу пікір тудырды [2].

М.Н. Шәкиев жазушының шығармаларын зерттеуде Кемел Тоқаевтың сол кезде

көпшілік байқамайтын, мән бермейтін мінез-құлық қасиеттері ашылып, образ жаңа туындылармен үндескендей әсер алғандығын жасырмайды. Кемел Тоқаев – атақты жауынгер, жазушы. Рухани қазынамызға үлкен үлес қосты. Жазушының өнегелі өмір жолы, қажырлы еңбегі, адами қасиеттері үлгі алуға тұрарлық. Ал оның шығармалары Қазақ әдебиеті тарихында өлмес мұраға айналды.

Өткен ғасырдағы тұлғалардың ел, Отан игілігі жолындағы адал, жанкешті еңбегін өкінішке орай, шынайы бағалай алмай келеміз [3].

Автор жинаған материалдар әйгілі қазақстандық кинорежиссер Шәкен Айманов түсірген «Атаманның ақыры» фильміне негіз болып, кеңестік киноның қазынасына енді [4].

Ал мұның бәрі шығармашылық интеллектуалдық қызметтің нәтижесі, демек, авторлық құқық объектісі болып табылады.

Зияткерлік меншік объектілерінің идеалдылық, материалдық емес сипаттағы, ерекше құқықтық қорғалуы және объективті түрде бейнеленуі сияқты қасиеттері бар деп танылады.

Алайда, зияткерлік меншік объектілерінің басым бөлігінде, атап айтсақ, Қазақстан Республикасының заңнамасында, оның ішінде Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы ғылымында, әдеби шығармаларды талдауға және жанрларды зерттеуге тиісті көңіл бөлінбейтінін айта кеткен жөн.

Интеллектуалдық қызметтің нәтижелері материалдық емес объектілер санатына жатады. Объектілердің идеалды және рухани табиғаты ерекше құқықтарды пайдалану мен қорғауға байланысты қатынастарды құқықтық реттеудің ерекшеліктерін анықтайды.

Интеллектуалдық белсенділікті жеке тұлғалардың интеллектуалдық әлеуетін жүзеге асыру процесі ретінде ұғыну қажет, оның нәтижесі теориялық немесе қолданбалы сипатта болуы мүмкін жаңа білім болып табылады.

Кең мағынада, адамның интеллектуалдық әрекеті – адамның алған ақпаратты пайдаланудағы ақыл-ой қабілетімен байланысты психикалық, шығармашылық әрекеттің бір түрі. Адамның интеллектуалдық әрекеті оның жеке ақыл-ой қабілеттерінің көмегімен пайдаланатын білімдері мен басқа ақпараттарға негізделеді [5, 694 б.].

Интеллектуалдық қызметтің нәтижелері - бұл ақыл-ой, шығармашылық әрекеттің нәтижесі, мұнда материалдық емес объектіні қорғауды қамтамасыз ету үшін ойды объективті формаға келтіру маңызды орын алады [1]. Әрине, зияткерлік меншік объектілерінің азаматтық құқықтардың басқа объектілеріне тән емес өзіндік сипаттамалары бар, мысалы, олардың материалдық емес сипаты мен идеалдылығы.

Әдеби туынды дегеніміз не?

Әдебиет және өнер туындыларын қорғау туралы Берн конвенциясының 2-бабының (1) тармағына сәйкес «Әдеби және көркем туындылар» термині қандай тәсілмен және қандай түрде берілгеніне қарамастан әдебиет, ғылым және өнер саласындағы барлық туындыларды қамтиды, атап айтқанда: кітаптар, кітапшалар және басқа да жазбаша туындылар; дәрістер, үндеулер, уағыздар және басқа да осы тектес туындылар; драмалық және музыкалық-драмалық туындылар; хореографиялық туындылар және пантомималар; мәтіні бар немесе мәтіні жоқ музыкалық шығармалар; кинематографиялық туындылар, бұларға теңестірілетін, кинематографияға орайлас тәсілмен берілген туындылар; суреттер, кескіндеме, сәулет, мүсіндеме, графика және литография туындылары; сурет туындылары, оларға орайлас әдістермен жасалған туындылар теңгеріледі; географияға, топографияға, сәулетке немесе ғылымға жататын қолданбалы өнер туындылары; безендірулер/географиялық қартастар, жоспарлар, нобайлар мен пластикалық туындылар².

Берн конвенциясының мәтінінен конвенцияда тек туындылардың тізімі ғана берілгенін көруге болады.

Ұлыбританияның авторлық құқық, өнеркәсіптік үлгілер және патенттер туралы Заңына сәйкес (1988), «әдеби туынды» термині драмалық немесе музыкалық туындылардан басқа, жазбаша, ауызша немесе ән түрінде болатын және сәйкесінше мыналарды қамтитын кез келген туындыны білдіреді:

(a) кесте немесе жинақ, <...>

(b) компьютерлік бағдарлама [және

(c) компьютерлік бағдарлама үшін алдын ала жобалау материалы]³.

Осылайша, Ұлыбритания заңы әдеби туындының түсінігіне кеңірек қарастырады.

² Бернская конвенция по охране литературных и художественных произведений (измененная 28 сентября 1979г. (Официальный перевод) // <https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/283702>. (жүзінген күн 22.11.2023 ж.)

³ Ұлыбританияның авторлық құқық, өнеркәсіптік үлгілер және патенттер туралы Заңы (1988 год) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30971220&pos=1;-15#pos=1;-15&doc_params. (жүзінген күн 22.11.2023 ж.)

С.А. Судариков туындыларды талдай отырып, әдеби туындыларды материалдық ортада бейнеленген көркемдік, публицистикалық және қолданбалы сипаттағы туындылар деп есептейді. Автордың ойынша, әдеби туындылар тек көркем әдебиет туындыларын қамтиды деп есептемеу керек. Әдеби туындыларға әдеби сценарийлер, либреттолар, мәтіндер мен ноталар, газет-журналдағы мақалалар, күнделіктер, хаттар, т.б. жатады. Автор ғылыми, ғылыми-көпшілік, танымдық бағыттағы, материалдық ортада бейнеленген жазба жұмыстарын ғылыми еңбектерге жатқызады [6, 62-66 б.].

Д.А. Братусь әдеби туындылардың келесідей ерекшеліктерін анықтайды:

- 1) көркем ойдың болуы;
- 2) идея мен форманың бір мезгілде болуы;
- 3) мазмұнның тұтастығы;
- 4) құрылымдылық,
- 5) минималды резервтеу,
- 6) шындық пен қиялдың бірлігі;
- 7) көркемдік техниканың болуы [7, 218-220 б.].

Д.А. Братусь, «әдеби туынды» ұғымы тек көркем шығармаларды: 1) поэма, 2) өлең, 3) повесть, 4) авторлық ертегі (яғни халық шығармаларына қатысы жоқ ертегі, өнер), 5) көркем роман, 6) проза, 7) эпопея, 8) басқа да көркем шығармаларды қамтуы керек деп санайды [7, 221 б.].

Детектив жанрын көркем туынды ретінде танудың барлық критерийлеріне сай келетіндіктен әдеби туындылар қатарына қосу керек деп есептейміз.

Зияткерлік меншік объектілері материалдық емес және идеалды сипатқа ие, олар адам шығармашылығының нәтижесі, рухани және құнды қасиеттердің көрінісі екендігін білдіреді. Бұдан шығатыны, кез-келген туындыны авторлық құқық объектісі деп тануға болмайды, олай деп тану үшін объект қорғау қабілеттілігіне ие қандай да бір белгіге ие болуы тиіс.

Сондай-ақ, «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР Заңының 8 бабына сәйкес, мыналар авторлық құқық объектілері болмайды:

- 1) ресми құжаттар (заңдар, сот шешімдері, заң әкімшілік, сот сипатындағы және дипломатиялық сипаттағы өзге де мәтіндер), сондай-ақ олардың ресми аудармалары;
- 2) мемлекеттік нышандар мен белгілер

(жалаулар, елтаңбалар, ордендер, ақша белгілері және өзге де мемлекеттік нышандар мен белгілер);

3) халық шығармашылығы туындылары;

4) оқиғалар мен фактілер туралы ақпараттық сипаттағы хабарлар⁴.

Осылайша, туындыны құқықтық қорғауға жатады деп тану кезінде туындыларды қорғау критерийлерін анықтау маңызды болып табылады.

«Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР Заңының 6 бабының 1 тармағына сәйкес авторлық құқық мақсатына, мазмұны мен маңызына, сондай-ақ берілу әдісі мен нысанына қарамастан, шығармашылық еңбектің нәтижесі болып табылатын ғылым, әдебиет және өнер туындыларына қолданылады⁵. Авторлық құқық заңында шығармашылыққа не жататынын анықталмаған.

Оқу әдебиетінде шығармашылық - адамның бар қабілеттеріне, қоршаған шындықты қабылдауына және алған біліміне сүйеніп отырып, жаңа идеяларды, бейнелерді, ұсыну формаларын, әртүрлі мәселелердің шешімдерін, өз ойын білдіретін және адамның сезімдері мен көңіл-күйлері туралы психикалық әрекеттің ерекше түрі. Шығармашылықтың нәтижесі әрқашан жаңа дүниеге айналады, бұрынғыдан өзге бір түрімен (маңызды және елеусіз) ерекшеленеді. Бұл жағдайда шығармашылық күрделі қатаң сипатқа ие болады [5, 694 б.].

Ю.Л. Косякованың пікірінше, шығармашылық қызмет - ақыл-ой, ойлау немесе басқаша айтқанда, зияткерлік, идеалды бейнелерді жасауға қабілетті қызмет түрі болып табылады [8, 165 б.]. Шығармашылықты субъективті санат болып табылады деген ұстаныммен келісеміз.

Сот практикасында сондай-ақ шығармашылық қорғау қабілетінің өлшемі болып табылатын тәсіл қолданылады. Мысалы, Б. авторлық құқықты бұзғаны үшін зиянды өтеуді өндіріп алу туралы талап арызбен соқа жүгінеді. Талап қоюға оның «Огни Мангыстау» газетінде отыз мақала дайындап жариялауы түрткі болған. Мақалалар жарияланғаннан кейін Талап қоюшы мақала жариялаушы ретінде М. жеке кәсіпкерлігі болып табылатын «К» журналының бірнеше нөмірлерінен тауып алады. Мақалалар автордың келісімінсіз және қаламақы төлен-

⁴ «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-І Заңы. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005798&pos=203;-34#pos=203;-34&sdoc (жүзінген күн 22.11.2023 ж.)

⁵ «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-І Заңы // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005798. (жүзінген күн 22.11.2023 ж.)

бей жарияланған. Жауапкер М., талап қоюға қарсылық білдіріп, дау шыққан мақалалардың ақпараттық жанрға жататындығын, сондықтан авторлық құқық объектісі болып табылмайтынын алға тартады. Талап қоюшы өз жұмысын газет редакторларының нұсқауы бойынша жүзеге асырғандықтан, бұл жағдай, М.-ның пікірінше, Б.-ның авторлығын жоққа шығарады. Сот талап арызды қанағаттандырады, себебі, Б.-ның отыз мақаласы авторлық құқық объектісі болып табылады деп санайды, өйткені олар жазылған ақпараттық жанр журналисттен арнайы білімді талап етеді және фактілерді баяндау емес, он бір пікірден, мәлімдемелерден, өз ұстанымынан және қамтылған оқиғаларға деген көзқарасынан тұратын шығармашылық жұмыс болып табылады [9, 34 б.].

Туындылардың мақсатын, мазмұнын, артықшылықтарын, сондай-ақ әдістері мен формаларын толығырақ қарастырсақ.

Авторлық құқық объектілерінің ғылыми тұжырымдамасын жасауға үлкен үлес қосқан А.П. Сергеев, ол әдебиет пен өнер теориясында шығарманың элементтерін ажыратады. Олардың қарыз алуы пайдаланушыға ешқандай міндеттеме жүктемейді, яғни бұл авторлық құқықты бұзу болып табылмайды. Шындығында, бір тақырыпта, бір материалда кез-келген сан шығарма тудыруы әбден мүмкін, авторларға ұсынылған оқиғаларды, кейіпкерлерді, олардың іс-әрекеттерін, т.б. ұқсас интерпретация беруге ешкім тыйым салмайтыны анық [10, 158 б.].

Айта кету керек, А.П. Сергеевтің жұмыстардың негізгі элементтеріне деген көзқарасының зияткерлік меншік құқығы теориясы үшін тұжырымдамалық маңызы бар. Авторлық құқық объектілерін анықтау кезінде туындының мазмұнына оның атауы сияқты элементі де кіреді. Дегенмен, ғалымның пайымдауынша, егер атау түпнұсқа болса, ол құқықтық қорғауды талап етеді. Одан әрі автор туындының бейнелері мен тілін туындының «заңдық маңызы бар» (қорғалған) элементтері деп санайды. Көркем образ деп шындықты бейнелеу және суретшінің өнерге тән ойлары мен сезімдерін білдіру формасы түсініледі.

А.П. Сергеев авторлық құқық ғылымында суретші жасаған бейнелер шығармашылық қызметтің нәтижесі болып табылатын және оны жасаушының даралығын көрсететін-

діктен, оның құқықтық қорғауға ие болатын шығарманың ішкі формасы деп аталатындығын көрсетеді. Шығарманың бейнелеріне жаңа сыртқы пішін берілген жағдайда, жаңа, шығармашылық тұрғыдан дербес жұмыс жасау үшін алуға болады деп есептеледі.

Бұл ретте заң туындының түпнұсқасы авторының міндетті келісімін және сәйкестік көзін көрсетуді талап етеді. А.П. Сергеев көзқарасынша, бөлетін келесі элемент - бұл шығарманың тілі, ғалым авторға тән көркемдік бейнелерді жасаудың құралдары мен әдістерін түсінеді. Басқаша айтқанда, туындының тілі – автор қолданатын бейнелі және мәнерлі құралдардың жиынтығы. Туындының тілі дереккөзді көрсету арқылы дәйексөз қолдану жағдайында сәйкестікке ұшырамауы тиіс [10, 159 б.].

Осылайша, әдеби туындыны бағалау кезінде шығарманың элементтерін талдауға назар аудару керек, себебі, бұл қорғалатын туындыны «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР Заңына сәйкес авторлық құқық объектісі болып танылмаған нәтижелерден ажыратуға мүмкіндік береді.

Ғылым, әдебиет және өнер туындылары – олардың сыртқы келбеті мен материалдың ішкі ұйымдастырылуының үйлесімі болып табылатын нысанның айрықша белгісі болып табылатын шығармашылық қызметтің нәтижесі. Әдеби, музыкалық шығарма немесе бейнелеу өнерінің туындысы болсын, олардың нысаны әрқашан бірдей. Бұл бірегей, сондықтан түпнұсқаның авторын есепке алмағанда, оны басқа адам жасай алмайды немесе тіптен қайталай алмайды [5, 723 б.]. Яғни, ғылым, әдебиет және өнер туындыларында объективтіліктің белгілері (қорғау қабілеттілігі критерийлері) болуы тиіс, жаңашылдық пен бірегейлік (бірегейлік), сонымен қатар авторлық құқық объектілері ретінде танылу үшін шығармашылық жұмыстың нәтижесі болуы қажет.

Авторлық құқықтың объектісі тұтас туынды ғана емес, оның бір бөлігі де болуы мүмкін, бұл «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» ҚР Заңының 6-бабының 3-тармағында көрсетілген, оған сәйкес Заңның осы бабының 1-тармағында аталған белгілері бар және дербес қолдануға болатын туынды бөлігі (оның атауымен, кейіпкерлердің атауларымен қоса) авторлық құқық объектісі болып табылады⁶.

Авторлық құқық объектілерін қорғаудың

⁶ «Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 10 маусымдағы N 6-І Заңы. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005798. (жүзінген күн 22.11.2023 ж.)

сөзсіз шарты мен критерийі жаңалық болып табылады, тек бірінші рет жасалған авторлық құқықпен қорғалатын объектілер ғана құқықтық қорғауға жатады. Бір сөзбен айтқанда, авторлық құқық объектілері болып тұңғыш рет жасалған ғылым, әдебиет және өнер туындылары табылады.

А.В. Кашанин авторлық құқық логикасы заңды құрылым ретінде туындының нысаны мен мазмұны туралы доктринаны қорғалатын туындылардың (шығарма элементтерінің) шеңберін анықтау мақсатында жеткіліксіз дәлдікпен сипаттайды деп санайды. Алайда, әрбір нақты жағдайда авторлық құқықпен қорғалатын туындыны (не оның элементін) қорғалмайтын зияткерлік өнімдерден, сондай-ақ өзге де күзет жүйелерімен қорғалатын нәтижелерден ажырату міндетін тиімді шешуі, сондай-ақ, оны жою мүмкіндігі көбінесе авторлық құқықтың логикасына сүйене отырып, шығарманың шығармашылық сипатының бірыңғай критерийін қалыптастыру мәселесін авторлық құқықтың ұлттық доктринасында қаншалықты шеше алғанына байланысты [11].

А.Ю. Копылов, зияткерлік қызметтің белгілі бір нәтижесін авторлық құқықты қорғау объектісі ретінде шығармаға жатқызу үшін бағалау кезінде жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігін де, жеке ерекшеліктерін де ескеруге мүмкіндік беретін күрделі субъективті-объективті критерийді басшылыққа алу керек, жеке шығармашылығынан көрінеді деп есептейді [12, 60 б.].

Осылайша, авторлардың пікірі қорғауға қабілеттілік критерийлерін жан-жақты зерттеуге бағытталған.

Әдеби туындыларды қорғау критерийлерін анықтау туындыға қатысты дауларды шешу, ол туындының авторлық құқық объектісі ретінде танылатын-танылмайтындығы анықталуымен маңызды болып табылады, өйткені анықтайды. Қазіргі уақытта заңнама туындының шығармашылық сипаты мен нысанын ғана ескереді.

Авторлық құқық дауларын қарау кезінде қазақстандық соттар туындының екі критерийге сай болуын заңда реттейтінін негізге алады: біріншісі – шығармашылық қызметтің нәтижесі болуы және екіншісі – объективті нысанда көрсетілуі тиіс, демек, шығармашылық критерийі. сот төрелігін жүзеге асыру кезінде ескеріледі.

Сот ұстанымы, мысалы, журналистің репортажы, сюжеті, мақаласы және басқа да жұмыстары ақпараттық сипатта болса да, егер авторға жаңа, бірегей туынды жасауға

мүмкіндік берген шығармашылық элементі болса, онда фактілерді әдеттегі растау емес, туынды деп танылуы мүмкін екендігін негізге ала алады [9, 78 б.].

Шынайылық критерийі көбінесе пікірталас тақырыбы болып табылады. Мысалы, Жоғарғы Соттың әйгілі шешімінде Feist Publications, Inc. v. Rural Telephone Service Co. , бұл XX ғасырда АҚШ-та авторлық құқықты дамыту тұрғысынан маңызды деп саналады [13]. Даудың мәні телефон нөмірлерінің жиынтық анықтамалығын жариялаған Feist Publications, Inc. компаниясының Rural Telephone Service Co телефон компаниясы құрастырған басқа анықтамалық бөлігінің сәйкестігі болды. Сонымен қатар, сәйкестігі бар анықтамалық осы түрдегі басылымдар үшін әдеттегі жазылушыларды жіктеу критерийлерін қолдана отырып, стандартты схема бойынша құрастырылған.

Жоғарғы Сот жұмыстарды қорғау шарттары мен құқықтық қорғау көлемі туралы екі іргелі мәселені шешуге тиіс болатын. Жоғарғы Соттың шешімі негізінен авторлық құқық жүйесінің негізгі ұстанымдарынан бас тартуды қамтыды: креативтік теориясы толық қолдау тауып, ал, а доктрина sweat of the brow доктринасы теріске шығарылды. Дербес шығармашылық қызмет зияткерлік өнімге монополия беруді өздігінен қаржыландыруға қабілетсіз екені анықталды, өйткені тұтастай алғанда зияткерлік қызметтің нәтижесі де, оның жекелеген элементтері де бірегей болып қалуы және жалпыға қолжетімді материал болуы мүмкін. Бұл, ең алдымен, қарапайым фактілерге, сондай-ақ авторы жоқ, тек зияткерлік өнімді жасаушы ғана ашқан және қарызға алатын принципті қайталанатын идеялар мен оларды білдірудің стандартты нысандарына қатысты. Осыдан американдық авторлық құқық жүйесі үшін екі маңызды нәтиже шығады. Біріншіден, авторлық құқықты басқа зияткерлік өнімдерге тәуелсіз жасалған (яғни көшірілмеген) ғана емес, сонымен қатар белгілі бір шығармашылық деңгейі бар туындылар ғана пайдаланылады. Жоғарғы Соттың пікірінше, шығармашылық автордан өзінің ерекше субъективті қалауын, эстетикалық талғамын, шығармашылық шешім қабылдау қабілетін көрсетуді талап ететін шығарманың нысанын сипаттайды, сондықтан бұл ерекше және күтпеген жағдай. Бұл авторлық құқықты қорғаудың көлемін анықтайды. Жоғарғы Сот атап өткендей, авторлық монополия туындының қорғаудың көрсетілген критерийлеріне сәйкес келмейтін элемент-

теріне таралмайды. Туындыларды құқықтық қорғау жан-жақты емес, тек бастапқы элементтерге ғана таралады [14].

Осылайша, түпнұсқалық критерийді қолдана отырып, авторлық құқықты қорғау бір мезгілде шығармашылықтың нәтижесі болып табылатын түпнұсқа емес, шығармашылық емес мазмұны бар туындыларды жоққа шығаруы мүмкін.

Қазіргі уақытта қорғаныстың төменгі деңгейін анықтау тұжырымдамасы барған сайын назар аударуда. Шығармашылық деңгейі төмен жұмыстарды ажырататын қызықты тәсіл.

Түрлі жұмыстарды шығармашылықтың елеусіз деңгейімен сипаттауға болады деп саналады. Атап айтқанда, оларға көптеген каталогтар, жарнамалық брошюралар мен ұрандар, қозғалыс бағыттарының сипаттамасы, әр түрлі сәндік-қолданбалы бұйымдар (жиһаз, шамдар, сәнді киімдер және т.б.), географиялық карталар мен жоспарлар, көптеген жинақтар (мысалы, телефон анықтамалары) жатады. Сонымен қатар, шығармашылықтың елеусіз деңгейі көптеген компьютерлік бағдарламалар мен деректер қорына, эстрадалық музыкалық өнімдерге, телебағдарламаларға және бірқатар ғылыми өнер туындыларына (әр түрлі техникалық схемалар мен сызбалар) тән. Айта кетейік, бүгінгі күні бұқаралық өнер логикасы көптеген шығарма түрлерінің форматын стандарттауды анықтайды, бұл олардың шығармашылық сипаттағы деңгейінің төмендеуіне әкеледі [14].

Бүгінгі таңда Еуропада туындының өзіндік ерекшелігін талап етуден бас тарту, авторлық құқық объектілерін кеңейту, инвестицияларды қорғау функциясын күшейту және сәйкесінше авторлық құқықты үнемдеу, түпнұсқа және түбегейлі қайталанатын зияткерлік өнімдер үшін бірыңғай құқықтық режимді қалыптастыру әрекеттері бағытында кері қозғалыс байқалады. Алайда, ұсынылғандай, копирайт жүйесі тетігінің негізгі элементтерінің рецепциясы АҚШ-та осы жүйені практикалық қолдану тәжірибесін талдаумен және тиісінше америкалық құқық қолданушыны оны жеткілікті тиімді емес деп тануға және авторлық монополия саласынан жалпыға бірдей қолжетімді зияткерлік өнімдерді алып тастай отырып, қорғау қабілеттілігі стандартын арттыруға мәжбүрлеген негіздермен сүйемелденуі тиіс [14].

Осылайша, туындыларды қорғау қабілеттігі критерийлерін анықтау практикалық сипаттағы өзекті мәселе болып табылатыны және оның шешімі қандай шығармалардың

авторлық құқық қорғауына ие бола алатынын анықтау үшін қажет екені белгілі болды. Қазіргі уақытта авторлық құқық объектісі ретінде танылмайтын объектілердің тізбесін жай ғана анықтау жеткіліксіз екені анық, өйткені, сот тәжірибесі көрсеткендей, тіпті ақпараттық хабарламалардың да шығармашылық сипатқа ие екендігін көруге және сол арқылы оларға құқықтық қорғауды кеңейтетінін байқауға болады. Демек, туындыларды қорғау қабілеттілігі критерийлеріне жаңаша қараудың уақыты жетті.

Детектив жанрындағы шығармаға қатысты дауларға қатысты қазақстандық сот тәжірибесінің бір мысалын қарастырайық.

Алматы қаласы Алмалы ауданының № 2 аудандық соты азаматтық істі Талап қоюшы А.М.-ның талап арызы қаралды, талап қоюдың мәні бойынша Талап қоюшы соттан Жауапкерлерге фильмнің 3, 6, 8-сериялары сценарийлерін жазу кезінде оның кітабын пайдалану фактісін көпшілік алдында мойындауға міндеттеуді, Талап қоюшы сценарийлер мен кітаптың салыстырмалы талдауы Жауапкерлердің оқиғалар мен фактілерді кітаптан оның келісімінсіз алғанын көрсететінін дәлелдей отырып, авторлық құқықтарды бұзғаны үшін өтемақы өндіріп алуды, сценарийлер мен кітаптардың салыстырмалы талдауы жауапкерлердің оқиғалар мен фактілерді кітаптан өзінің келісімінсіз алғанын көрсетіп, моральдық зиянның өтемақысын өндіріп алуды сұрайды.

Талап қоюшы А.М. 2020 жылы Павлодар қ. «Баспасөз үйі» ЖШС-нен шығарылған «Хаттамадан тыс. Қазақстандағы атышулы қылмыстардың құпиялары» атты (бұдан әрі - кітап) кітаптың авторы болып табылады.

2021 жылы YouTube және Aitube бейнехостингтерінде (1,3,5,6,8 серияларында) режиссері және сценаристі А.А., ал, (1,3,5,6,8 серияларында) сценаристі С.В. және (1,3,5,6 сериялында) сценаристі Ә.Ә. болып табылатын, «5:32» деген атаумен (бұдан әрі - фильм) веб-сериал көрсетілді.

Жауапкерлер кітапта жазылған фактілер мен мән-жайлар авторлық құқық объектілері болып табылмайтындықтан, талап қою дәйектері негізсіз екендігін дәлелдей отырып, қылмыс туралы мәліметтер ақпараттық сипатта болатындығын және авторлық құқықпен қорғалмайтындығын негізге ала отырып, талапты қанағаттандырмауды сұрады.

А.М.-нің «Хаттамадан тыс. Қазақстандағы атышулы қылмыстардың құпиялары» атты кітабы Қазақстан Республикасының аумағында әртүрлі уақыт кезеңдерінде жа-

салған ең жан түршігерлік және резонансты қылмыстардың жинағы болып табылады.

Бұл кітапты жазу барысында Талап қоюшының екі жыл бойы ІІМ мен республика соттарының мұрағаттарын, қылмыстық істердің материалдарын зерттеу бойынша біршама жұмыстар атқарғаны анықталды. Сондай-ақ, кітапта қылмысты ашуға тікелей қатысқан бұрынғы тәртіп сақшыларының естеліктері де авторлық түсіндірме арқылы қолданылған.

Аталғандарды негізге ала отырып, сот А.М. кітабының материалдарды іріктеу және орналастыру бойынша шығармашылық еңбектің нәтижесін қамтитыны сөзсіз, демек, ҚР АҚ-нің 972-бабы 3-тармағының талаптарына жатады деген қорытындыға келеді.

Кітапта Азаматтық кодекстің 976-бабының талабына сәйкес авторлық құқықты қорғау белгісі болып табылатын Копирайт белгісі бар. Жауапкерлердің кітапты негізгі дереккөз ретінде емес, факт-чекинг (фактілерді тексеру) ретінде пайдаланғаны туралы дәлелдерін сот негізсіз және соттың назарына лайық емес деп таниды.

Бұдан бөлек, сотқа Жауапкерлер кітапты басқа ашық көздермен қатар пайдаланғандарын түсіндірді, ал, соттың пікірінше, олардың іс-әрекеттерінде Авторлық құқық туралы заңның 16-бабының талаптары бұзылмағандығын дәлелдей алмайды.

Сотта «Маньяк аңшылары» фильмінің 3, 6, 8 эпизодтарының, сондай-ақ «Маньяктер» кітабының 6-тарауының сценарийлерін зерделенді. Зерттеу барысында «Жүйесіз маньяк» 3-бөлімінің сюжеті толығымен («Талдықорған маньяк» тарауы, 376-бет) кітабынан алынғандығы анықталды. Бұл серияның сюжеттік желісі кітапта егжей-тегжейлі сипатталған оқиғаларды толық қайталайды, тіпті ең ұсақ бөлшектерге дейін (мысалы, машинаның капотындағы әйелдердің кеуделері және т.б.). 6, 8-серияларға келетін болсақ, онда оқиға желісі мен жекелеген бөлшектерде ұқсастық (аз дәрежеде) танылады.

Іс бойынша авторлық сараптама тағайындалды, сарапшының 2023 жылғы 23 қаңтардағы № 7855 қорытындысына сәйкес 3 сериялы кітап пен сценарий арасында 5 сәйкестік, кітап пен 6 серия арасында 3 сәйкестік, кітап пен 8 серия арасында 1 сәйкестік анықталды.

Жауапкерлер авторлық құқықты бұзушылықтардың жоқтығы туралы өз дәлелдерінде зияткерлік меншік құқығы саласындағы мамандар болып саналатын белгілі ғалымдардың сараптамалық қорытын-

дысына сілтеме жасайды, онда бірінші сұрақ қойылады - аудиовизуалды туындылар мен олардың сценарийлері контрафактілі, бұл А.М.-ның жеке мүліктік емес немесе мүліктік авторлық құқықтарын бұзады ма?

Нормативтік қаулының 23-тармағының талабына сәйкес туындылардың және (немесе) фонограммалардың контрафактілік даналарының ұғымы заңды болып табылады, сондықтан сарапшыға туындылардың немесе фонограммалардың жалған даналары туралы мәселені көтерудің қажеті жоқ. Осыған сүйене отырып, сот аталған қорытындыларға сыни көзқараспен қарап, оларды есепке алмаған.

Сонымен қатар, іс материалдарында фильм мен кітаптың сәйкестігіне талдау жүргізген Б.Б. есімді маманның қорытындысы берілген. Оның қорытындысына сәйкес, «5:32» веб-сериалының әрбір эпизодына сценарий жазу үшін авторларда маньяктар туралы қылмыстық істерден айтарлықтай базасы, куәлар мен куәгерлердің әңгімелері, сондай-ақ құқық қорғау органдарының кеңестері болуы тиіс. Алайда, БАҚ материалдарына берілген сілтемелерді пайдалана отырып, жобаның сценарийін жасап, сапалы режиссурасын жасау мүмкін емес. Жалғыз балама нұсқа - қылмыстық істер бойынша материалдар жинағы түріндегі дайын, жүйеленген және жақсы жобаланған дереккөздің болуы, онда да нақты үкімдер мен басқа да құжаттар болуы тиіс. Зерттеуге арналған жалғыз дереккөз ретінде оған тек А.М.-нің кітабы ұсынылғандықтан, дәл осы шығарма «5:32» веб-сериалының сценарийлерін қоса жазудың негізгі көзі болды деп есептейді.

Сарапшы тікелей және жанама сәйкестіктер кестесін келтіріп, оларға нақты жағдайларға сәйкес сипаттама бергендіктен және жауапкерлердің теріске шығарылмаған тарабы болғандықтан, сот бұл қорытындыны негізді және назар аударуға тұрарлық деп тапты.

Талап қоюшы тарап ҚР АПК-нің 73-бабы 1-тармағының 2-бөлігінің, сондай-ақ 65-бабының талаптарын бұзады деп санап, Жауапкерлер ұсынған дәлелдемелерден Алматы қалалық сотының 2001 жылғы 28 қыркүйектегі (қылмыскерлер тобына қатысты) үкімін және Алматы облысының қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының 2011 жылғы (М. қатысты) үкімін алып тастау туралы өтініш білдірді.

Талап қоюшының дәйектері сот отырысында расталғанын ескере отырып, сот онда көрсетілген дәлелдерді негізді, ал өтінішхат қанағаттандырылуға тиіс деп таныды.

Осылайша, сот отырысында судья туындыны заңсыз пайдалану фактісі бар деген қорытындыға келді - А.М.Жалдиновтың «Хаттамадан тыс. Қазақстандағы атышулы қылмыстардың құпиялары» кітабы толығымен расталды.

Авторлық құқық объектісі болып табылатын кітапты Жауапкерлер сценарий жазуда автордың келісімінсіз пайдаланғандықтан, тиісінше Талап қоюшының авторлық құқықты бұзғаны үшін Жауапкерлерден өтемақы өндіріп алу туралы қойған талаптары негізді және қанағаттандырылуға жатады деп таныды.

Алайда сот талап қою талаптарын ішінара қанағаттандырды, себебі Талап қоюшы тараптан 15000 АЕК мөлшерінде мәлімделген өтемақы сомасы жеткілікті дәрежеде негізделмегендіктен, сондай-ақ, Талап қоюшының нақты шығындары туралы мәліметтері ұсынылмағандықтан, сот шешімнің негізділігі мен әділдігі өлшемдеріне сүйене отырып, авторлық құқықты бұзғаны үшін өтемақының мөлшерін 1000 АЕК мөлшерінде айқындау қажет деп санайды, бұл Жауапкерлерден Талап қоюшының пайдасына бірлескен тәртіпте өндіріп алуға жататын 3 450 000 теңге сомасына баламалы болып табылады.

Сот «Авторлық құқық туралы» Заңның 15-бабы 1-бөлігі 1-тармағының ережелерін ескереді, оған сәйкес туындының авторы деп танылу құқығы және оны тануды, соның ішінде, егер іс жүзінде мүмкін болса, туынды кез келген жария пайдаланылған кез келген жағдайда оның даналарына автордың есімін тиісті түрде көрсету арқылы тануды талап ету құқығы (авторлық құқық) болып табылады. Заңның осы нормасын негізге ала отырып, «5:32» веб-сериясындағы «Жүйесіз маньяктың» 3-сериясын, «Адам жегіш Банданың» 6-сериясын, «Шалқардың үйлену тойы» 8 сериясын жазу кезінде аталған сериалдың титрларында заңды және негізделген осындай пайдалану фактісін есепке отырып, Жауапкерлер «Хаттамадан тыс. Қазақстандағы атышулы қылмыстардың құпиялары» кітабын пайдалану фактісін жария түрде тануға міндеттеу бөлігінде талап қою талаптары қанағаттандырылуға жатады.

Сот Жауапкерлерден Талап қоюшының пайдасына моральдық зиянды өтеу есебіне өндіріп алуға жататын өтемақы мөлшерін айқындау кезінде, Талап қоюшының өзіне келтірілген моральдық зиянның ауырлығын

субъективті бағалауы ретінде назарға алса, Талап қоюшының моральдық зиян келтіру дәрежесін куәландыратын объективті деректер де, оған қатысты жасалған құқық бұзушылық нәтижесінде туындаған зардаптардың ауырлығына осыған байланысты парасаттылық, әділеттілік және жеткіліктілік критерийлерін басшылыққа ала отырып, сот Жауапкерлерден Талап қоюшының пайдасына 1 000 000 моральдық зиян үшін өтемақы өндіріп алу мүмкін және жеткілікті деп тапты⁷.

Айта кетейік, апелляциялық сатыда сот шешімі өзгеріссіз қалдырылды.

Осы мысалға сүйене отырып, келесідей қорытындыларды жасауға болады:

1. авторлық құқық объектісі деп тану үшін шығарманың шығармашылық еңбектің нәтижесі болып табылатыны анықталуы тиіс;
2. Копирайт белгісі бар ма;
3. материалдың сәйкестігін анықтау үшін авторлық сараптама жүргізу қажет;
4. туынды шығарманың сәйкестігі мен туынды жұмыстың қайнар көзін талдау.

Қорытынды

Интеллектуалдық қызметтің нәтижелері - бұл ақыл-ой, шығармашылық әрекеттің нәтижесі, мұнда материалдық емес объектіні қорғауды қамтамасыз ету үшін ойды объективті формаға келтіру маңызды орын алады [1]. Әрине, зияткерлік меншік объектілерінің азаматтық құқықтардың басқа объектілеріне тән емес өзіндік сипаттамалары бар, мысалы, олардың материалдық емес сипаты мен идеалдылығы.

Қазіргі уақытта ҚР заңнамасына сәйкес туындының шығармашылық сипаты мен формасы қорғауға қабілеттілік критерийлері болып табылады. Шынайылық өлшемді қолдануға қатысты, бұл тәсіл сыни тұрғыдан бағалануы тиіс деп есептейміз, себебі авторлық-құқықтық қорғауды қолданумен шығармашылық еңбектің нәтижесі болып табылатын бірегей емес туындылар жоғалады.

Өз кезегінде детективтің негізінде жазылған баяндаудың ерекшеліктері мен көркемдік идея, біздің ойымызша, детективтік әдеби жанрды дербес деп тану үшін жеткілікті болып табылады, ал детектив жанры қорғауға қабілеттілік критерийлері сақталған жағдайда ғана Қазақстан Республикасының авторлық құқық объектілерінің жүйесіне енгізілуі тиіс.

⁷ Дело №7520-22-00-2/6831 от 28 февраля 2023 года // BESTPROFI Opensud.kz ақпараттық жүйесі (жүзінген күн 22.11.2023 жс.)

ӘДЕБИЕТ

1. Амангельды А.А. Оборотоспособность прав в сфере интеллектуальной собственности // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37906435&pos=6;-198#pos=6;-198&sdoc_params=text%3D%25D0%25B8%25D0%25B4%25D0%25B5%25D0%25B0%25D0%25BB%25D1%258C%25D0%25BD%25D0%25B0%25D1%258F%2520%25D0%25BF%25D1%2580%25D0%25B8%25D1%2580%25D0%25BE%25D0%25B4%25D0%25B0%26mode%3Dindoc%26topic_id%3D37906435%26spos%3D1%26tSynonym%3D1%26tShort%3D1%26tSuffix%3D1&sdoc_pos=0 (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
2. Мастер казахского жанра Кемель Токаев: книжная выставка // <https://semeilib.kz/?p=26363&lang=ru> (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
3. Шакиев М.Н. Наследие Кемеля Токаева и воспоминания современников // Известия Коми научного центра Уральского отделения Российской Академии наук. -№ 1. – 2022. – С. 116-119.
4. К. Бердецкий. Личность. Дипломат. Президент // <https://z-taraz.kz/lichnost-diplomat-prezident/> (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
5. Российское гражданское право: Учебник: в 2 т. Т.1: Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. личные неимущественные права / Отв. ред. Е.А. Суханов. – М.: Статут, 2010. – 960 с.
6. Судариков С.А. Право интеллектуальной собственности: учебник. – М.: Проспект, 2009. – 368 с.
7. Братусь Д.А., Братусь Д.В. Авторское право, смежные права правовая охрана средств индивидуализации: Практикум, статьи. Учебное пособие / Под ред. Д.А. Братуся. – Алматы: Lex Analitik; Юрист, 2010. – 284 с.
8. Косякова Ю.Л. Критерий творчества как признак объекта авторского права // Актуальные проблемы российского права. - № 4. – 2009. - С. 163-171.
9. Алимбеков М.Т., Абдиев Ж.Н., Абдрасулова Г.Э. Споры о праве интеллектуальной собственности: практическое пособие. – Астана, 2010. – 251 с. // https://sud.gov.kz/sites/default/files/page_docs/spory_o_prave_intellektualnoy_sobstvennosti.pdf (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
10. Гражданское право: учебник: в 3 т. Т. 3. 4-е изд., перераб. и доп. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: ТК Велби, Проспект, 2006. – 784 с.
11. Кашианин А.В. Развитие учения о форме и содержании произведения в доктрине авторского права проблема охраноспособности содержания научных произведений // "Проблемы авторско-правовой охраны произведений с незначительным уровнем творческого характера. Сравнительно-правовое исследование": ГУ-ВШЭ "Консультант Плюс" // <https://www.hse.ru/data/827/937/1224/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%20%D0%90.%D0%92.%20%D0%A0%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B5%20%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%BE%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B5%20%D0%B8%20%D1%81%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8%201.doc> (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
12. Копылов А.Ю. Творчество как условие охраноспособности произведения // Имущественные отношения в РФ. - № 12. - 2019. - С. 56-62.
13. Feist Publications, Inc. v. Rural Telephone Service Co., 499 U.S. 340 (1991) // <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/499/340/> (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)
14. Кашианин А.В. Практика авторско-правовой охраны произведений с незначительным уровнем творческого характера в иностранных правовых порядках // "Проблемы авторско-правовой охраны произведений с незначительным уровнем творческого характера. Сравнительно-правовое исследование": ГУ-ВШЭ "Консультант Плюс" // <https://www.hse.ru/data/518/449/1233/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%20%D0%90.%D0%92.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9%20%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%8B%202.doc> (жүгінген күн 22.11.2023 ж.)

REFERENCES

1. Amangeldy A.A. *Oborotosposobnost prav v sfere intellektual'noy sobstvennosti* // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37906435&pos=6;-198#pos=6;-198&sdoc_params=text%3D%25D0%25B8%25D0%25B4%25D0%25B5%25D0%25B0%25D0%25BB%25D1%258C%25D0%25BD%25D0%25B0%25D1%258F%2520%25D0%25BF%25D1%2580%25D0%25B8%25D1%2580%25D0%25BE%25D0%25B4%25D0%25B0%26mode%3Dindoc%26topic_id%3D37906435%26spos%3D1%26tSynonym%3D1%26tShort%3D1%26tSuffix%3D1&sdoc_pos=0 (zhügingen kün 22.11.2023 zh.)
2. Master kazakhskogo zhanra Kemel' Tokayev: knizhnaya vystavka // <https://semeylib.kz/?p=26363&lang=ru> (jügingen kün 22.11.2023 j.)
3. Shakiyev M.N. Naslediye Kemelya Tokayeva i vospominaniya sovremennikov // *Izvestiya Komi nauchnogo tsentra Ural'skogo otdeleniya Rossiyskoy Akademii nauk.* - № 1. – 2022. – S. 116-119.
4. K. Berdetskii. *Lichnost'. Diplomat. Prezident* // <https://z-taraz.kz/lichnost-diplomat-prezident/> (jügingen kün 22.11.2023 j.)
5. Rossiyskoye grazhdanskoye pravo: Uchebnik: v 2 t. T.1: *Obshchaya chast'. Veshchnoye pravo. Nasledstvennoye pravo. Intellektual'nyye prava. lichnyye neimushchestvennyye prava / Otv. red. Ye.A. Sukhanov.* – M.: Statut, 2010. – 960 s.
6. Sudarikov S.A. *Pravo intellektual'noy sobstvennosti: uchebnik.* – M.: Prospekt, 2009. – 368 s.
7. Bratus' D.A., Bratus' D.V. *Avtorskoye pravo, smezhnyye prava pravovaya okhrana sredstv individualizatsii: Praktikum, stat'i. Uchebnoye posobiye / Pod red. D.A. Bratusya.* – Almaty: Lex Analitik; Yurist, 2010. – 284 s.
8. Kosyakova YU.L. *Kriteriy tvorchestva kak priznak ob'yekta avtorskogo prava* // *Aktual'nyye problemy rossiyskogo prava.* - № 4. – 2009. - S. 163-171.
9. Alimbekov M.T., Abdiev Zh.N., Abdrasulova G.E. *Spory o prave intellektual'noy sobstvennosti: prakticheskoye posobiye*, Astana, 2010. – 251 s. https://sud.gov.kz/sites/default/files/page_docs/spory_o_prave_intellektualnoy_sobstvennosti.pdf (jügingen kün 22.11.2023 j.)
10. *Grazhdanskoye pravo: uchebnik: v 3 t. T. 3. 4-ye izd., pererab. i dop. / Pod red. A.P. Sergeyeva, YU.K. Tolstogo.* – M.: TK Velbi, Prospekt, 2006. – 784 s.
11. Kashanin A.V. *Razvitiye ucheniya o forme i soderzhanii proizvedeniya v doktrine avtorskogo prava problema okhranosposobnosti soderzhaniya nauchnykh proizvedeniy* // "Problemy avtorsko-pravovoy okhrany proizvedeniy s neznachitel'nym urovnem tvorcheskogo kharaktera. Sravnitel'no-pravovoye issledovaniye": GU-VSHE "Konsul'tant Plyus" // <https://www.hse.ru/data/827/937/1224/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%20%D0%90.%D0%92.%20%D0%A0%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B5%20%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D0%BE%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B5%20%D0%B8%20%D1%81%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8%201.doc>. (jügingen kün 22.11.2023 j.)
12. Kopylov A.YU. *Tvorchestvo kak usloviye okhranosposobnosti proizvedeniya* // *Imushchestvennyye otnosheniya v RF.* - № 12. - 2019. - S. 56-62.
13. *Feist Publications, Inc. v. Rural Telephone Service Co.*, 499 U.S. 340 (1991) // <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/499/340/>
14. Kashanin A.V. *Praktika avtorsko-pravovoy okhrany proizvedeniy s neznachitel'nym urovnem tvorcheskogo kharaktera v inostrannykh pravoporyadkakh* // "Problemy avtorsko-pravovoy okhrany proizvedeniy s neznachitel'nym urovnem tvorcheskogo kharaktera. Sravnitel'no-pravovoye issledovaniye": GU-VSHE "Konsul'tant Plyus" // <https://www.hse.ru/data/518/449/1233/%D0%9A%D0%B0%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BD%20%D0%90.%D0%92.%20%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9%20%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%8B%202.doc> (jügingen kün 22.11.2023 j.)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫНА ӨЗГЕРІСТЕР ҚАБЫЛДАУ ТҰРҒЫСЫНАН ТАБИҒИ РЕСУРСТАРҒА МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Айгуль Куанышевна Курманова

Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының азаматтық, азаматтық-процестік заңнама және атқарушылық іс жүргізу бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, заң ғылымдарының кандидаты; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Аннотация. Мақалада табиғи ресурстарға меншік құқығының құқықтық реттеудің кейбір мәселелері қарастырылады. Қарастырылып отырған табиғи ресурстарға меншік құқығының мазмұнын және онымен байланысты құқықтық қатынастарды талдау, сондай-ақ іргелі қағидаларды зерттеу негізінде оны дамыту мен жетілдіру үшін тиімді ұсыныстарды қарастыру жұмыс жазудың мақсаты болып табылады. Тақырыптың өзектілігі халық пен мемлекет қажеттіліктерін қанағаттандыру негізінде табиғи ресурстарға меншік құқығын іске асырудың қоғамдық құндылығымен негізделген. Зерттеудің жалпы және арнайы әдістерін өзара әрекеттесу кезінде қолдану автордың пікірін негіздеу үшін қажет. Зерттеу объектісінің ерекшелігі - қоршаған ортадан жеке табиғи ресурсты бөлудің мүмкін еместігі, сондықтан оны қоршаған ортамен өзара байланысу кезінде қарастыру қажет. Жұмыста табиғи ресурстарға меншік құқығы ұғымының мазмұны қарастырылады, бұл заңнамада «табиғи ресурстар» ұғымының анықтамасының болмауымен қиындайды. Заңнамада және құқық қолдану тәжірибесінде институтты «табиғи ортаның компоненттері» ұғымымен қатар қолдану, әсіресе табиғи ресурстарға меншік құқығын реттеуде азаматтық немесе экологиялық (табиғи ресурстық) заңнамаға басымдық беру мәселесінде қиындықтар туғызады. Бұл мәселе Конституцияға, атап айтқанда, 6-бапқа қатысты өзгерістерді қабылдау тұрғысынан өзекті болып отыр. Табиғи ресурстарға меншік құқығының халыққа тиесілі екендігі туралы конституциялық ереже осы құқыққа қатысты тиісті мәселелерді реттейтін өзге де нормативтік құқықтық актілерге өзгерістер енгізуді талап етеді. Конституциялық Кеңестің қаулысымен бұл меншік жария-құқықтық болып табылады. Осыған байланысты осы меншікке мемлекеттік меншік режимін қолдану туралы мәселе даулы болуы мүмкін, өйткені мемлекеттік және қоғамдық меншік – бұл мемлекеттік және қоғамдық мүдделер көзделіп отырған мақсаттардың объектілері болып табылатын әртүрлі ұғымдар.

Түйінді сөздер: табиғи ресурстарға меншік құқығы, мемлекеттік меншік, қоғамдық меншік, халықтың меншігі, табиғи ресурстар, қоғамдық мүдделер.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ НА ПРИРОДНЫЕ РЕСУРСЫ В СВЕТЕ ПРИНЯТИЯ ИЗМЕНЕНИЙ В КОНСТИТУЦИЮ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Курманова Айгуль Куанышевна

Ведущий научный сотрудник отдела гражданского, гражданско-процессуального законодательства и исполнительного производства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, кандидат юридических наук; г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Аннотация. Статья рассматривает некоторые вопросы правового регулирования права собственности природные ресурсы. Анализ проблем содержания рассматриваемого вещного права на природные ресурсы и связанных с ним правоотношений, а также рассмо-

трение эффективных рекомендаций для его развития и совершенствования на основании исследования основополагающих начал является целью написания работы. Актуальность темы обоснована общественной ценностью реализации права собственности на природные ресурсы для населения и государства в части удовлетворения их потребностей. Использование во взаимодействии общих и специальных методов исследования является необходимым для обоснования мнения автора. Специфика объекта исследования состоит в невозможности выделения отдельного природного ресурса из окружающей среды, поэтому его необходимо рассматривать во взаимодействии с ней. В работе рассматриваются вопросы содержания понятия права собственности на природные ресурсы, что осложняется отсутствием в законодательстве определения самого понятия «природные ресурсы». Применение в законодательстве и правоприменительной практике данного института наравне с понятием «компоненты природной среды» создает трудности, особенно в вопросе определения приоритета в регулировании права собственности на природные ресурсы гражданским или экологическим (природоресурсным) законодательством. Этот вопрос становится актуальным в свете принятия изменений в Конституцию, в частности, относительно статьи 6. Конституционное положение о принадлежности народу права собственности на природные ресурсы требует внесения изменений в иные нормативные правовые акты, регулирующие соответствующие вопросы в отношении данного права. Постановлением Конституционного Совета данная собственность является публично-правовой. В связи с этим вопрос о применении к данной собственности режима государственной собственности может быть спорным, так как государственная и публичная собственность – это разные понятия, в которых объектами преследуемых целей выступают государственные и общественные интересы.

Ключевые слова: право собственности на природные ресурсы, государственная собственность, публичная собственность, собственность народа, природные ресурсы, общественные интересы.

LEGAL REGULATION OF THE RIGHT OF OWNERSHIP OF NATURAL RESOURCES IN THE ADOPTION OF AMENDMENTS TO THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Kurmanova Aigul Kuanyshevna

Leading Researcher of the Department of Civil, Civil Procedure Legislation and Enforcement Proceedings at the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Legal Sciences; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: k.aigul_k@mail.ru

Abstract. The article considers some issues of legal regulation of the ownership of natural resources. Analysis of the problems of the content of the real right to natural resources under consideration and related legal relations, as well as consideration of effective recommendations for its development and improvement based on the study of the fundamental principles is the purpose of writing the work. The relevance of the topic is justified by the social value of the realization of the right of ownership of natural resources for the population and the state in terms of meeting their needs. The use of general and special research methods in interaction is necessary to substantiate the author's opinion. The specificity of the object of research consists in the impossibility of isolating a separate natural resource from the environment, therefore it must be considered in interaction with it. The paper deals with the content of the concept of ownership of natural resources, which is complicated by the lack of a definition of the concept of "natural resources" in the legislation. The application of this institution in legislation and law enforcement practice along with the concept of "components of the natural environment" creates difficulties, especially in determining the priority in regulating the ownership of natural resources by civil or environmental (natural resource) legislation. This issue becomes relevant in the light of the

adoption of amendments to the Constitution, in particular, regarding article 6. The constitutional provision on the ownership of natural resources by the people requires amendments to other normative legal acts regulating relevant issues in relation to this right. By the resolution of the Constitutional Council, this property is public law. In this regard, the question of applying the state property regime to this property may be controversial, since state and public property are different concepts in which state and public interests are the objects of the goals pursued.

Keywords: ownership of natural resources, state property, public property, property of peoples, natural resources, public interests.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_77_2_170

Кіріспе

Меншік құқығы заң ғылымы мен тәжірибесінің іргелі институты ретінде қазіргі мағынада Қазақстан заңнамасында көрініс тапқан иелену, пайдалану және билік ету өкілеттіктердің үштігін білдіреді. Конституцияға сәйкес меншік нысандарының алуан түрлілігі және оларды тең қорғауды тану айқындалады, сондай-ақ жер мемлекеттік және жеке меншікте болуы мүмкін екендігі белгіленеді. Конституцияның ережелері меншік құқығына қатысты құқықтық қатынастарды реттеу кезінде негіз болып табылады. Бұл ретте оның ережелері табиғи ресурстарды меншіктің әртүрлі нысандарында табуды міндеттемейді¹. Меншік құқығының конституциялық мазмұны оны іске асыруға қатысты негізгі мақсаттарды, шарттар мен шектеулерді белгілейді. Атап айтқанда, мемлекеттік заңды тұлғалардың меншік объектілеріне билік ету құқығына, олар жүзеге асыратын мәмілелерді тіркеуге қатысты². Бұл Азаматтық кодексте ашылады. Онда заңды тұлғаның заңды тағдыры мен қызметінің мазмұнын анықтау, оның қызметін бақылау меншік иесінің құқықтарына жатады³. Бұл ретте өзінің шарттық міндеттемелері, өз құқықтары мен мүдделерін қорғаудың іс жүргізу мүмкіндіктері бойынша мүліктік жауапкершілікті іске асыру бөлігінде меншік нысанына қарамастан теңдіктің конституциялық қағидаты сақталады.

Азаматтық кодекстің 189-бабына сәйкес өз мүлкін иелену, пайдалану және билік ету жөніндегі өкілеттіктермен бірге меншік иесіне оны ұстау ауыртпалығы және мүліктің жойылу немесе бүліну қаупі төнеді.

Бұл ретте онда азаматтық құқықтарды іске асыруды шектеуге қатысты экологиялық ережелер айқындалған. 8-бапта осы шектеулер азаматтық құқықтарды іске асырудың шекараларын айқындайды: құқықтық қатынастарға өзге де қатысушылардың құқықтары мен мүдделерін бұзбау және қоршаған ортаға зиян келтірмеу. Халықтың өмірі мен денсаулығын, қоршаған ортаны, қауіпсіздік пен мәдени құндылықтарды қорғауды жүзеге асыру мақсатында заңнамалық актіні қабылдау негізінде тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді шектелуі мүмкін.

Құқықтар мен бостандықтарды шектеу шекаралары оларды негізсіз ұлғайтуға жол берілмейтін қатаң және дәл болып табылады. Осыған байланысты адам құқықтары жөніндегі Еуропалық комиссия «қатаң түсіндіру» ережесін анықтады, оған сәйкес «адам құқықтарын шектеу үшін айтылғандардан басқа негіздер белгіленбеуі мүмкін. Бұл ретте қолда бар негіздер осы негіздердің мазмұнын басқаша кеңейтілген түсіндіру болмайтындай дәл айқындалуға тиіс» [1].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу объектісін қарау барысында жалпы ғылыми және арнайы зерттеу әдістері қолданылды. Жалпы ғылыми әдістің мәні - бір-бірімен байланыстағы күрделі процестерді зерттеу мүмкіндігінде. Атап айтқанда, меншік құқығы ұғымы мүліктік құқықтармен бірлікте, сондай-ақ құқықтың әртүрлі салаларын құқықтық реттеу объектісі ретінде қарастырылды. Талдау мен синтезге негізделген логика әдісі әртүрлі пікірлерді, әдістерді қолдануға және белгілі бір

¹ 6-баптың 3-тармағы. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (Жүгінген күні 25.09.23 ж.)

² 6-баптың 2-тармағы, 61-баптың 3-тармағының 1,2-тармақшасы. Қазақстан Республикасының Конституциясының 6-бабының 2-тармағын және 61-бабы 3-тармағының 1) және 2) тармақшаларын ресми түсіндіру туралы. Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесінің Қаулысы 1999 жылғы 3 қараша № 19/2 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/S990000019_ (Жүгінген күні 25.09.23 ж.)

³ 204-бап. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Қазақстан Республикасының кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы №268-ХІІІ // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (Жүгінген күні 25.09.23 ж.)

қарау объектісіне қатысты қолданыстағы заңнамаға сәйкес анықтамалар мен құралдарды белгілеуге мүмкіндік береді. Арнайы әдістер ретінде ресми-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық әдістер қолданылады, олардың біріншісі белгілі бір дәйектілікпен арнайы терминологияны қолдана отырып, құқықтық мәтіндерді, ал екіншісі – тиісті құқықтық институтты дамытудың тиімді тетіктерін анықтау үшін әртүрлі мемлекеттердің заң практикасын зерттеуге мүмкіндік береді.

Талқылау

Табиғи ресурстарға қатысты меншік құқығының мазмұны өзіндік ерекшеліктерге ие. Конституцияның 6-бабының 3-тармағына сәйкес жер, оның жер қойнауы, су ресурстары, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, өзге де табиғи ресурстар халықтың меншігінде болады. Меншік иесінің атынан оның өкілеттігін мемлекет жүзеге асырады. Бұл ретте табиғи ресурстарға қатысты жеке меншік құқығының объектісі заңдарда айқындалған шарттарда, негіздерде және шекараларда жер болуы мүмкін. Конституциялық Кеңестің 2000 жылғы 13 сәуірдегі қаулысының ережелеріне сәйкес, бұл шарттар жер учаскесіне құқықты ондағы объектіден, құрылыстан бөлудің мүмкін еместігіне байланысты⁴. Бұл жерде жер учаскесін меншіктен бөлек басқаруға шектеу белгіленеді, бұл меншіктің қоғамдық игілікке қызмет етуінің конституциялық қағиданы және меншік иесінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Бұл конституциялық ереже Азаматтық Кодекстің 193-бабында, Жер Кодексінің 3-бабында нақтылайды⁵. Олар халыққа тиесілі табиғи ресурстарға меншік құқығын мемлекеттік меншік құқығымен теңестіреді. Яғни, мемлекеттік меншік режимі мемлекет халқының мүдделерін қорғау үшін табиғи ресурстарға қатысты белгіленеді.

Қолданыстағы заңнамада табиғи ресурстарға меншік құқығы саласындағы құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық нормалар мен ережелер жүйесі жоқ. Азаматтық кодексте жылжы-

майтын мүлік ұғымына, оны тіркеуге, жер учаскесі мен өзге де табиғи ресурстар алынған жағдайда жылжымайтын мүлікке меншік құқығының тоқтатылуына, жаңадан құрылатын мүлікке меншік құқығының туындауына қатысты негізінен жер заңнамасының ережелеріне тікелей сілтеме жасайтын сипаты бар төрт бап бар.

Сонымен қатар, азаматтық заңнама жер, табиғи ресурстар ұғымдарына анықтама бермейді. Азаматтық кодексте жер ұғымымен қатар жер учаскесі термині қолданылады, екі бапта – 193, 255. «Жер», «жер учаскесі» ұғымдарының анықтамалары Жер кодексінде бекітілген, мұнда жер - табиғи ресурс, кез-келген еңбек процесінің негізі, өндіріс құралы және мемлекеттің егемендігі қолданылатын аумақтық кеңістік болып табылады. Жер учаскесі - бұл белгіленген шектерде және жер қатынастарына қатысушыларға анықталған жердің бөлігі. Бұл тұжырымдамада жер учаскесін азаматтық құқықтар объектісі ретінде анықтайтын сипаттамалар бар, бірақ бұл ретте меншік иесі мен жер пайдаланушының жер учаскесін нысаналы мақсаты бойынша пайдалану жөніндегі нысаналы мақсаты мен міндеті сияқты белгілер көрсетілмейді. «Жер ресурстары» ұғымы халықтың шаруашылық және басқа да қызметке қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында жарамды және пайдаланылатын жерлерді білдіреді⁶.

«Табиғи ресурс» ұғымының заңнамада анықтамасы жоқ, бірақ Экологиялық кодексте жер қойнауы, өсімдіктер мен жануарлар әлемі, басқа организмдер, атмосфералық ауа, климат, озон қабаты және басқа объектілер кіретін «табиғи ортаның компоненттері» термині қолданылады. Оларға антропогендік шығу тегі бар және табиғи ортада өмір сүрмейтін адамдар жасанды түрде жасаған организмдер кіре алмайды⁷. Кодексте «табиғи объектілер», «табиғи-антропогендік объектілер», «табиғи кешендер» ұғымдары да анықталған. Табиғи экологиялық жүйелер, табиғи ландшафттар, олардың табиғи компоненттерімен бірге табиғи объектілерді құрайды. Табиғи объектілерді географиялық және басқа қасиеттерге біріктіру «табиғи

⁴ Қазақстан Республикасының Конституциясының 6-бабының 3-тармағын ресми түсіндіру туралы. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің Қаулысы 2000 жылғы 13 сәуір № 2/2 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/S000000002> (Жүзінген күні 29.09.23 ж.)

⁵ Қазақстан Республикасының Жер кодексі. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы №442 Кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000> (Жүзінген күні 25.09.23 ж.)

⁶ 12 бап. Қазақстан Республикасының Жер кодексі. Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы №442 Кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000> (Жүзінген күні 02.10.23 ж.)

⁷ 6 бап. Қазақстан Республикасының Экология кодексі. Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы №400-VI ҚРЗ Кодексі // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400> (Жүзінген күні 05.10.23 ж.)

кешендер» ұғымына жатады. Табиғи-антропогендік объектілер оларға адам әрекетінің әсер ету қасиетіне ие, сонымен бірге табиғи қасиеттерін сақтайды, қоршаған ортаға қатысты рекреациялық, қорғау және қорғау функцияларын орындайды.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жер табиғи ортаның құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан жердің жер учаскесінен айтарлықтай айырмашылығы соңғысында белгіленген шекаралардың, нысаналы мақсаттың және ондағы жылжымайтын мүлік объектілерімен байланыстың болуында көрінеді. А.Е. Суханов осы ұғымдарды жер заңнамасын реттеу объектілері ретінде тани отырып, жерді конституциялық, әкімшілік, халықаралық заңнамада қарастыру пәні ретінде бөлді. Бұл ретте жер учаскесі мемлекеттік тіркеуге жатады, кадастрлық нөмірі болады. Сонымен, ол азаматтық-құқықтық мәмілелердің объектісі ретінде, яғни азаматтық құқықтың ережелерімен қарастырылатын жеке анықталған зат ретінде белгіленеді [2]. Осыған сүйене отырып, жер учаскелеріне меншік құқығына қатысты мәселелер азаматтық заңнаманың реттелуіне жатады.

ЕАЭО елдерінде жер учаскелеріне меншік құқығын реттеудің заңнамалық тәжірибесін байқауға болады. Қазақстанда Конституцияның 6-бабының ережелері Жер Кодексінің 3-бабында, Азаматтық Кодекстің 193-бабында көрсетіледі. Соңғысында 2-бөлім жерге заттық құқықтарға арналған, онда жеті тарауда жер учаскесіне меншік құқығын, жерді пайдалану құқығын, жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың құқықтарын, сервитутты, жер учаскесінің кепілін және жерді пайдалану құқығын іске асыру мәселелері, сондай-ақ осы құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттері және жер учаскесіне заттық құқықтарды тоқтату негіздері қарастырылады.

Осыған ұқсас заңнамалық тәртіп Қырғыз Республикасында белгіленген, онда табиғи ресурстарға меншік құқығына қатысты мәселелер ел Конституциясының ережелерімен, Жер кодексімен және өзге

де заңнамамен қаралады)⁸. Бұл ретте жер заңнамасы жер учаскесімен байланысты азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеу кезінде басымдыққа ие⁹.

Әзірбайжан Республикасының Азаматтық кодексінде жерге меншік құқығына қатысты ережелер 10-тараудың 3-параграфының 12 бабын құрайды¹⁰. Олардың көпшілігі жерді пайдалану және қорғау мәселелері реттелетін жер заңнамасына сілтеме болып табылады.

Қарастырылып отырған мәселелер бойынша азаматтық және жер заңнамасында ұқсас ережелердің болуы Армения Республикасында, атап айтқанда, жерге меншік құқығын іске асыруға қатысты байқалады^{11, 12}.

Жерге меншік құқығымен және басқа да заттық құқықтармен байланысты құқықтық қатынастарды қосарлы реттеудегі жағдай Ресей Федерациясы мен Беларусь Республикасының заңнамаларында байқалады, онда азаматтық және жер заңнамалары осы құқықтық қатынастарды қарастырады. Сондықтан Ресей Федерациясының заңгер-ғалымдары жер учаскелеріне, су объектілеріне, жер қойнауы учаскелеріне және т. б. меншік құқығын азаматтық заңнамамен құқықтық реттеу көлемін ұлғайту туралы мәселені көтеруде.

Сондықтан зерттелетін құқықтық қатынастардың объектілері қандай заңнамаға жататынын анықтау қиын, себебі заңнаманың бірнеше саласы, атап айтқанда азаматтық, экологиялық, жер және басқа да табиғи ресурстық заңнамалар табиғи ресурстарға меншік құқығының ережелерін реттейді. Бұл ретте бұл реттеу кешенді емес, фрагменттік сипатта болады.

Бринчук М. М. экологиялық құқық шеңберінде табиғи ресурстар мен объектілерге меншік құқығына қатысты құқықтық қатынастарды қарастырады [3, 16 б.] С.А. Балашенко қоршаған орта компоненттеріне меншік құқығын құқықтық қатынастар субъектісінің өкілеттіктерінің үштігін біріктіретін экологиялық құқықтың кешенді институты ретінде анықтайды [4, 113 б.]. Бұл ретте, егер экологиялық құқық пәні мен жер құқығы пәнін салыстыратын болсақ, онда

⁸ 226 бап. Гражданский кодекс Кыргызской Республики. Часть II: от 5 января 1998 года № 1 (в ред. от 5 октября 2023 г. // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/4?ysclid=lnshxg2qy6333533495> (Жүгінген күні 08.10.23 жс.)

⁹ Земельный кодекс Кыргызской Республики от 2 июня 1999 года № 45 (в ред. от 30 июля 2019 г. // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/8/510?cl=ru-ru&mode=tekst&ysclid=lnsi4tv6ja980339318> (Жүгінген күні 08.10.23 жс.)

¹⁰ 238-249 баптар. Земельный кодекс Азербайджанской Республики от 25 июня 1999 года № 695-IQ // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420125 (Жүгінген күні 08.10.23 жс.)

¹¹ Гражданский кодекс Республики Армения от 28 июля 1998 года ЗР-239 // http://parliament.am/law_docs/050598HO239rus.html (Жүгінген күні 08.10.23 жс.)

¹² Земельный кодекс Республики Армения от 4 июня 2001 года ЗР-185 // <http://parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1361&lang=rus> (Жүгінген күні 08.10.23 жс.)

біріншісінде оны қоршаған ортаны қорғауға, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделеріне, табиғатты пайдалануға, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысты қатынастар, ал екіншісінде экономикалық сипаттағы қатынастар, яғни шаруашылық қызметте жер ресурстарын қорғау мен пайдалануға қатысты қатынастар құрайды [5]. Бұл құқықтың табиғи ресурстық салаларының өзара құқықтық реттеу тақырыбында байланысын көрсетеді: табиғи ресурстарды қорғау және ұтымды пайдалану қатынастары [6, 10 б.].

Зерттелетін құқықтық қатынастардағы азаматтық құқықтың маңызы табиғи ресурстардың айналымын реттеуде және табиғи ресурстарға зиян келтіргені үшін жауапкершілікті белгілеуде анықталады. Азаматтық заңнамада меншік құқығының мазмұнына және оған кіретін құқықтарды іске асыру тәртібіне қатысты ережелер бар. Жер заңнамасы жерді және жер учаскесін пайдалану аспектілерін қарастырады. В.Н. Яковлевтің айтуынша, жерге меншік құқығы мен басқа да заттық құқықтарға қатысты ережелер тек жер заңнамасын жүргізуге қатысты болуы керек [7], ал С.А. Боголюбов нақты азаматтық-құқықтық ережелердің болуы табиғи-ресурстық қатынастардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді деп санайды [8].

Нәтижелер

Мүліктік қатынастарды реттеуге бағытталған азаматтық құқықтың негізі болып табылатын меншік құқығы азаматтық және табиғи ресурстық құқықтың өзара байланысының орталығы болып табылады. Азаматтық кодексте жер учаскелері, көпжылдық егіндер, жермен тығыз байланысты өзге де мүлік жылжымайтын мүлікке жатады. Жер ресурстарымен мүліктік құқықтық қатынастарды реттеу, оның ішінде мәмілелер жасасуға қатысты мәселелердегі басымдықты жер заңнамасы азаматтық деп таниды. Сонымен қатар, азаматтық заңнама меншік құқығын қорғаудың мазмұны мен тәртібіне, құқық қорғау қатынастарындағы жауапкершілікке ғана емес, сонымен бірге қоршаған ортаны қалпына келтіру және жоғалған пайда үшін зиянды өтеудің азаматтық-құқықтық құралдарына қатысты мәселелерді реттейді. Оның негізінде табиғи ресурстарға меншік құқығы азаматтық құқықтағы кешенді ұғым ретінде белгіленеді, мұнда табиғи ресурстарға азаматтық және басқа да құқықтық қатынастардың объектілері ретінде ерекше құқықтық ереже қолданылады. Оны жер

және басқа да табиғи ресурстардың иесінің құқықтары мен міндеттерін іске асыру тәртібі, оның мазмұны, олардың өз өкілеттіктерін жүзеге асыру шекаралары және оларды шектеу шарттары туралы құқықтық нормалар жүйесі ретінде сипаттауға болады.

Заңнамада табиғи ресурстарға меншік құқығын анықтаудың болмауы оны меншік иесінің оны жүзеге асыруында еркіндігін сипаттайды деп ойға келуі мүмкін. Бұл жағдайда мұндай жағдай бірқатар себептерге байланысты мүмкін емес. Атап айтқанда, табиғи ресурстарға жеке меншік құқығының объектілерін тек жер учаскелерімен шектеуі. Бұл ретте меншік құқығының объектісі айналымда шектелгендіктен оларға қатысты өкілеттіктерді жүзеге асыру еркін бола алмайды. Сонымен қатар, бұл жағдайда жеке меншікке қол сұғылмаушылық қағидаты жеке меншікке қарағанда басымдыққа ие қоғамдық мүдделер негізінде анықталған белгілі бір шектеулермен жүзеге асырылады. Жер учаскесіне қатысты меншік иесінің өз қалауы бойынша заң нормалары негізінде кез келген әрекеттерді жасау мүмкіндігімен сипатталатын абсолютті меншік құқығы байқалмайды [9].

Азаматтық айналымда жер сияқты табиғи ресурсты жер учаскесі ретінде қарастыра отырып, оны қоршаған ортадан алу мүмкін емес, өйткені ол оның құрамдас бөлігі болып табылады. Сондықтан жер ресурстарының құқықтық жағдайы меншік иесінің құқықтарына шектеулер қою арқылы жүзеге асырылатын ерекше сипатқа ие. Табиғи ресурстарға меншік құқығының меншік иесінің өз мүлкіне қатысты құқықтарын іске асыру бөлігінде бірдей мазмұны болмайды. Бұл тұрғыда мемлекеттік меншік нысанына қатысты абсолютті құқық және жеке меншік құқығына қатысты шектеулі құқық байқалады. Бұл жағдайда Г.А. Гаджиевпен келісуге болады, ол бойынша меншік құқығының объектісі маңызды, мұнда заң шығарушы меншіктің әлеуметтік функциясына міндетті түрде сәйкес келетін шектеулердің минималды көлемін белгілеуі керек [10]. Қоғамдық мақсаттарға арналған жылжымайтын мүлік объектілерінің маңызы басқаша. Жеке меншік құқығын іске асыру халықтың, белгілі бір адамдардың құқықтары мен мүдделеріне әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты табиғи-ресурстық заңнамасымен реттелетін құқықтық қатынастарға қатысты табиғи ресурстарға меншік құқығының мазмұны заң нормаларында тікелей көрсетілген әрекеттерді жүзеге асыруға рұқсат беріледі.

Табиғи ресурстарға меншік құқығының мазмұнының ерекшелігін анықтай отырып, зерттелетін мәселе бойынша конституциялық ережелерге назар аударайық. 2022 жылы табиғи ресурстарға меншік құқығына қатысты конституциялық ережеге өзгерістер енгізілді: халық жердің, оның жер қойнауының, су ресурстарының, жануарлар мен өсімдіктер әлемінің және өзге де табиғи ресурстардың меншік иесі болып табылады¹³. Өзгерістер енгізілгенге дейін табиғи ресурстардың тиесілігі мемлекеттік меншікпен айқындалды. Жаңа конституциялық новелланың пайда болуы онымен байланысты басқа нормативтік құқықтық актілерді соған сәйкес келтіруді талап етеді. Атап айтқанда, бұл Азаматтық, Жер, Орман, Су кодекстеріне, сондай-ақ «Ерекше қорғалатын табиғи ресурстар туралы», «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы», т.б. заңдарға қатысты.

Осы Ережеде енгізілген өзгерістердің құқықтық салдары, оларды орындау тәжірибесі туралы мәселені қарау маңызды болып табылады. Меншік құқығы, құқықтық қатынастар субъектісінің заңнамамен қорғалатын құқығы бола отырып, оған өз қалауы бойынша белгіленген өкілеттіктерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді, оның ішінде меншік объектісіне нақты иелік ету, өзіне белгілі бір игіліктер әкелетін пайдалы қасиеттерін пайдалану және оның заңды тағдырын белгілеу мүмкіндігі бар. Меншік объектісін пайдалануға байланысты игіліктер пайда, табиғи өнімдер және өзге де нысандарда болуы мүмкін¹⁴. Бұл жағдайда игіліктер халыққа тиесілі деп танылған меншік объектілерін пайдаланудан қалай бөлінетіні немесе барлық пайда бұрынғыдай мемлекет кірісіне кететіні белгісіз.

Сонымен қатар, Конституцияға табиғи ресурстарға меншік құқығына қатысты өзгерістер енгізіле отырып, мемлекет осы құқықты халық атынан іске асырған кезде меншік құқығы объектілеріне билік ету жөніндегі өкілеттіктерді іске асыруға қатысты мәселе туындайды: бұл жағдайда шешім қабылдау тәртібі халықпен келісу тетігін белгілеу не шешім қабылданғанға дейін дауыс беру не биліктің өкілді органдарымен келі-

су арқылы өзгере ме немесе уәкілетті орган шешім қабылдайды.

Меншік иесінің өзіне тиесілі мүлікке қатысты өкілеттіктері өз қалауы бойынша кез келген әрекеттерді жүзеге асыру өкілеттіктерін қамтиды, олардың арасында құқықтық қатынастардың өзге қатысушыларына мүлікті иеліктен шығару, мүлікті беру, кепілге беру, өзге тәсілдермен ауыртпалық салу, әртүрлі тәсілдермен иелену, пайдалану және билік ету жөніндегі өкілеттіктер бар. Өкілеттіктерге шектеу басқа құқықтық қатынастар субъектілері мен мемлекеттің құқықтары мен мүдделерін бұзбауға қатысты белгіленген. Бұл жағдайда мүмкін болатын бұзушылықтардың нысандары олардың басым мәртебесін теріс пайдалануды қамтуы мүмкін¹⁵.

Осының негізінде конституциялық новелланың құқықтық салдары және оны орындау тәжірибесі туралы мәселенің өзектілігі артып келеді. Бұл норманың декларативті сипаты бар-жоғын немесе оны іске асырудың арнайы механизмі құрылатындығын қарастыру қажет. Халықаралық қоғамдастықтың заңнамалық тәжірибесі табиғи ресурстардың халықтың меншігінде болуын белгілеу референдумға мүліктік мәселелерді шығару, мүліктік артықшылықтар, ақшалай пайда алу және т. б. арқылы шешім қабылдау арқылы ел халқына билік ету мүмкіндігін білдіретінін көрсетеді. Қарастырылып отырған конституциялық ереженің декларативті анықтамасына қатысты халық номиналды түрде меншік құқығына ие, мемлекет іс жүзінде меншік құқығы бойынша өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Табиғи ресурстарды халыққа тиесілі етіп анықтай отырып, халықтың меншігі мен азаматтардың меншігі ұғымдарын құқықтық анықтама беру қажет. Азаматтар мен мемлекеттік емес заңды тұлғалардың меншігі жеке меншік ретінде анықталады. Мемлекеттік меншік республикалық және коммуналдық меншікке бөлу арқылы іске асырылады¹⁶. Табиғи ресурстарға қатысты бұл жіктеу сақталады ма, әлде қоршаған орта компоненттеріне қатысты үшіншісі пайда бола ма.

Жоғарыда айтылғандар Азаматтық Кодекстің 193-бабы, Жер Кодексінің 3-бабы

¹³ 6-баптың 3-тармағы. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (Жүзінген күні 25.09.23 жс.)

¹⁴ 188-баптың 2-тармағы. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Қазақстан Республикасының кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы №268-ХІІІ // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (Жүзінген күні 25.09.23 жс.)

¹⁵ 188-баптың 3, 4-тармақтары. Сол кодексте.

¹⁶ 192-бап. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. Қазақстан Республикасының кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы №268-ХІІІ // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ (Жүзінген күні 25.09.23 жс.)

мемлекеттік меншік режимін белгілеу арқылы табиғи ресурстарға меншік құқығын іске асыруды айқындайды. Мемлекеттік меншік пен мемлекеттік меншік режимі арқылы жүзеге асырылатын халыққа тиесілі меншіктің айырмашылығы неде? Екі немесе одан да көп адамның меншігіндегі мүлік ортақ меншік құқығының объектісі ретінде әрекет ететіндіктен, халықтың меншігі ортақ меншік болып табыла ма? Бұл ретте, азаматтық заңнамаға сәйкес ортақ меншіктегі меншік құқығының әрбір иесінің үлесін (үлестік меншік) анықтауға не оны (бірлескен меншік) анықтамауға болады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі 2003 жылғы 23 сәуірдегі қаулысымен мемлекеттің аумағында орналасқан табиғи ресурстардың меншік нысанын Қазақстанның жария-құқықтық меншігі ретінде белгіледі¹⁷.

Шет елдердің заңнамалық тәжірибесіне сәйкес, жария меншік қоғамдық мүдделерді қамтамасыз ету үшін пайдаланылады және оны өз мүддесі үшін пайдаланатын нақты меншік иесін көрсете отырып, жеке меншікпен қатар белгіленеді. Жария меншікті басқару жария мүдделерді сақтауды, жауапты шешімдер қабылдауды талап ететіндігіне байланысты меншік иесінің өкілеттіктері мен осы меншікке қатысты әкімшілік функцияларды мемлекеттің атынан мемлекеттік органдар жүзеге асырады. Бұл ретте мемлекеттік меншік жария болып табылмайды, оған жеке меншік режимі жеке құқықтың жеке және заңды тұлғаларының меншігімен тең қолданылады. Жария меншікті иеліктен шығаруға, тәркілеуге, қамауға алуға болмайды, оны нысаналы мақсатқа сәйкес емес әрекеттерге пайдалану шектеледі.

Конституцияның 6-бабының 3-тармағы жалпыхалықтық, яғни халықтың атынан мемлекет меншік құқығын жүзеге асыратын қоғамдық мақсаттарда пайдаланылатын мүлікті белгілейді. Жария мүдделерге қызмет ететін осы меншікті пайдаланудың құқықтық режимі басқа мүліктің құқықтық режимінен өзгеше. Бұл режим тек табиғи ресурстар мен объектілерге ғана емес, сонымен қатар мазмұны бойынша мемлекеттік немесе жеке меншікке кіре алмайтын тарихи және мәдени мұраның маңызды объектілеріне, әлеуметтік — экономикалық

инфрақұрылымға қатысты бағытталуы керек. Сондықтан мүлікке, меншікке, меншік құқығына қатысты тиісті ережелер азаматтық заңнамада анықталуы керек.

Қорытынды

Мемлекеттік меншік және жария меншік ұғымдарының мазмұны әртүрлі. Мемлекеттік меншік осы мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету, оның ішінде мүлікті жекешелендіру және ұлттандыру жөніндегі өкілеттіктерді іске асыратын мемлекетке тиесілі. Мемлекеттік меншіктің құқықтық режимі «Мемлекеттік мүлік туралы» заңның ережелерімен, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексімен және өзге де заңнамалық актілермен реттеледі. «Мемлекеттік мүлік туралы» заң мемлекет аумағында орналасқан және ортақ пайдаланылатын мүлікке жатқызылған табиғи ресурстарды, табиғи объектілерді ортақ пайдаланылатын мемлекеттік мүлік ретінде айқындайды¹⁸.

Бұл қайшылықты жою үшін ұлттық заңнама үшін қоғамдық мүдде, жария меншік ұғымдарына қатысты нақты анықтама енгізу ең қолайлы болуы мүмкін. Ел Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу мүмкіндігін азайту үшін оның ережелерін басқа заңнамалық актілерде нақтылауға болады. Мемлекет атынан меншік құқығын жүзеге асыруға қатысты 6 - баптың ережесі бөлігінде жария меншік ұғымын нақтылау, сондай-ақ Азаматтық кодексте, «Мемлекеттік мүлік туралы» Заңда және өзге де актілерде ережелерді қарастыру қажет.

Табиғи ресурстарға меншік құқығын іске асырудың негізі азаматтардың мүддесінде нақты меншік иесі бар және оның мүддесінде пайдаланылатын қолданыстағы жеке меншікпен тең дәрежеде пайдаланылатын жария меншікті тану болып табылады. Қоғамдық мүдделерді қанағаттандыру және қорғау осы мүлікті жауапты басқаруға негізделуі керек, сондықтан меншік иесінің өкілеттіктері мен әкімшілік өкілеттіктерін мемлекет, оның мемлекеттік органдары жүзеге асырады. Бұл жария меншік азаматтар мен жеке құқықтың заңды тұлғаларының меншігімен тең негізде жеке меншіктің құқықтық режимі қолданылатын мемлекеттік болып табылмайды.

Қоғамдық меншікті басқару идеясын шет

¹⁷ Қазақстан Республикасының Конституциясының 2-бабы 2-тармағын және 6-бабы 3-тармағын ресми түсіндіру туралы. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2003 жылғы 23 сәуірдегі № 4 Қаулысы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/S030000004> (Жүзінген күні 29.09.23 ж.)

¹⁸ Мемлекеттік мүлік туралы. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 1 наурыздағы №413-IV Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000> (Жүзінген күні 25.09.23 ж.)

мемлекеттер мемлекеттік меншікке қатысты қолданады. Атап айтқанда, бұл Франция заңнамасына қатысты. Францияда қоғамдық меншік екі жақты қолданылады. Ол жеке бола алмайды және әкімшілік қоғамдық меншік болып табылады. Меншіктің осы түріне қатысты сатып алу ескірген ережелер қолданылмайды; бұл мүлікті иеліктен шығаруға немесе қамауға алуға болмайды; қоғамдық меншікке қатысты істер әкімшілік соттарда талқыланады.

Мемлекеттің табиғи ресурстарға меншік құқығын іске асыруға қатысу қажеттілігі даусыз, өйткені бұл құнды әлеуметтік және саяси мемлекеттік функциялар мен міндеттердің, соның ішінде сот төрелігін қамтамасыз етудің және жергілікті халықтың немесе жалпы мемлекеттердің өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандырудың болуымен негізделген. Сонымен қатар, бұл құқық мемлекеттің өзін-өзі анықтауының ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл ретте табиғи ресурстарға меншік құқығын халыққа жатқызу азаматтар, жергілікті тұрғындар да осы

шешімдердің қоршаған ортаның жай-күйіне елеулі әсер етуі мүмкін екенін ескере отырып, осы мүлікті пайдалану және реттеу мәселелерін өз қалауы бойынша шеше алатынын белгілейді [11].

Табиғи ресурстар, табиғи объектілер ерекше сипаттағы мүлік ретінде әрекет етеді. Меншік құқығының пайда болуы мен іске асырылуындағы шектеулер мен тыйымдар өмірлік маңызды объектілерді пайдалануға азаматтық құқықтарды қорғау жөніндегі конституциялық ережелер негізінде белгіленуі мүмкін. Осы арқылы мемлекет азаматтардың өміріне және денсаулығына қолайлы қоршаған ортаға құқығын қамтамасыз етеді. Дегенмен, халықтың табиғи ресурстарды пайдалануға табиғи құқықтарын жүзеге асыру мәселелері жеке меншіктің болуымен ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік және халықтық мүлікке жүктелген мемлекеттік меншік құқығын жүзеге асырудағы нақтылық пен дәлсіздікпен де қиындауы мүмкін. құқықтық реттеу режимі.

ӘДЕБИЕТ

1. Агеев В.Н. *Международные стандарты в области ограничения прав и свобод личности* // *Международное публичное и частное право*. - 2008. - № 4. - С. 10-13.
2. *Перспективы развития гражданского законодательства в России: планы и современные реалии 2008 жылғы 29 желтоқсандағы Е.А. Сухановпен интернет-сұхбат* [Электрондық ресурс] // URL: <https://www.consultant.ru/law/interview/sukhanov/?ysclid=lnshcsp556598266204> (Жүзінген күні 15.10.23 жс.)
3. Бринчук М.М. *Экологическое право: Учебник* // Бринчук М.М. - 2020. - 305 с.
4. Балащенко С.А. *Экологическое право* // Балащенко С.А., Макарова Т.И., Лизгаро В.И. - Минск, 2021. - 398 с.
5. Chris Armstrong. *Natural Resource Ownership* [Электрондық ресурс] // URL: <https://www.researchgate.net/publication/323840051> (Жүзінген күні 12.10.23 жс.).
6. Волков Г.А. *О методологии природоресурсных отраслей права* // *Проблемы теории экологического права*. - № 1. - 2018. - С. 3-11.
7. Яковлев В.Н. *Компоненты окружающей природной среды – не «вещь» и не «имущество». Отношения по использованию и охране – предмет регулирования экологической и природоресурсных отраслей права* / *Вестник Удмуртского университета*. - № 3. - 2010. С.115-123.
8. Боголюбов С.А. *Проблемы реализации права собственности на природные ресурсы* // *Журнал российского права*. - № 12. - 2006. - С.82-90.
9. Бондаренко Н.Л. *Социальная функция права собственности в контексте конституционного принципа ее неприкосновенности* // *Вестник Томского государственного университета. Право*. - № 28. - 2018. - С.106-116.
10. Гаджиев Г.А. *Конституционные основы современного права собственности* // *Журнал российского права*. - № 12. - 2006. - С.31-41
11. Stilz Anna. *Nations, States and Territory* // *Ethics*. - Vol 121. - Pp. 572-601 [Электрондық ресурс] // URL: <https://astilz.scholar.princeton.edu/sites/g/files/> (Жүзінген күні 12.10.23 жс.).

REFERENCES

1. Ageev V.N. *Mezhdunarodnye standarty v oblasti ogranichenija prav i svobod lichnosti* // *Mezhdunarodnoe publichnoe i chastnoe pravo*. - 2008. - № 4. - S. 10-13.
2. *Perspektivy razvitija grazhdanskogo zakonodatel'stva v Rossii: plany i sovremennye realii 2008 zhylzy* 29 zheltoksandazy E.A. Suhanovpen internet-syhbat [Jelektrondyk resurs] // URL: <https://www.consultant.ru/law/interview/sukhanov/?ysclid=lnshcsp556598266204> (Zhygingen kyni 15.10.23 zh.)
3. Brinchuk M.M. *Jekologicheskoe pravo: Uchebnik* // Brinchuk M.M. - 2020. - 305 s.
4. Balashenko S.A. *Jekologicheskoe pravo* // Balashenko S.A., Makarova T.I., Lizgaro V.I. - Minsk, 2021. - 398 s.
5. Chris Armstrong. *Natural Resource Ownership* [Jelektrondyk resurs] // URL: [https://www.researchgate.net/publication/323840051_\(Zhygingen_kyni_12.10.23_zh.\)](https://www.researchgate.net/publication/323840051_(Zhygingen_kyni_12.10.23_zh.)).
6. Volkov G.A. *Ometodologii prirodoresursnyh otraslej prava* // *Problemy teorii jekologicheskogo prava*. - № 1. - 2018. - S. 3-11.
7. Jakovlev V.N. *Komponenty okruzhajushhej prirodnoj sredy – ne «veshh'» i ne «imushhestvo». Otnoshenija po ispol'zovaniju i ohrane – predmet regulirovanija jekologicheskoy i prirodoresursnyh otraslej prava* / *Vestnik Udmurtskogo universiteta*. - № 3. - 2010. S.115-123.
8. Bogoljubov S.A. *Problemy realizacii prava sobstvennosti na prirodnye resursy* // *Zhurnal rossijskogo prava*. - № 12. - 2006. - S.82-90
9. Bondarenko N.L. *Social'naja funkcija prava sobstvennosti v kontekste konstitucionnogo principa ee neprikosnovennosti* // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Pravo*. - № 28. - 2018. - S.106-116.
10. Gadzhiev G.A. *Konstitucionnye osnovy sovremennogo prava sobstvennosti* // *Zhurnal rossijskogo prava*. - № 12. - 2006. - S.31-41
11. Stilz Anna. *Nations, States and Territory* // *Ethics*. - Vol 121. - Pp. 572-601 [Jelektrondyk resurs] // URL: <https://astilz.scholar.princeton.edu/sites/g/files/> (Zhygingen kyni 12.10.23 zh.).

